

СЪЮЗ НА УЧЕНИТЕ В БЪЛГАРИЯ - ПЛОВДИВ

**Научни трудове
на**

**Съюза на учените
Пловдив**

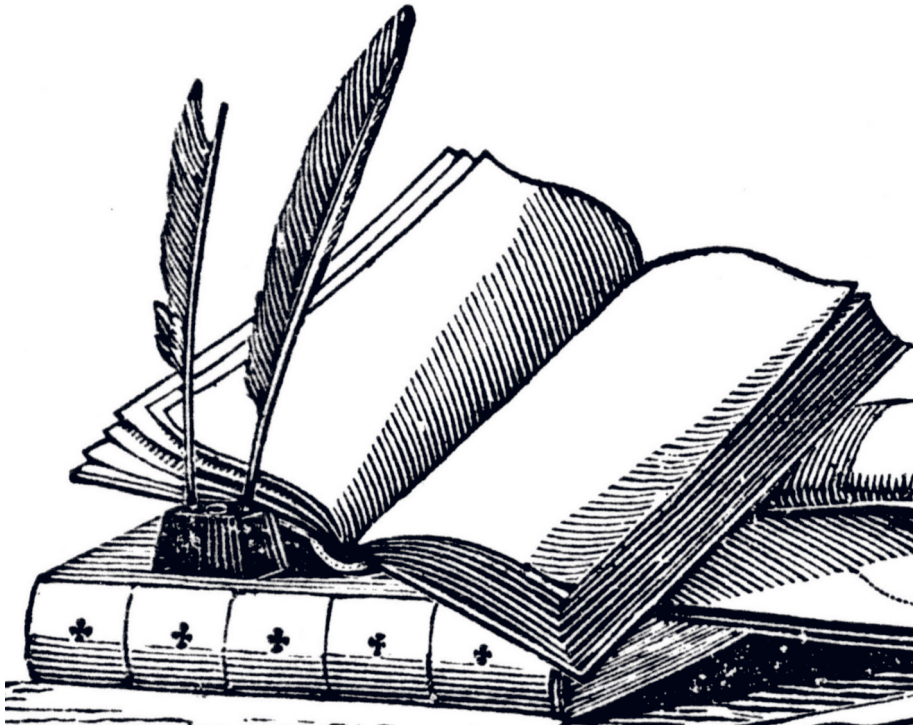
**Серия А. Обществени науки, изкуство и култура
том. II**

Пловдив, 2016 г.

ISSN 1311-9400

**НАУЧНИ ТРУДОВЕ
НА СЪЮЗА НА УЧЕНИТЕ В БЪЛГАРИЯ - ПЛОВДИВ**

НАУЧНА СЕСИЯ

**5 - 6.11. 2015
ПЛОВДИВ**

СЪЮЗ НА УЧЕНИТЕ В БЪЛГАРИЯ – ПЛОВДИВ

Научни трудове на Съюза на учените
в България – Пловдив

Серия А. Обществени науки, изкуство и култура
том II

Научна сесия

5-6.11. 2015

Дом на учените, Пловдив

.....

UNION OF SCIENTISTS IN BULGARIA – PLOVDIV

Scientific WORKS of the Union of Scientists
in Bulgaria - Plovdiv

Series A. Public sciences, art and culture, vol. II

Scientific session

5-6.11. 2015

House of Scientists, Plovdiv

“Научни трудове на СУБ – Пловдив” е периодично,индексирано, рецензирано и реферирано научно издание на Пловдивския клон на Съюза на учените в България, най-голямата и авторитетна неправителствена професионално-творческа организация на българските учени.

В изданието, в 4 серии, се публикуват доклади и научни съобщения, изнесени на научни форуми на СУБ- Пловдив. Приемат се за публикуване и статии на български и чуждестранни учени срещ у заплащане по приета от Управителния съвет тарифа.

Тези 4 серии, в които са обхванати всички клонове на съвременната научна мисъл, са регистрирани със самостоятелни ISSN - индекси и са съответно:

Серия А. Обществени науки , изкуство и култура, ISSN 1311-9400

Серия Б. Естествени и хуманитарни науки ISSN 1311-9192

Серия В. Техника и технологии ISSN 1311-9419

Серия Г. Медицина, фармация и дентална медицина ISSN 1311-9427

Всички публикувани материали се рецензират от утвърдени и водещи в съответната научна област специалисти.

Авторите носят напълно и изцяло отговорност за съдържанието на своите материали.

Подготвените за отпечатване материали трябва да са в обем до 4 страници. Допускат се и по-обемни статии и доклади, като всяка допълнителна страница се заплаща отделно.

Текстът трябва да бъде набран на компютър във формат Microsoft Word и записан на диск и хартиен носител. Материали могат да се изпращат и по e-mail на адрес: sub_plov@mail.bg, приложени като прикачен файл “attachment” към основното писмо.

Основните параметри на всяка страница са:

1. **Размер на страницата:** File, Page Setup, Paper Size – A₄.

2. **Размер на печатаемото поле - 14 см на 21 см:** File, Page Setup, Margins:

в сантиметри Top, Bottom - 4,3 cm; Left, Right – 3,5 cm;

в инчове Top, Bottom – 1,69; Left, Right – 1,38.

3. **Междуредово разстояние:** Format, Paragraf, Line spacing single.

4. **Шрифт – Times New Roman C /кирилик/**

Тема на доклада , автори, месторабота, – Size12, Bold

Abstract – Size 10, Bold

Текст на доклада и резюмето – Size10, Normal.

5. **Първа страница** да започва с 6 празни реда (3 см), за да се монтира “шапка” с темата и датата на научния форум, както и идентификаторите на съответния том.

6. **На първа страница**, след оставеното място за “шапка” се изписва в посочения ред, **КАТО СЕ ЦЕНТРИРА:**

тема на доклада (с главни букви) – на бълг. език;

автори (име и фамилия, без титли и съкращения) – на бълг. език;

месторабота – на бълг. език;

Празен ред

тема на доклада (с главни букви) – на английски език;

автори (име и фамилия, без титли и съкращения) – на английски език;

месторабота – на английски език.

7. На нов ред се изписва **р е з ю м е** до 10 реда на английски език (**Abstract**), което не се центрира.

8. Следва текстът на резюмето (на английски език)

9. Ключови думи. (на английски език)

Празен ред

10. Следва текстът на доклада.

11. **Фигурите, снимките и диаграмите** към доклада трябва да бъдат черно-бели и монтирани в текста.

12. **Бележки и забележки** се пишат под линия на съответната страница.

13. **Цитираната от автора(ите) литература** да бъде разположена в края на статията, а в текста да се дава в квадратни скобки със съответния номер от списъка, оформен според БДС.

14. При желание авторите могат да публикуват в края на статията информация за себе си и адрес за връзка и кореспонденция.

Материали, които не са оформени според гореизложените изисквания, няма да бъдат разглеждани. Хартиени отпечатъци и дискове не се връщат. Хонорари не се изплащат.

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ: Проф. Симеон Василев (отговорен редактор); проф. Божидар Хаджиев; проф. Веселин Василев; проф. Димитър Димитраков; проф. Йордан Тодоров; проф. Лена Костадинова-Георгиева; проф. Николай Панайотов; проф. Цанка Андреева; доц. Атанас Арnaudов; доц. Владимир Андонов; доц. Красимира Чакърва; доц. Тодорка Димитрова; гл.ас. София Василева (секретар).

EDITORIAL BOARD: Prof. Simeon Vassilev (editor-in-chief); prof. Bojidar Hadjiev; prof. Vesselin Vassilev; prof. Dimitar Dimitrakov; prof. Jordan Todorov; prof. Lena Kostadinova-Gueorgieva; prof. Nikolay Panayotov; prof. Tzanka Andreeva; assoc. prof. Atanas Arnaudov; assoc. prof. Vladimir Andonov; assoc. prof. Krassimira Chakarova; assoc. prof. Todorka Dimitrova; assist. prof. Sofia Vassileva– (secretary).

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ: проф. Божидар Хаджиев; проф. Симеон Василев; доц. Атанаска Тенева; доц. Валентина Алексиева; доц. Красимира Чакърва; гл.ас. Атанас Манчоров; гл.ас. Биляна Попова; гл.ас. Елена Петкова; гл.ас. Мариана Митева; д-р Цвета Луизова – Хорева.

EDITORIAL COUNCIL: prof. Bojidar Hadjiev; prof. Simeon Vassilev; Valentina Aleksieva; assoc. prof. Krassimira Chakarova; assist. prof. Atanas Manòrov; assist. prof. Biljana Popova; assist. prof. Elena Petkova; assist. prof. Marijana Miteva; d-r Tzveta Luisova - Horeva

Коректор на титулни страници: Доц. Красимира Чакърва

Компютърен дизайн: Гл. ас. Елена Петкова

София Василева

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том II, Съюз на учените сесия 5 - 6 ноември 2015. Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series A. Public sciences, art and culture, Vol. II., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 5 – 6 November 2015.

ИЗКОВАВАНЕ И ЗАЕМАНЕ НА ТЕЛЕСКОПИЧНИ ДУМИ В БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Корнелия Чоролеева

Университет по хранителни технологии – Пловдив

COINING AND BORROWING OF BLEND WORDS IN BULGARIAN

Kornelia Choroleeva

University of Food Technologies - Plovdiv

Abstract

The paper outlines the major ways of coining and adopting blend words in Bulgarian. It discusses locally formed telescopic nonce-words and neologisms as well as telescopic lexical borrowings. The examples are grouped according to their structural characteristics. The paper points out the necessity to study blending in Bulgarian in greater detail and force this word-formation process out of the marginal position it has occupied so far.

Introduction

Recent years have witnessed a growing number of blend words in Bulgarian, which is attributable to various factors, such as an increasing awareness of the pragmatic potential of this word-formative device as well as the borrowing of English blends from different spheres of knowledge and life. It seems that blending, which is understudied as a whole in comparison to other types of word-formation, gains momentum in Bulgarian, too, although in the past it was a marginal process for both Bulgarian and English.

Although considerable number of studies on blending have already appeared concerning the semantic, phonological, and morphological characteristics of this word-formative device in different languages, Bulgarian linguistics has largely disregarded blending with a few exceptions (see, for instance, 1 and 5). The aim of the paper will be to outline the major ways of coining and adopting blend words in Bulgarian on the basis of a corpus of lexical blends excerpted from Bulgarian sources or mentioned by Bulgarian authors.

Coining and Borrowing of Blends in Bulgarian

In general, Bulgarian blend words can be subdivided into two large groups: 1) local nonce-words (occasionalisms) and neologisms and 2) lexical borrowings. The former group includes blends coined by native speakers of Bulgarian in view of some immediate pragmatic or communicative goal, such as advertising a product, expressing disapproval, etc. Blends of the type are locally produced but we may tentatively say that they have a foreign word-formative stimulus since they repeat models long established in the English (or another) language. The second large group of Bulgarian blends more evidently manifests the English influence on Bulgarian in the globalization era because they reflect the socio-political, economic, and cultural power of English as a lingua franca and the desire of language users to keep up with the times by borrowing foreign words or concepts. These two groups of Bulgarian blends will be discussed here separately.

Bulgarian telescopic nonce-words and neologisms belong to several word-formative patterns, all of which can be subsumed under the general heading of blending. Most of them originate in the language of the media and serve some immediate addressee-oriented purpose. We have to point out that some of them are no longer to be considered nonce-words proper since they have evolved into neologisms gaining general acceptance into the language. Locally produced blends can be grouped into the following structural subtypes:

1) Prototypical blending in which an initial element of the first source word is combined with a terminal element of the second source word, e.g.: смешоци < смешници + мишоци (coined by the journalist Maria Kalenderska to refer to some members of Nikolay Varekov's party), булгаверна < българска (possibly through transliteration of *Bulgarian*) + таверна, барашон < барака + кашон (in 5), мутреница < мутра + мартеница (in 6), реститутка < реституция + проститутка (Авгамова, in 5), Шоковити < шоколадови + бисквити (in 1), Крокотак < крокодил + котарак (with the interfix *-m-*; a series of children's books). We have to point out that some telescopic formations may give rise to other blends which are formed by analogy, e.g.: властитутка < власт + проститутка (after реститутка). In this case, the final element of the blend (*-итутка*) acquires a morpheme-like character and may become an affix in the course of time. Some locally coined blends are actually hybrids between an English and a Bulgarian lexeme, e.g.: *Plovdiwood (Show)* < *Plovdiv* + *Hollywood*.

2) Blending in which an initial element from the first source word is combined with a whole word, e.g.: синдибос < синдикален + бос, синдилидер < синдикален + лидер, кримиконтингент < криминален + контингент, спецзакрила < специална + закрила. This subtype of blending model is found not only in English but also in Russian (cf. капстрана < капиталистическая + страна). In the 20th century, the Russian word-formative pattern greatly influenced the Bulgarian language both with respect to the coining and the borrowing of words.

3) Blending in which the first component is a whole word combined with a splinter from the second source lexeme, e.g.: мутрафон < мутра + мобифон, графикатура < графика + карикатура (in 5);

4) Blending of entire words accompanied by graphic and/or phonic overlap at the point of fusion, e.g.: секскспериментирам < секс + експериментирам, джинтуиция < джин + интуиция, чаромат < чар + аромат, педофилюстрация < педофил + илюстрация (all examples found in 1), кютекшън < кютек + екшън (Alexieva, in 5). Such blends exhibit the greatest morphotactic transparency because both source lexemes are kept intact in the derived word. (On morphotactic transparency, see, for instance, 3.)

5) Intercalative or inclusion blending in which a whole word or part of it is inserted into another word. The word into which the unit is inserted may or may not be kept in its entirety in the derived form, e.g.: ЗалоАЛЮжи < заложи + ало (TV show), Хамелекон < хамелеон + Леко, оливърпудил < опулил + Ливърпул, розмагарин < розмарин + магаре (all examples in 1). In the first three blends, what is inserted is a whole word. In the fourth example, the inserted unit is a splinter (магар-), or a more or less arbitrarily clipped component of a word which is not a morpheme and cannot function as a free form.

The second large group of blend words in Bulgarian, the one of **lexical borrowings**, testifies to the powerful influence of English on other languages because the source language (SL) from which Bulgarian borrows words and word-formative patterns is mainly English. The study of lexical borrowings is of interest for language contact theorists who acknowledge the significance of bilingualism, multilingualism, and globalization in the dynamic development of languages in the Internet era. It seems that Bulgarian blends borrowed from English are usually *necessary loans*, rather than *luxury loans*, because most of them are adopted in order to introduce a new object or concept. In contrast, luxury loans, which refer to objects or concepts that have already been denoted in the recipient language (RL), appear to make expression more fashionable and high-class.

The excerpted Bulgarian sources show that: 1) telescopic borrowings from English follow

the first four major blending subtypes outlined above (since examples of intercalative blending have not been found); 2) in scientific language, borrowing is opportunistic as well: the English blend may not be borrowed even if there is no corresponding compact term in Bulgarian; 3) in non-scientific language, borrowings usually either require some specialized or technical knowledge or denote hybrid entities.

The classification of lexical borrowings to be used here is the one offered in Pulcini et al. 2012, according to which lexical borrowings are categorized into direct and indirect. *Direct borrowings* formally remind us of the influence of the SL, whereas indirect ones do not. Direct borrowings are subdivided into *adapted or non-adapted loanwords, false borrowings, and hybrids*. *Indirect borrowings*, which reproduce the SL model with the help of native resources, are three types of *calques (loan translations, loan renditions, and loan creations)* and *semantic loans*.

Most telescopic lexical borrowings into Bulgarian belong to the group of **non-adapted loanwords**, a subtype of direct lexical borrowing. A non-adapted loan is borrowed “with minor formal and semantic integration, so that it remains recognizably English in the RL” [4: 6]. Of course, as Pulcini et al. point out, some phonological modifications are to be expected due to the differences in the sound systems of the two languages. The loanwords are adopted via transcription, or adherence to the pronunciation in the SL, or transliteration, or paying attention to the graphic rendition of the word. Here are some examples:

1) Prototypical blending, e.g.: *amplitron (amplifier + magnetron)* > амплитрон, *carboly (carbide + alloy)* > карболой (with the linking vowel –o–), *comparand (comparison + operand)* > компаранд, *mobisode (mobile + episode)* > мобизод, *smog (smoke + fog)* > смог, *tangelo (tangerine + pomelo)* > танджело.

2) Blending of a splinter from the first source word with a whole word, e.g.: *adatom (adsorbed + atom)* > адатом, *amphion (amphoteric + ion)* > амфион, *duriron (durable + iron)* > дурирон, *plastisol (plasticizer + sol)* > пластизол, *moblog (mobile + blog)* > моблог. Here the Russian influence is also evident, e.g.: райсовет (Russian) > райсъвет (районен + съвет), промкомбинат (Russian) > промкомбинат (промишлен + комбинат).

3) Blending in which the first component is a whole word combined with a splinter from the second source lexeme, e.g.: *zorbonaut (zorb + astronaut)* > зорбонавт, *blogathon (blog + marathon)* > блогатон, *webinar (web + seminar)* > уебинар, *fieldistor (field + transistor)* > филдистор, *halvarine (half + margarine)* > халварин.

4) Blending of entire words accompanied by graphic and/or phonic overlap at the point of fusion, e.g.: *netiquette (net + etiquette)* > нетикет, *dynamotor (dynamo + motor)* > динамотор, *vinylon (vinyl + nylon)* > винилон, *weblog (web + blog)* > уеблог.

Some telescopic formations in Bulgarian are **adapted loanwords** and demonstrate a greater degree of orthographic, phonological, or morphological integration, e.g.: нутригеномика < *nutrigenomics (nutritional + genomics)*, уебономика < *webonomics (web + economics)*, нутрацевтика < *nutraceutics (nutrition + pharmaceuticals)*, стагфлация < *stagflation (stagnation + inflation)*, глокализация < *glocalization (globalization + localization)*, etc.

We have also discovered borrowed blends which can be defined as **hybrid borrowings** because their components belong to two different languages, e.g.: аниманга < *animanga* < *anime* (Japanese clipping of the English *animation*) + *manga* (Japanese), бандини < *bandini* < *bandeau* (French; “a band-shaped covering for the breasts”) + *bikini* (English), парафанго < *parafango* < *paraffin* (English) + *fango* (the Italian for “mud”), тайконавт < *taikong* (the Chinese for “space”) + *astronaut* (English), фемидом < *femidom* < *femina* (the Latin for “woman”) + *condom* (English). There are also hybrid borrowings containing a combining form, e.g.: ферокрит < *ferrocrete* < *ferro-* (Latin combining form meaning “related to iron”) + *concrete* (English).

Another aspect of the foreign language influence on Bulgarian is the entering of non-native **suffixoidal elements** such as *-атон* (from *marathon*), *-мека* (from *discotheque*), *-(o)xo-*

лик/(о)холизъм (from *alcoholic/alcoholism*), -фест (from *festival*), -мам (from *automat*), -тини (from *martini*), -(y)чино (from *cappuccino*), etc., as in блогатон, чалгатека/чалготека, ромфест (ромски + фестивал), паркомат (паркинг + автомат), шопохолик, водкатини (водка + мартини), мокачино (мока + капучино). Stamenov points out that such examples bring blending back to the observance of morphological rules, which means that blending of the type is no longer blending proper because it reminds of traditional affixation and compounding [5]. Frath, who shares this opinion, believes that the polysyllabic word which appears first, e.g. *workaholic*, is semantically modified via transfer of meaning on the last syllables, the latter acquiring a morpheme-like character [2]. This process, akin to the reinterpretation typical of folk etymology, makes room for a new attribute in front of the suffixoidal element, thus unleashing the formation of new words, e.g. *shopaholic*, *chocoholic*, *sexaholic*, *spendaholic*, etc. The appearance of such morpheme-like elements in Bulgarian also means that they can be combined with native resources and become more or less productive with time.

Conclusion

The paper tried to briefly outline the major ways of coining and adopting blend words in Bulgarian, a language which does not make much use of this word-formative device as compared to other languages. However, since blending has gained momentum in Bulgarian as well, we emphasize the necessity for studying it. The coinage of local telescopic formations demonstrates both the linguistic creativity of language users and their pragmatic orientation because they strive to achieve a maximum effect with minimum linguistic resources. This is done via the indirect borrowing of foreign word-formative models, largely from English. The direct influence of other languages is more strikingly visible in the case of telescopic lexical borrowings, namely adapted loanwords, non-adapted loanwords, and hybrid borrowings, of which the second group is probably the largest. English functions as a bypass for the influence of other foreign languages on Bulgarian, which happens through the adoption of hybrid loans. The foreign suffixoidal elements entering Bulgarian are also evidence of the contact between this language and English (or other languages). All the routes linking Bulgarian to other languages make way for its dynamic evolution and endow language users with greater linguistic awareness since they much more actively exploit the linguistic resources at their disposal.

References:

1. **Bondzholova 2007:** Бонджолова, В. (Не)съществуващи думи: официалното словотворчество. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2007.
2. **Frath 2004:** Frath, P. “Why Is There No Ham In a Hamburger?” A Study of Lexical Blends and Reanalysed Morphemisation. Archard, M., S. Kemmer (eds.). *Language, Culture and Mind*. Stanford: CSLI Publications, 2004, pp. 415-428.
3. **Mattiolo 2013:** Mattiolo, E. *Extra-grammatical Morphology in English: Abbreviations, Blends, Reduplicatives, and Related Phenomena*. Walter de Gruyter, 2013.
4. **Pulcini et al. 2012:** Pulcini, V., Cr. Furiassi, F. R. González. The Lexical Influence of English on European Languages. From Words to Phraseology. Furiassi, Cr., V. Pulcini, F. R. González (eds.). *The Anglicization of European Lexis*. John Benjamins, 2012, pp. 1-26.
5. **Stamenov 2007:** Стаменов, Хр. Телескопия в българското словообразуване. Багашева, А. (съст.). За човека и езика. Сборник научни статии, посветени на 60-годишнината на проф. дфн Майя Пенчева. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2007, стр. 225-231.
6. **Vateva 2012:** Вътева, В. Оказионализмите в текстовете от съвременната българска преса (2007-2010 г.). Съвременна хуманитаристика, бр. 1. Бургаски свободен университет, 2012, стр. 18-28.

Excerpted sources:

1. **Pernishka et al. 2010:** Пернишка, Е., Д. Благоева, С. Колковска. Речник на новите думи в българския език (от края на ХХ и първото десетилетие на ХХІ в.). София: Наука и изкуство, 2010.
2. **Semerdzhiiev et al. 1985:** Семерджиив, Ст. и кол. Английско-български политехнически речник. София: Издателство Техника, 1985.

РОЛЯТА НА ПОДЛОГА И ПРЕДИКАТИВА, ИЗРАЗЕН СЪС СЪЩЕСТВИТЕЛНО ИМЕ, ПРИ СЪГЛАСУВАНЕТО ИМ С КОПУЛАТА В БЪЛГАРСКИЯ И АНГЛИЙСКИЯ ЕЗИК

Славка Грънчарова
ПУ „Паисий Хилендарски“

THE ROLE OF THE SUBJECT AND THE PREDICATIVE NOUN IN DETERMINING THEIR AGREEMENT WITH THE COPULA IN BUL- GARIAN AND ENGLISH

Slavka Grancharova
Plovdiv University “Paisii Hilendarski”

Abstract:

Discussed are the principles of agreement and how they apply in the agreement of the copula with the subject and the predicative noun in examples from authentic text materials and electronic corpora in Bulgarian and English. Some deviations from the principle of grammatical concord are discussed in terms of the different concepts of “grammaticalness” in Bulgarian and English linguistics. The interplay of the principles of agreement and the interference of other linguistic and extralinguistic factors highlight the predicative noun as playing a significant role in determining the form of the copula.

Key words:

agreement, subject, predicative noun, copula

Съгласуването е синтактично отношение, което при глагола се разглежда във връзка със съгласуване на формата му с тази на подлога по род, лице и число. Предикативът, изразен със съществително име, смислово се отнася към подлога, като го определя или идентифицира, но не е задължително да се съгласува с него, което говори за относителната му самостоятелност. В традиционната теория той се разглежда като част от сложното именно сказуемо.¹ В неговия състав копулата изпълнява свързваща функция между предикатива и подлога и е носител на граматическите категории на сказуемото (време, лице, число). В езиковата употреба се наблюдават множество случаи на отклонения от основния, граматически принцип на съгласуване, като съгласуването се осъществява между копулата и предикатива, а не между копулата и подлога. Тъй като в английския език съгласуването е предимно по число и, само понякога по лице, това изследване разглежда съгласуването по число в българския и английския език между подлога, копулата и предикатива.

В отделните езици съгласуването се осъществява според принципи, които са не само езикови, но засягат също и областите на функциониране на езика – мисленето и комуникацията. Можем да ги систематизираме по следния начин:

1 Тук използваме термина *предикатив*, тъй като се разглежда само глагола съм в ролята на копула. В английския в този случай бихме използвали термина *true predicative*, т.е. същински предикатив.

• Граматически (съгласуване по форма). Според този принцип формата на съществителното-подлог определя формата на копулата; подлог в единствено число – копула в единствено число и подлог в множествено число – копула в множествено число.

Погребенията са приоритет на будистите. (Български национален корпус; отгук нататък BulNC)

*Burials are a priority for the Buddhists.*²

• Логически (съгласуване по смисъл). Според този принцип съгласуването е по смисъл, като е възможно едно съществително-подлог да е в единствено число, но да се тълкува като множествено число. Такива примери са съществителните събирателни, като група, отбор, семейство, полиция, правителство / *group, team, family, police, government*.

Цялото ѝ семейство са лечители. (BulNC)

Her whole family are healers.

• Позиционен (съгласуване по близост). При това съгласуване съществителното, което е най-близо до глагола, определя неговата форма.

... *those whose isolation and poverty and poor housing affects their competence in childcare,* ... (Британски национален корпус; отгук нататък BNC)

... *тези, чиито изолация и бедност, и бедно жилище, засяга способността им да се грижат за деца,* ...

• Контекстов (съгласуване чрез съотнасяне към предходния контекст). В тези случаи подлогът е в предишно изречение и глаголната форма се съгласува с него. Това не е възможно в езиците, които не позволяват изпускане на подлога, какъвто е английският език.

Аз реших, че са семейство и си казах – не се набутвай в простотии. (BulNC)

I decided (they)³ were a family and told myself – don't get into bullshit.

Теоретично са възможни следните корелации между подлога, копулата и предикатива:

1. Подлог в ед. ч. <=> Копула в ед. ч. <=> Предикатив в ед. ч.

(а) Винаги съм си мислел, че за британците кралското семейство е светиня... (BulNC)

(б) *Above all, the family is a property-owning unit, ...* (BNC AN3 305)

2. Подлог в ед. ч. <=> Копула в ед. ч. <=> Предикатив в мн. ч.

(а) Времето е пари. (BulNC)

(б) *"Etta James," he said, "your problem is drugs, ..."* (Corpus of Contemporary American; отгук нататък COCA 1995 MAG)

In built-up areas, the problem is cars and street lights. (BNC CDT 210)

3. Подлог в ед. ч. <=> Копула в мн. ч. <=> Предикатив в ед. ч.

(а) Другата крайност са групата от страни, които ... (BulNC)

(б) *They will never be closer, because the police are part of the same problem.* (COCA 1996 FIC)

4. Подлог в ед. ч. <=> Копула в мн. ч. <=> Предикатив в мн. ч.

(а) ...; трета голяма група са хората, ... (BulNC)

(б) ... , and his family are all football fans, ... (COCA 2012 SPOK)

5. Подлог в мн. ч. <=> Копула в мн. ч. <=> Предикатив в ед. ч.

(а) Е, в края на краищата, me ca правителството – въздъхна Джейкъб. (BulNC)

(б) *But Steve, debt and deficits are -- they are part of the economy.* (COCA 2012 SPOK)

6. Подлог в мн. ч. <=> Копула в мн. ч. <=> Предикатив в мн. ч.

2 Примерите, чиито източници не са посочени, са превод на автора.

3 На английски не е възможно да се изпусне подлогът. Вероятно затова контекстовото съгласуване не се споменава в англоезичната лингвистична литература. В българския език това съгласуване се среща рядко.

(а) Спътниците ми са приятели и съюзници и няма да ни навредят. (BulNC)

(б) He and his friends are intellectuals, after all. (COCA 2000 SPOK)

7. Подлог в мн. ч. <=> Копула в ед. ч. <=> Предикатив в ед. ч.

(а) Петдесет години много време ли е? (BulNC)

Знаейки че приоритетите на техните съюзници е отблъскването на Пламтящият легион, Гномите са решили да се справят сами със опасността.

(BulNC)

(б) Twenty-four years is a long time to wait for that. (COCA 2012 SPOK)

8. Подлог в мн. ч. <=> Копула в ед. ч. <=> Предикатив в мн. ч.

(а) – Няма намерени примери в българския национален корпус.

(б) Some of my best friends is hookers down on Bourbon Street. ⁴ (COCA 2006 FIC)

Както става ясно от примерите, почти всички корелации са подкрепени с употреби, отразени в електронните корпуси на български и английски език.⁵ Най-многобройни и в двата езика са примерите, които следват граматическия принцип на съгласуване между подлога и копулата. Изключение прави само осмата комбинация, като в българския електронен корпус няма регистриран нито един пример, а в корпуса на съвременния американски английски език се среща изключително рядко, най-вече като диалектна, некнижовна употреба.⁶

Отклоненията от граматическия принцип на съгласуване засягат случаите, когато съгласуването се осъществява между копулата и предикатива, изразен със съществително име. В горепосочените примери това са: 3 (а, б), 4 (а, б), 7 (а, б), 8 (-, б). Съгласуването при тях се осъществява по логическо-смысловия принцип, често в синхрон с позиционния, като в последния, осмия пример, даже той не е в състояние да мотивира съгласуването на подлог и предикатив в множествено число с копула в единствено число. Семантичният тип на съществителното име, като абстрактно или събирателно, в тези случаи допуска съгласуването на предикатива с копулата. Чист случай на съгласуване с предикатива има в 7 (а, б), като тази корелация се среща в българския и в английския език предимно с подлози, които изразяват мерки, като разстояние, време, тегло и др. Във втория пример 7 (а) съгласуването с предикатива се схваща като некоретно: ... *приоритетите ... е отблъскването.*

Смислово съгласуване има в примери като 4 (а,б), в които подлогът е събирателно съществително в единствено число, което допуска съгласуване с предикатив в множествено число. По правило, ако подлогът се схваща като означаващ единно цяло, копулата се съгласува с него, в единствено число; ако подлогът се схваща като означаващ съвкупност от отделни индивиди, тогава копулата е в множествено число. В американския английски събирателните съществителни в единствено число обикновено се съгласуват с копула в единствено число, т.е. водещ е граматическият принцип.

Например:

9. (а) Семейството е най-голямата ми опора. (BulNC)

(б) It's hard; this family is part of the fabric of our life. (COCA 2011 MAG)

10. (а) Семейството са заложници на амбициите му да завладее Виена. (BulNC)

(б) The whole family are squatters who ... (COCA 2000 NEWS)

В гореописаните примери, както и в случаи на подлог абстрактно съществително, смисловото съгласуване става водещ принцип, който изисква предикативът да определи

4 Диалектна, некнижовна употреба.

5 В това изследване не се разглеждат случаите на подлог и негово приложение, на подлог, състоящ се от координирани съществителни и на подлог, съдържащ съществително име в атрибутивна употреба към друго съществително име.

6 Честотата на употреба на отделните варианти не е предмет на това изследване, тъй като то не е статистическо по цел.

формата на копулата. Например:

11. (a) Друг **проблем са** индийските змии. (BulNC)
(б) ..., *and the instant problem are refugees who can't go home ...* (COCA 1997 SPOK)
12. (a) Той отбеляза, че кабинетът скоро ще бъде сформиран, и добави, че в момента **приоритет са** изборите за президент на 22 декември. (BulNC)
(б) *And the first priority are the children.* (BNC ECU 1686)
13. (a) ... **основна грижа са** внуците, които ще се отглеждат без единия родител. (BulNC)
(б) *A second major area of concern are the dogs which stray from home, or run off when they are being exercised and cause road accidents.* (BNC CJE 12)

Разглеждайки съгласуването в сравнителен план, Хейкок [1; с.209] споменава класификация на копулативните изречения, която се основава на подлежащите семантични отношения между подлога и предикатива – предикация, равенство, идентификация и спецификация. Тя се спира по-подробно на изреченията, изразяващи спецификация и ги разглежда като особен случай на инверсия. При това, тя взема предвид тяхната информационна структура, локализацията на фокуса, изразяването на подлога и предикатива чрез местоимения, тяхната определеност и др. Авторката цитира резултати от експерименти, доказващи преобладаващо съгласуване на копулата с предикатива в немски, италиански, испански, португалски и други езици, като в немския данните говорят за почти 100% съгласуване с предикатива. Английският и българският, за разлика от тези езици, се придържат към граматическия принцип, като има случаи, при които смисловият и позиционният принцип стават водещи.

Едно от обясненията за определящата роля на предикатива при съгласуването му с копулата в случаите на спецификация е, че тези структури могат да се разглеждат като резултат на словоредни размествания и инверсия, като съществителното след копулата е подлогът, а съществителното в начална позиция е фронтран предикатив. В подкрепа на това становище се привежда фактът, че често предикативът е членуван. В много от тези случаи е трудно да се определи кое съществително е подлог и кое е предикатив. Единствен критерий за тяхното разграничаване е позиционният, т.е. съществителното в начална позиция се схваща като подлог.

Например:

14. Ключов **проблем са** сградите. (BulNC)
Сградите са ключов проблем.
15. *Another problem are the Monday night games.* (BNC K3H 252)
The Monday night games are another problem.

Разглеждайки съгласуването с предикатива, Куърк [2; с.767] определя като основни случаите на съгласуване между предикатива и подлога – подлог в ед. ч. с предикатив в ед. ч. и подлог в мн. ч. с предикатив в мн. ч. Съгласуването е само по число, не по лице:

My child is an angel.

My children are angels.

Той разглежда осем изключения от тази конфигурация, като в четири от тях посочва дублетна форма на съгласуване на копулата по число както с подлога, така и с предикатива:

- [1] *My only hope for the future is my children.* (also: *are*)
- [2] *More nurses is the next item on the agenda.* (also: *are*)
- [3] *Good manners are a rarity these days.* (also: *is*)
- [4] *The next few bars are pure Tchaikovsky.* (also: *is*)

Срещат се аналогични примери в българския национален корпус, които биха могли да се изучат по-подробно и да се опишат като дублети и изключения, наред с други подобни:

Единствената надежда е светилището. (BulNC)

Твоята надежда е просто невежество. (BulNC)

Единствената ни надежда са тунелите в стената. (BulNC)

Единствената ни надежда са новите кобри, а те си нямат и понятие от истински бой.

Студени скали е твърдината на Руарк. (BulNC)

Триста души е банда, мафия. (BulNC)

Това равнопоставено съгласуване на копулата както с подлога, така и с предикатива, описано от Куърк, се подкрепя от примерите в корпусите, като тенденцията е валидна и за българския език, но на български съгласуването с предикатива не се смята за граматически правилна употреба. В английския език, въпреки че се препоръчва да се следва предимно граматическия принцип на съгласуване, гореописаните примери са дублетни употреби и следователно граматически правилни, след като са определени като изключения в една от най-обхватните и авторитетни граматиките. В англоезичната лингвистична литература понятието „граматичност“ или „добра граматическа оформеност“ не се разбира като стриктно подчинение на спусната от законотворчески орган езикова норма, а по-скоро означава доколко едно изречение се схваща като приемливо от носителите на езика. Както казва Йесперсен [3; с.14]: „Възхвалявайки логиката на английския език, трябва да имаме предвид, че винаги когато логиката на фактите или логиката на външния свят е в конфликт с логиката на граматиката, английският език е свободен от тесногърдата педантичност, която жертва първата за сметка на втората, възпирайки хората да казват и пишат неща, които не са „строго граматични““.⁷

Цитирана литература:

1. Хейкок, Каролин; Heyscock, Caroline. Specification, equation, and agreement in copular sentences. // Canadian Journal of Linguistics, 2012, 57 (2), pp 209-240.

2. Куърк, Рандолф, Сидни Грийнбаум, Джефри Лийч; Quirk, R., S. Greenbaum, G. Leech. Comprehensive Grammar of the English Language. London and New York: Longman, 1994.

3. Йесперсен, Ото; Jespersen, O. Growth and Structure of the English Language. Leipzig: V.G.Treubner, 1912.

Корпуси:

Български национален корпус (BulNC): <<http://search.dcl.bas.bg/>>

Британски национален корпус (BNC): <<http://www.natcorp.ox.ac.uk/>>

Корпус на съвременния американски английски (COCA): <<http://corpus.byu.edu/coca/>>

---

7 Преводът е на автора.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том II, Съюз на учените сесия 5 - 6 ноември 2015. Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series A. Public sciences, art and culture, Vol. II., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 5 – 6 November 2015.

ПРЕВОД НА АНГЛИЙСКИ И БЪЛГАРСКИ КОНСТРУКЦИИ С ОПОРНА ДУМА „ТУРИЗЪМ”: СЕМАНТИЧНА ПРОЗРАЧНОСТ И ЕКВИВАЛЕНТНОСТ

Цвета Луизова-Хорева

Университет по хранителни технологии – Пловдив

TRANSLATING ENGLISH AND BULGARIAN CONSTRUCTIONS HAVING ‘TOURISM’ AS A HEAD WORD: SEMANTIC TRANSPARENCY AND EQUIVALENCE

Tsveta Luizova-Horeva

University of Food Technologies, Plovdiv

Abstract

Some English and Bulgarian constructions having ‘tourism’ as their head word were analysed in the perspective of frame semantics and construction grammar. The salient elements in the frames of the concepts associated with them were identified on the basis of the underlying contiguity relations. The varying degrees of semantic transparency were discussed. Equivalence in their translation was regarded in terms of similarity of the schemas they instantiated in the two languages.

Key words: constructions, frame semantics, tourism, semantic transparency, translation equivalence

Увод

В основата на рамковата семантика лежи идеята, че всички логически свързани части от познанието са структурирани в концептуални рамки, „специфични единни структури от знание или схематизации на опит” [5: 223, *преводът мой*]. Рамките като схематични релационни структури съдържат ролите и отношенията, съставляващи фона на дадена семантична или концептуална категория. Ядрото на рамката е изградено от множество атрибути (attributes), съществуващи едновременно, като атрибутът е концепт, който описва даден аспект от поне някои членове на категорията. Стойностите (values) от своя страна са подчинени на атрибутите концепти, наследяващи информация от тях и същевременно добавящи към нея допълнителни елементи, което ги прави по-специфични [2: 30-39]. В когнитивната семантика се смята, че думите винаги пораждат рамки, независимо дали тези рамки се отнасят до действителни или хипотетични референти.

Според Теорията за лексикалните концепти и когнитивните модели на Вивиан Евънс, съществуват две нива на представяне на значението – схематично, което се кодира в езика, и богато, свързващо се с концептуалната система [4: 42-43]. Така този подход разграничава семантичната от концептуалната структура и лексикалните от когнитивните концепти. Семантичната структура се отнася до изцяло езикова информация, която се изразява чрез лексикални форми, а лексикалните концепти предоставят точки на достъп до богатата концептуална структура [ibid.: 62]. Логично е да се приеме, че както лексикалните, така и когнитивните концепти са структурирани от рамки. Позицията в настоящата работа е,

че лексикалният концепт представлява стойност на атрибут или комбинация от атрибути от рамката на когнитивния концепт, предоставя пряк или непряк (напр. метафоричен или метонимичен) достъп до втория и се изявява чрез определена форма. Видът на формата зависи от съдържащата се в рамката на лексикалния концепт езикова информация (категорийна принадлежност, наличие на граници, модалност и др.). След образуването си тази комбинация между лексикален концепт и форма може да се наложи в езика като конвенционална символна единица, която е езиково специфична. Съществуването на определени единици в даден език може да служи като индикация за отчетливостта на отношенията в рамката на концепта, с който са свързани.

Езиците се различават по своите запаси от значения. Различните култури категоризират света по различен начин и това се отразява на езиковите им категории. Силите, които могат да допринесат за съществуването на споделени елементи на значението в дадена култура, са обусловени от общи основни когнитивни и перцептуални способности и възможности, от споделени културни потребности, цели и преживявания, от нуждата да се предадат разлики, които са от значение за тази култура. Това не изключва наличието на повече или по-малко сходни лексикални концепти в различните езици, което прави възможна межкултурната комуникация, част от която е и преводът. Предизвикателството пред преводача е да намери подходящата форма в целевия език (ЦЕ), кодираща лексикален концепт, който е сходен на този в изходния език (ИЕ) и предоставя достъп до когнитивен модел, максимално близък до първоначалния.

Взаимодействието между рамките или елементи от рамките на отделни концепти поражда концептуални комбинации, които се свързват с различни форми. За настоящото изследване интерес представляват композитите и сродните с тях словосъчетания. Тези комплекси от форма, значение и функция могат да бъдат разглеждани като конструкции по смисъла на конструкционната граматика (напр. [3], [6]). Следователно еквивалентността при превода следва да бъде оценявана на ниво конструкция, независимо от вътрешната сложност на конструкциите в изходния и преводния текст. От своя страна конструкциите представляват индивидуализации на по-конкретни или по-обща схеми. Поради възможността всяка конструкция да бъде обобщена посредством схема с различни нива на абстрактност, която представя лексикалния концепт, оценка на постигнатата еквивалентност може да бъде направена чрез сравнение на конкретизираните от двете конструкции схеми. Следователно схемите могат да играят ролята на инварианта, или т.нар. *tertium comparationis*, въз основа на който два отрязъка от текст могат да бъдат измерени, за да се отчете вариацията при превода.

Английски конструкции с опорна дума „туризъм” и преводните им еквиваленти

В английски език са само три атрибутите от рамката на когнитивния концепт (TOURISM), чието отношение на близост с него поражда композити: ((Път)), ((Основна дейност)) и ((Агент)). Най-разпространените схеми, конкретизирани от композитите от тази група, са [ОСНОВНА ДЕЙНОСТ, ДЕЙНОСТ] (*exploration tourism, recreation tourism, adventure tourism, event tourism, convention tourism, conference tourism, business tourism, golf tourism, wine tourism, spa tourism*), следвана от [ПЪТ, ДЕЙНОСТ] (*cross-border tourism, inbound tourism, space tourism, nature tourism, farm tourism*) и [АГЕНТ, ДЕЙНОСТ] (*mass tourism, incentive tourism, mainstream tourism*). Определящите думи в *wine tourism* и *spa tourism* предоставят достъп до атрибута ((Основна дейност)), а *mass tourism* и *incentive tourism* – до атрибута ((Агент)) по метонимичен път.

Достъпът до атрибутите ((Агент)) и ((Основна дейност)) в композита *mainstream tourism* е чрез съвместното действие на метонимия и метафора: първият компонент предоставя метонимичен достъп до атрибутите ((Агент)) и ((Основна дейност)) от рамката на опорната дума, като същевременно се подчинява на метафоричните модели „Форма” и „Функция” и на образната схема ДВИЖЕНИЕ.

В композита *bubble tourism* („вид туризъм, който не позволява или силно ограничава

взаимодействието между туристите и местна култура” [7]) двата компонента са свързани посредством семантично отношение на подобие, т.е. вторият компонент се оприличава на първия. В тези композити обектът, профилиран от втория компонент, метафорично се възприема посредством обекта, профилиран от първия компонент. От структурата на концепта източник върху концепта цел се картира стойността (((форма))). Тук се наблюдава комбинация между образна метафора и образно-схематична метафора, произтичаща от схемата ВМЕСТИЛИЩЕ, в частност от елемента й Граници.

По ред причини е естествено в българския език да се използват конструкции, появили се под влиянието на английски. Туристическата индустрия съществува значително по-дълго и е следователно много по-развита в англоезичните страни. Наред с това английският език се е превърнал в език за международна комуникация поради икономическото, политическото и културното доминиране на англоезичния свят, като този процес е подпомогнат и от електронната революция.

Преобладаващите български еквиваленти на английските композити от тази група са атрибутивни словосъчетания с изменяемо определение: *трансграничен / входящ / космически / природен / фермерски / приключенски / събитие / конферентен / рекреационен туризъм*. Независимо от различните форми, с които са свързани лексикалните концепти в ИЕ и ЦЕ, те конкретизират едни и същи схеми и предоставят достъп до едни и същи атрибути от рамките на съответните когнитивни концепти. Изключение прави съчетанието *фермерски туризъм*, което измества перспективата от атрибута ((Път)) към атрибута ((Агент)).

Значително по-малко на брой са съчетанията от две съществителни имена. Разширяването на тази категория съчетания в българския език под влияние на английски е отбелязано от редица автори (напр. [11], [12], [15]). В позицията на първи компонент са заемки, навлезли в езика през различни периоди. От степента на тяхната установеност зависи и семантичната прозрачност на получените конструкции. С много висока степен на семантична прозрачност са съчетанията *бизнес туризъм, голфтуризъм, арттуризъм, секстуризъм, ски туризъм*¹. Като хибридни конструкции (с един чужд и един роден компонент) със силно намалена прозрачност се възприемат тези, в които първият компонент е съвсем нова или слабо установена заемка: *инсентив туризъм, уелнес туризъм, спа туризъм*.

Въпреки правописните норми, тенденцията, която се наблюдава в реалната езикова употреба, е на разделно изписване, когато първият компонент е неедносричен (*уелнес туризъм*) или недостатъчно установен в български език (*спа туризъм*). Дори и при слято изписване, двусъставните названия от две съществителни имена без интерфикс заемат особено място в българския език, тъй като моделът е нетипичен за славянските езици и е повлиян от заетите от английския език думи [15: 57].

Особен интерес представляват откритите случаи на калкиране на първия компонент на английски фразови композити: *море-слънце-нясък туризъм, ски-слънце-сняг туризъм*. При този процес се репликира изцяло структурата на английския композит и се създават конструкции, които са нетипични за българския език във фонологичния си полюс. Лексикалните им концепти обаче са сходни на тези в ИЕ и конкретизират същите схеми, предоставяйки метонимичен достъп до атрибута ((Основна дейност)) от рамката на концепта (туризъм). Чрез калкирането те запазват високо ниво на семантична прозрачност. Дори и този тип заемане може да се приеме като потвърждение на становището, че преводът на един компонент или на целия композит е доказателство за „жизнеността и съпротивителните възможности на българския език да приспособява чуждите елементи, да се обогатява със синонимни средства за различни комуникативни цели” [14: 5].

При превода на някои английски композити се наблюдава таксономично изместване, в случая – спецификация, т.е. еквивалентът в ЦЕ на лексикалния концепт от ИЕ е субординатен, или подреден на него в същата таксономия (*convention tourism – конферентен туризъм*). Не

1 Навсякъде е запазен правописът от ексцерпиранияте източници.

са открити преводни еквиваленти на метафорично базираните *bubble tourism* и *mainstream tourism*.

Български конструкции с опорна дума „туризъм” и преводните им еквиваленти

В българския език голяма част от структурите с опорна дума *туризъм* (*наркотуризъм*, *велотуризъм*, *екотуризъм*, *етнотуризъм*, *геотуризъм*, *балнеотуризъм*, *агротуризъм*) принадлежат към една група, която е обект на нееднозначно третиране в езиковедската литература. В Речника на новите думи в българския език първите компоненти на тези конструкции са наречени „*първа съставка* в рамките на сложната дума” [14]. Ангелов предпочита да ги определя като тематични префикси или преформативи, които се прилагат отляво на думата, запазвайки ударението си, вследствие на което новата дума получава две ударения. Той ги разглежда като резултат от процес на универбизация, тъй като тези съставки са съкратени прилагателни [8: 98-99]. Зидарова също третира подобни образувания като универбати, но продукти на сложен процес, който протича в два етапа: първо парцелация на атрибутивната част на синтагмата (напр. *екологичен* > *еко*), следвана от композиция, свързваща парцелираната част със съществителното име от първичната синтагма (напр. *еко* + *програма*). Като се съгласява, че първите съставки наподобяват афикси (префикси), Зидарова подчертава, че те имат доста прозрачна семантика, произтичаща от пълнозначната дума, от която са мотивирани [10]. Балкански категорично определя тези, както и други подобни съставки като първи компоненти на композити: „Образувания с повтарящи се и често едни и същи компоненти, които в повечето случаи са непрозрачни основи” [9: 140-141].

Бой третира думите, образувани с компоненти като *auto-*, *tele-* и *video-*, като композити и предлага да бъдат описвани чрез конструкционни идиоми от типа [auto [x]n]n ‘[x]n with relation R to car’] вместо чрез общите абстрактни шаблони на композитите с дясна опорна дума [3: 210]. Този подход е особено приложим за анализ на образувания от типа на *велотуризъм*, *екотуризъм* и *етнотуризъм* в рамките на конструкционната граматика.

Ангелов обръща особено внимание на преформатива „*еко*”. Той цитира Речника на новите думи в българския език [14], където са изброени 38 думи с този компонент, както и пет основни значения в анализа на неговата семантика [8: 99]. Действително прави впечатление, че когато образуванията съдържат първи компонент от този тип (напр. *екотуризъм*, *етнотуризъм*, *геотуризъм*, *балнеотуризъм*, *агротуризъм*, както и подобни образувания в другите анализирани категории), той обикновено осветява съвкупност от елементи от рамката на опорната дума (напр. ((Основна дейност)), ((Местоположение)), ((Агент)) и т.н.), което прави невъзможно обобщаването им посредством една или друга схема. Това доказва широкия референциален обхват на тези компоненти и отчасти обяснява спорния статут на образуванията, в които те участват. Безспорен е фактът, че новопоявилите се концепти, които те изразяват на езиково ниво, се съотнасят с определен, също нововъведен, „тематично свързан лексикален пласт” [8: 98].

От формална гледна точка, първият компонент във всички изброени композити завършва на *-o*, което съответства на традиционния за българските сложни думи модел с интерфикс и това е вероятната причина за тяхното широко разпространение в българския език. Този модел не е характерен за английски – отчетлива е асиметрията при съществуването на съединителен елемент в български и в английски език [1: 22], т.е. образуването на английските сложни думи почти винаги е без съединителни елементи [13: 195]. Въпреки класическия произход на първите компоненти и очакванията за директни паралели между този тип конструкции в ИЕ и ЦЕ, само *екотуризъм* и *геотуризъм* имат преки английски съответствия и във фонологичния, и в семантичния полюс: *ecotourism* и *geotourism*. При повечето от останалите се наблюдава асиметрия във фонологичния полюс – полуслято или разделно изписване (*ethno-tourism* / *ethno tourism*), съществуване на дублетни форми (*agritourism* и *agrotourism*, с по-широко разпространение на първата, което позволява началната ѝ част да се третира като съкращение на произвелото я прилагателно

agricultural), подмяна на първия компонент с роден или отдавна установен (*наркотуризм* – *drug tourism*, *балнеотуризм* – *spa tourism*).

Заклучение

Сравнението между английските и българските конструкции с опорна дума „tourism”/ „туризм” показва, че в семантиката им участват различни когнитивни механизми – междумрамково взаимодействие, метонимия, образни схеми и метафора при английските, но основно първите два и отчасти третият при българските. При изследване на ефекта на езиковия контакт върху тези единици се наблюдава тенденция към по-лесен превод и съответно навлизане в българския език на конструкции, чийто лексикален концепт предоставя директен или метонимичен достъп до атрибут от рамката на когнитивния концепт. Пълна загуба при превода, т.е. отсъствие на еквивалентна конструкция в български, се отчита при композитите, в чиято семантика участва по-сложна комбинация от когнитивни механизми, най-вече с участието на метафора. При превода на английски език на български композити, които следват традиционния модел на образуване с интерфикс, английските конструкции проявяват тенденция към подмяна на компонентите от гръцки и латински произход с родни, както и към разделно или полуслято изписване

Въпреки че формално погледнато структурите от групата с опорна дума „туризм” в българския език са от различен вид – словосъчетания (изписани както слято, така и разделно в ексцерпирани източници), композити и продукти на универбизация, от гледна точка на тяхната семантика всички те могат да бъдат третираны като конструкции, които конкретизират сходни схеми. Това показва, че между компонентите на композитите и на словосъчетанията съществуват едни и същи отношения и като конструкции те функционират по един и същи начин както в композиционен, така и в схематичен план.

Литература

1. Bagasheva, A. Reflections on Compound Verbs and Compounding. София: УИ „Св. Климент Охридски”, 2012.
2. Barsalou, L. Frames, concepts and conceptual fields. In: *Frames, Fields and Contrasts. New Essays in Semantic and Lexical Organization*. A. Lehrer, E. Kittay (eds.). Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 1992: 21–74.
3. Booij, G. Compounding and construction morphology. In: *The Oxford Handbook of Compounding*, New York: Oxford University Press, 2011: 201 – 216.
4. Evans, V. How Words Mean: lexical concepts, cognitive models and meaning construction. Oxford: Oxford University Press, 2009.
5. Fillmore, Ch. Frames and the semantics of understanding. *Quaderni di Semantica*, 1985, 6, 222–254.
6. Goldberg, A. *Constructions: a Construction Grammar Approach to Argument Structure*. Chicago: The University of Chicago Press, 1995.
7. Harris, R., J. Howard. *Dictionary of travel, tourism and hospitality*. Melbourne: Hospitality Press, 1996.
8. Ангелов, А. Еколингвистика или екология на застрашените езици и лингвистика на застрашените екосистеми. София: Международно социолингвистично дружество, 2012.
9. Балкански Т. За някои тенденции в най-новото българско словообразуване. В: *Актуални проблеми на българското словообразуване*. София: УИ „Св. Климент Охридски”, Акад. Издателство „Проф. Марин Дринов”, 1999: 136 – 142.
10. Зидарова В. Прояви на лексикална икономия в съвременния български език (http://www.belb.net/personal/zidarova/Lex_economy.htm).
11. Кирова, Л. Български словосъчетания със зает компонент в атрибутивна функция. // *LiterNet*, 23.06.2006, № 6 (79), <<http://www.liternet.bg/publish3/lkirova/e-slovosychetaniето.htm>> (15.04.2007).
12. Ковачева, М. За повишената активност на образувания от типа *ФБР агент* и *фешън*

творение от гледна точка на езиковия контакт. В: Националният език в условията на чужди влияния и глобализация. Доклади. София: И-т за български език, 2005.

13. Пенчева, М. Английските думи. София: УИ „Св. Климент Охридски”, 2004.

14. Пернишка, Е., Д. Благоева, С. Колковска. Речник на новите думи в българския език, София: Наука и изкуство, 2010.

15. Радева, В. В света на думите. Структура и значение на производните думи. София: УИ „Св. Климент Охридски”, 2007.

Ексерпирани източници

Учебници, помагала и речници в областта на туризма.

Нару Weekend: Списание за туризъм и свободно време. ISSN 1312-4447. 2005/брой 12; 2006/ брой 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12; 2007/ брой 1, 3, 5, 6, 7.

Делова кореспонденция.

д-р Цвета Луизова-Хорева

Университет по хранителни технологии

бул. Марица 26, гр. Пловдив 4000

e-mail: tsveta.horeva@gmail.com

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том II, Съюз на учените сесия 5 - 6 ноември 2015. Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series A. Public sciences, art and culture, Vol. II., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 5 – 6 November 2015.

ИГРАТА КАТО НОВА ПАРАДИГМА ПРИ ИЗУЧАВАНЕТО НА ЧУЖД ЕЗИК ОТ СТУДЕНТИ В БАКАЛАВЪРСКИ МЕДИЦИНСКИ СПЕЦИАЛНОСТИ

**Ивайло Дагнев, Мария Сайкова, Мая Янева
Медицински колеж към МУ-Пловдив**

GAMES AS THE NEW PARADIGM IN FOREIGN LANGUAGE LEARN- ING OF MEDICAL BACHELORS

**Ivaylo Dagnev, Maria Saykova, Maya Yaneva
Medical College at Medical University - Plovdiv**

Abstract:

Games are an authentic method for mastering the language-target in a simulated environment, reflecting the paradigm shift in language learning. While playing games students can enter into different roles, experience real situations, expressed themselves in the foreign language. Commitment is a major element in such situational activities. The main idea is to focus on the gaming character and through it to learn the foreign language more easily and smoothly. Participants in this training model are equal, students and teachers alike, with the role of the latter being more of mediators and consultants. The analysis of this module is extremely important and must be held, if possible, immediately after its end. All participants should discuss language games at hand in order to find the positive elements in them. The most significant benefit of this method of training is overcoming the psychological stress of the foreign environment through simulation

Въведение

Често отбелязвано наблюдение е, че говоримото усвояване на чужд език е сложен процес и отнема много време и усилия. Извън естествената среда на езика – таргет: непринудеността и лекотата на общуване е труднопостижима цел. Именно затова чуждоезиковото обучение прилага множество методи и подходи, водещи обаче с противоречив успех до постигане на високи нива на усвояване на езиковите умения. Основно понятие, което се приема днес за определящо владенето на чуждия език, е комуникативната компетентност, дефинирана като съвкупност от лингвистична, социолингвистична, дискурсивна и стратегическа компетентност. Лингвистичните критерии за владене на езика се отнасят до уменията да се използват правилно синтаксисът, лексиката и граматиката на езика-таргет, докато в социолингвистичен план е важно да се реагира адекватно на ситуацията спрямо обстоятелствата и отношенията при тях. Дискурсивната компетентност третира интерпретацията на по-широкия контекст с цел постигането на кохерентност между отделните отрязъци на актуализиращия се език. По отношение на стратегическите цели на дискурса въпросът, който се задава, е как да се отстрани по думите Р. Якобсон [1,2] белия шум, да се открият и отстранят грешките в комуникативния канал между адресанта и адресата.

Целта е да се намерят тези подходи, които да опосредстват уменията за общуване в най-широк контекстуален спектър [1,2,3]. По този начин комуникативният подход към

усвояването на чуждия език става игрови и симулативен, търсец най-близка родственост със съответната реалност по начина, по който тази реалност определя възможните си проявления. В този смисъл се проявяват и множеството разновидности на езиковата игра като концептуално средство за симулиране на реалност с плеяда от импликации за обучението.

Ориентирането към решаване на специфични задачи езиково обучение (Task-Based Language Learning) е проявление на комуникативния подход и е смяна на образователната парадигма, отговор на променените роли на обучаващ и обучаван в осъществяването на педагогическото въздействие, отразяващ промяната в целите в социокултурния дискурс. Изменя се и ролята на преподавателя, който от „последна инстанция“ при бихейвиористичния модел и неговото фокусиране върху повторенията като основа за създаване на навици сега се превръща по-скоро в „мениджър“, facilitator, а класната стая в „експериментална лаборатория“, разбирана като култура [3].

Играта като забавно средство има място в чуждоезиковия инструментариум, тъй като чрез нея се засилва ролята на взаимодействието между участниците, мисленето, ученето, както и умението да се решават задачи. Играта е ефективен инструмент за учене, предоставящ хипотетична среда, в която участниците могат да предлагат алтернативни решения без риска от провал[4]. Ученето чрез игрови действия дава възможност за извършване на открития, анализ, интерпретации, решаване на проблеми, усилване на паметта и е основа за протичането на интензивен мисловен процес.

Като образователно средство игрите спомагат в процеса на учене чрез развиване на множествената интелигентност и стимулират общуването. Целта на обучението по чужд език е да се развият речевите способности на обучаваните, както и тяхната независимост във възникващите разнообразни ситуации.

Основни предпоставки за ефективно използване на игрите в класната стая са [5]:

- игрите трябва да имат ясна образователна цел;
- студентите трябва да работят в екипи;
- всички правила на игрите трябва да са обяснени изчерпателно;
- дейностите, свързани с игри, трябва да са равнопоставени за всички участници и отбори;
- игрите трябва да включват всички студенти;
- игрите трябва да се подготвят добре с подръчни материали, ако това е необходимо;
- средата, в която се провеждат игрите не трябва да представлява заплаха за никого от участниците.

Цели:

Настоящата разработка си поставя за главна цел да изследва ефективността на комуникативния подход в обучението по чужд език на медици бакалаври, като в частност се опита да установи ефективността на игровия подход в този вид дейност.

Материали и методи

През учебната 2014/2015 ние проведехме експеримент в областта на обучението по чужди езици със студенти първокурсници от специалност „Помощник-фармацевт“. Общият брой на студентите от тази специалност бе 54. Броят на часовете както за тази специалност, така и всички други специалности в Медицинския колеж – Пловдив е 60, поравно разпределени в първи и втори семестър. Ние разделихме първоначално студентите на две групи – напреднали, с ниво на познание на чуждия език B1-B2, и такива с ниво на владеене A1-A2. След това така съставените групи бяха разделени още на две – на експериментална и контролна група за всяко ниво.

Съобразно нивото контролните подгрупи бяха обучавани по класическа методика на основата на водещ учебник и помагала по отделните умения. Заниманията протичаха с характерното редуване на различни лексико-граматични упражнения с фокус върху

практическата употреба на езика.

Експерименталните подгрупи бяха обучавани както посредством гореспоменатите учебни пособия, така и с помощта на различни видове игри:

- Тип А - игри, установяващи нивото на психологически комфорт
- Тип Б - игри развиващи специфични езикови умения
- Тип В - игри, развиващи езиковите умения в определен контекст

Конкретно бяха използвани следните игри:

- Какво е твоето ниво на комфорт – Тип А. Играта предполага всеки участник да застане на предварително определено ниво в зависимост от психологическия си комфорт при обучението в час;

- Пирамида – Тип Б. Групата се разделят на двойки, като единият участник описва картинки, дефинирайки понятия на другия. За всяка позната дума се присъждат точки;

- Шарада – Тип Б. Участниците „изиграват“ действия или състояния, обозначаващи думи. Целта е да се познае конкретна дума.

- Истина, истина, лъжа – Тип В. Всеки участник пише по три изречения – две верни, едно грешно. Другите трябва да открият грешното. Игра, развиваща всякакви граматически умения;

- Ролеви игри – Тип В. Игри с всякакви ситуационни роли, но предвид на специалността основните видове са лекар - пациент и аптекар – клиент.

Времево игрите продължаваха не повече от 45 минути, като всяко занимание имаше игрови компонент.

Финалният тест бе еднакъв за съответното ниво, независимо от характера на обучение – стандартен (контролни групи) или иновативен (експериментални групи). Той включваше както писмена, така и устна част.

Резултати и дискусия

Резултатите от финалния тест са представени на Таблица 1.

Таблица 1. Резултати от финалния тест на студенти от специалността „Помощник-фармацевт за учебната 2014/2015.

Групи/ Оценки	Отлична	Добра	Слаба	Общо
Експериментална Ниво В1-В2	11	1	-	12
Контролна Ниво В1-В2	8	7	-	15
Експериментални Ниво А1-А2	7	5	-	12
Контролна Ниво А1-А2	5	9	1	15

Както се вижда от данните в таблица 1, студентите и от двете експериментални групи са се представили по-добре от тези в контролните групи. Преди да направим някои

изводи от тези резултати, би представлявала интерес и анкетата, проведена със студенти от експерименталните групи. В нея бе зададен само един въпрос: „Смятате ли, че използването на игри е спомогнало за по-доброто обучение на чужд език тази година?“.

На таблица 2 са представени резултатите от анкетата.

Таблица 2. Резултати от анкета, проведена със студенти от 1 курс, специалност „Помощник-фармацевт“ през учебната 2014/2015.

Групи/отговори	Да, определено	До голяма степен	До известен степен	Не	Общ брой студенти
Експериментал на Ниво В1-В2	8	2	2	-	12
Експериментал на Ниво А1-А2	10	2	-	-	12

Данните показват недвусмислено, че според мнението на студентите използването на игри в чуждоезиковото обучение има много положителен ефект.

Резултатите както от финалните тестове, така и от анкетата ни, а и от наблюдения по време на учебния процес дават правото с голяма доза увереност да твърдим;

- Студентите показват предпочитание към включване на игровия подход в обучението на чужд език;
- Студентите, обучавани по този метод, се представят по-добре на тестовете;
- Студентите в групите с включване на игрови елементи са по-мотивирани в хода на учебния процес;
- Комуникацията „преподавател – студент“ е значително по-улеснена най-вече по отношение на психологическия комфорт и на двете страни.

Заключение

Макар и сравнително непредставително като обхват, времетраене и брой студенти настоящето изследване показва недвусмислено, че игровият и индивидуален подход е възможна по-успешна алтернатива на традиционните методи на чуждоезиково обучение. Този метод не изисква повече подготовка (освен в началото), но „консумира“ повече усилия от страна както на преподавателя, така и на студентите, което се явява известна пречка за системното му прилагане. Все пак, когато качествено обучение е смисълът, усилията се увенчават с резултати, а това е най-голямото признание за всеки преподавател.

Литература

1. Hymes, D.H. (1966) „Two types of linguistic relativity.“ In W. Bright (ed) Sociolinguistics pp. 114-158. The Hague: Mouton.
2. Canale, M. and Swain, M. (1980). *Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing*. Applied Linguistics 1, 1-47.
3. Breen, M. (1986). *The social context for language learning – a neglected situation?* Studies in Second Language Acquisition, 7: 135-158.
4. Royka, J (2002). *Overcoming the Fear of Using Drama in English Language Teaching*. Internet web address: <http://iteslj.org/Articles/Royka-Drama.html>
5. Shuttleworth M. (2010). *Scientific Control Group*. Internet web address: <http://explorable.com/scientific-control-group>

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том II, Съюз на учените сесия 5 - 6 ноември 2015. Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series A. Public sciences, art and culture, Vol. II., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 5 – 6 November 2015.

ПСИХОЛОГИЗМЪТ ПРЕЗ XIX ВЕК В КОНТЕКСТА НА „ЛОГИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ“ ОТ ЕДМУНД ХУСЕРЛ

Николай Узунов
Редовен докторант, Съвременна философия
СУ „Св. Климент Охридски“

THE PSYCHOLOGISM IN THE 19TH CENTURY IN THE CONTEXT OF “LOGICAL INVESTIGATIONS” BY EDMUND HUSSERL

Nikolai Uzunov
PhD, Modern Philosophy
Sofia University “St. Kliment Ohridski”

Abstract:

The issue of Psychologism is interpreted through the principle of Richard Avenarius and Ernst Mach for the economy of the thinking. In this way are shown the common premises of the gnoseologism which include psychological elements. It is shown in what way Husserl interprets the topic – in the context of his idea for the pure logic. According to that idea sphere of the logical laws is completely differentiated from the sphere of the empirical and the generalisations.

Key words: psychologism, empirical, logical positivism, logic, theory of knowledge

Темата за възможността за преодоляване на различните психологически позиции в сферата на теория на познанието през XIX век, които извеждат структурата на мисловните процеси само откъм техните *емпирични* и *биологични* аспекти, е сред водещите в двата тома на „Логически изследвания“. Първият том от 1900 г. се явява пролегомена към чистата логика; в него са анализирани някои философските и научни теории, които свеждат абстрактните и идеални същности до емпирично изводими актове в мисленето. По този начин се достига до релативизъм, който според Хусерл опровергава същите тези теории. Вторият том, издаден през 1901 г., разглежда конкретно проекта за чиста логика според т.нар. наукоучение (*Wissenschaftslehre*), чийто фундаменти след едно десетилетие ще послужат за основа на създаденото феноменологично учение.

Психологизмът в Германия е свързан с няколко предпоставки. **Философските такива** се отнасят до опитите за преодоляване на понятието за субстанция, заемащо централна роля при изграждане на различни онтологични и познавателни модели. Субстанцията (или подлежащото) е основният елемент, върху който се конструират по-нататъчния ход на разсъжденията. Пример в това отношение е фактът, че в споровете през XVII-XVIII век между рационализъм и емпиризм, доминираща роля заема тематиката за **субстанцията** и атрибутите като основен способ за мислене на биващото. **Научните предпоставки** се развиват в две направления. От една страна се предлага ново тълкуване на субстанционалистките концепции за душата в границите на новосформиращата се тогава наука психология; направен е опит за преодоляване на тезата, че душата (или Аз-ът) е неизменен и трансцендентен придружител на всички представи в мисленето. Вместо този метафизичен модел са предложени такива, боравещи с описание на усещания и анализ на емпирични данни. От друга, тези процеси са допълнени от зараждането на позитивизма

(О. Конт) и неговото продължение от страна на Рихард Авенариус и Ернст Мах. В този случай философското познание е сведено до анализ или обобщение на научни факти, а мисловните процеси обяснявани откъм биологичното устройство на човека, чрез т.нар. принцип за икономия на мисленето (Denkökonomie¹), разработен от Авенариус и допълнен впоследствие от Ернст Мах в неговите научно-философски текстове.

В „Логически изследвания“ Хусерл отделя специално внимание на предпоставката за икономия на мисленето и претенцията ѝ да бъде общовалиден закон по отношение на психическия живот². Въпреки че опитите в тази проблематика отново са свързани с преодоляване на понятието субстанция, то в случая с Авенариус и Мах, те са допълнени от изграждане на теоретико-познавателни модели, съвместяващи научните достижения в различни сфери. На този етап (1890-1901 г.) проектът за наукоучение на Хусерл е обективно-идеалистичен, т.е. изключващ възможността за допускане на субект на познанието в ролята на критерий или легитимна първооснова за валидността на мисловните актове. Затова всяка концепция, занимаваща се с анализ на душата и процесите в нея, се възприема от Хусерл като форма на релативизъм. Конкретната цел на „Логически изследвания“ е да се отговори на познавателната задача – как е възможна идеалността на логическите закони?

В обект на критика автоматично се превръщат и идеите на Джон Стюърт Мил и неговата „Система на логиката“³. Според Хусерл историческото осмисляне на корените на психологизма довежда до изходните му предпоставки в учението на Джон Лок за първичните и вторични идеи. Последното е в основата на асоциативната психология на XIX век, наричана от мнозина автори с понятието „психологизъм“. В „Опити върху човешкия разум“ Лок предлага концепция за идеите, според която идеите за усещане предшестват тези за рефлексия, а т.нар. сложни идеи се извеждат от простите на базата единствено на опита, предоставян от сетивата: „нашето **наблюдение**, насочено към външни възприемани чрез сетивата предмети, или към възприеманите действия на нашето съзнание, които възприемаме или върху които размишляваме самите ние, е това, което снабдява нашия разум с целия материал на мислене (курсив мой – Н.У.)“ [2, с.120].

Основният метод при изследване на психическите феномени обаче продължава да бъде достоверността, която наблюдението (или интроспекцията, както Вунд ще го нарече) доставя. За сметка на това психологическите търсения ще се откажат не само от понятието за субстанция, но и от намиране на причинно-следствени връзки в явленията, ориентирайки се към описание на процесите и техния анализ. Концепцията на Лок свежда знанието до емпирия, базирана на усещания и осъществяване на рефлексия като вторичен процес. В тези дейности субектът е основа за всички познавателни процеси и се предполага, че като протичащи в съзнанието те могат да бъдат наблюдавани и разложени до градивните си елементи.

Това са двете плоскости, върху които се движат критиките на Хусерл в „Логически изследвания“ – създаването на психологията, заедно с нейната познавателна методология и принципи и опитът в сферата на теория на познанието за свеждане на идеалността за мисленето само до емпирични, наблюдаеми и изводими опитно процеси. Тези гледни точки, с всичките им подвидове, довеждат до различни форми на биологизъм и скептицизъм, които за Хусерл се поместват под общото понятие за релативизъм. Подобни теории могат да имат функция само на емпирични закони, но никога не могат да бъдат общовалидни; онова, което е необходимо в теория на познанието е извеждане на методология, показваща, по какъв начин се изгражда идеалността на логическите закони (защото те са валидни независимо от това, кой и кога ги мисли и използва за конкретни цели). Такъв е и патосът на Хусерл срещу ученията на Мил, Зигварт, Хербарт, Мах и Авенариус, защото „относителността на

1 При Рихард Авенариус този принцип носи името Princip des kleinsten Kraftmasses.

2 Ернст Мах разработва тази проблематика в: **Mach 1905** – Das Psychische Experiment und dessen Leitomotive [S.198-217] и Deduktion und Induktion in psychologischer Beleuchtung [S.299-314]. Критиките на Хусерл по този въпрос са в: **Husserl 1900** – IX Das Princip der Denkökonomie und die Logik [S.192-206].

3 Хусерл обсъжда някои от теоретичните предпоставки в логиката на Мил в: **Husserl 1900** [S. 78-84].

истината повлича след себе си относителността на съществуването на света⁴ [10, с.121].

Освен че гореспоменатите учения в областта на изследване на познавателните процеси и сферата на душевното се обособяват като нови научни области, те си поставят за цел да покажат и невъзможността за общовалидност на всякакъв вид трансцендентни същности, независими от опита. Така законите на формалната логика биват сведени и обяснявани чрез отделни емпирични актове и принципи (каквото е случаят с *Denkökonomie* на Авенариус и Мах). В историко-философски план логиката винаги е възприемана като обективен критерий относно достоверността на знанието: започвайки от силогистиката на Аристотел и достигайки до трансценденталния схематизъм на Кант, диалектичната логика през XIX век и конкретния опит на Хусерл с „Логически изследвания“ за създаване на чиста логика (*reine Logik*).

Търсейки начин да изведе **априорността на опита** в неговата аподиктичност и строга всеобщност, макар и откъм страната на субекта, критикувайки разбиранията за причинност в сферата на представите на Хюм, Кант борави с логическото като гарантиращо достоверността на дедукцията на категориите: „най-напред **посредством логиката** ми е дадена а priori формата на едно условно съждени изобщо, т.е. едно дадено познание да се използва основание, а друго като следствие (курсив мой – Н.У.)“ [1, с.83-84]. Чрез учението за трансценденталния схематизъм сферата на логиката бива отнесена към полето на субекта (този изходен момент определя хода на развитие на т.нар. следкантова философия в лицето на Фихте, Шелинг и Хегел). Оттук насетне изводът, че общовалидността на логическото всъщност е субективна и с това релативна, е изводим като следствие, когато обаче критериата за всеобщност бъде негласно игнориран.

„Логически изследвания“ имат за подзаглавие *Пролегомени към чистата логика* и започват с няколко уводни параграфа, в които се обсъжда необходимостта от ново разработване на темата за логическото, защитавайки неговата очевидна общовалидност спрямо емпиричното. Затова пролегомените са изградени като полемика срещу всички опити класическите закони на силогистиката да бъдат третираны като проявления на емпирично мислене. В сферата на емпиричното мисленето може да извежда обобщения, но не и нормативни истини. По този начин проектът на Хусерл за чиста логика следва тезата на Кант за намиране на аподиктичност и строга всеобщност, с тази разлика, че на този етап Хусерл все още изключва проблематиката за субектността.

В § 7 на „Логически изследвания“ Хусерл извежда три от особеностите на обосноваването в сферата на научното, с които логическото се различава от релативността, произтичаща от предпоставките на психологизма⁵: 1) В науката **не може** да включваме каквито и да било произволни мисли, тъй като нейните положения съдържат определена структура. 2) В обосноваващите връзки на научната сфера господстват **не** произвол и случайност, а **разумност и порядък** (т.е. нормиращ закон); според изводите от „Логически изследвания“ съществува **една форма на обосноваване**, която е валидна за отделните истинни положения и тя се явява **априорна форма**. Тя е свързана с особената обективност, мислена като отношение към общия закон, даващо възможност да бъдат оправдани всички отделни обосновавания, тъй като нито едно от тях не съществува изолирано само по себе си, а е част от цялото. 3) Всяка форма на умозаключение може да бъде така обобщена и разбрана в своя чист вид, че да се освободи от връзка с конкретната област на познанието;

Изводите касаят логиката като наука и съдържат идеята за необратимост в предпоставката, че ако априорното общо важи за всеки частен случай, то на базата на частните случаи няма как да се обоснове сферата на общото. С други думи логическият закон гарантира истинността на отделните положения, независимо от това, кой и кога ги употребява, докато само на базата на отделни положения е невъзможно дедуктивно да се изведе всеобщността на закона. До голяма степен, освен на Фреге, Хусерл дължи своето

4 Конкретният цитат гласи: „Die Relativität der Wahrheit zieht die Relativität der Weltexistenz nach sich“.

5 Своята гледна точка по този проблем, измествайки фокуса върху живота като прафеноен (*Leben als Urphänomen*) на всяко познание, предлага Heidegger 1993 [S. 3-39].

признание и на учението за „истини в себе си“ (Wahrheit an sich), разработено от Болцано в „Наукоучение“. Последният от трите аргумента притежава най-голяма сила срещу принципите на асоциативната психология и нейния извод, че съжданията в дадена научна сфера винаги са само частни.

Какъв обаче е проблемът, който Хусерл вижда и критикува в принципа за икономия на мисленето (Denkökonomie)? Сред основните аспекти на позитивизма и последвалия емпирио-критицизъм е общият патос за преодоляване на метафизичността в мисленето, започнат от Конт. Вместо търсене на причинно-следствени връзки и извеждане на първо основаващо (в случай, че съществува такова), се преминава към анализ на представите. Двете водещи предпоставки в мисленето на Авенариус и Мах са: отказ от абсолютни изследвания и действително наблюдение. Според Авенариус в случай на присъединяване на нови впечатления душата успява да съобщи своите представи с възможно най-малко изменения. След нова аперцепция съдържанието на представите се оказва сходно с това на тези до провеждане на другата аперцепция. При всяка следваща аперцепция душата губи толкова сили, колкото е необходимо, а от множеството такива, тя отдава предпочитание на онази, която извършва най-малко загуба на сила. Принципът в контекста на Авенариус е свързан с проблема за свеждане на неизвестното до нещо известно.

Ернст Мах доразвива тези идеи на Авенариус, обявявайки принципа за най-малко сила като основа на всички теоретични аперцепции (така според критиката на Хусерл емпиричен закон е изведен в качеството на нормативен). В изследванията на Мах се преплита строго научна и психологична методология при изследване на менталните феномени. Философията е сведена до иманентна психологическа процедура на мисловна обработка (обобщение и разбиране) на резултатите на конкретни научни изследвания съобразно принципа на Denkökonomie. Всяко субект-обектно отношение е **реално**, естествено научно познание, а всяко битие по своето съдържание се мисли като усещане, а по форма – като движение⁶. Познанието е толкова по-истинно, колкото по-лесно се овладява – в това се състои икономичната му природа. Този принцип е разгледан от Ернст Мах като **универсален познавателен принцип**, приложим към всяка една сфера на познанието. Denkökonomie избягва всички ненужни мисли и според Мах е присъщ на формално най-развитата наука – математиката. По този начин научните понятия в непосредствената им познавателна функция в естествознанието се явяват най-действено средство за принципа Denkökonomie. По отношение на всички останали (философски) понятия като „субстанция“, „вещ в себе си“ и др. опитът, като критерий за достоверност, излиза отвъд предела на реалната действителност.

Нито математиката, нито логиката не трябва да стават разклонение на психологията. Според Хусерл аритметиката, подобно на логиката, установява закони за числата и техните отношения и връзки, но умножение, деление, събиране и изваждане **не** са само психически процеси. Не всички правила на съждението се явяват логически правила – в това отношение Хусерл се опитва да намери компромиса между идеалността на значението и обособеността на акта, но от логическите правила, образуващи изконната област на практическото ръководство (Kunstlehre) в научното мислене, само една група допуска психологическо обосноваване – техническите предписания за изграждане на научното познание и за критика на продуктите на познание. Въпреки това обаче, не трябва да се смесват сферите на **чисто логическите норми** с тези на **конкретните правила на специфичното изкуство да се мисли**.

По този начин най-общо могат да бъдат обобщени критиките, които Едмунд Хусерл развива в първия том на „Логически изследвания“, явяващ се пролегомени към чистата логика. Разработването на конкретното логико-техническо учение е оставено за анализ на втория том. Преди изграждане на каквито и да било теории обаче, е необходимо познаване

6 Възгледите на Авенариус все още притежават смесица от идеалистически (Бърклиански) и емпирични принципи, въпреки общият патос за отстраняване на представата за субстанция в сферата на мисленето. Повече по темата предлага анализът на Осипов 2010 [С. 12-20].

на работното поле, върху което ще се изграждат теоретичните модели. В противен случай, без тази първоначална критична работа, мисленето винаги се намира във възможността да достига до психологически интерпретации на проблема за идеалността на логическите закони.

Литература

1. Кант, И., 1994, Прологмени към всяка бъдеща метафизика, която ще може да се представи като наука. С.: изд. Лик.
2. Лок, Дж., 1972, Нови опити върху човешкия разум. С.: изд. Наука и изкуство.
3. Осипов, В., 2010, Философия Ернста Маха и позитивизм. Архангелск: изд. Поморский университет.
4. Спиноза, Б., 1981, Етика. С.: изд. Наука и изкуство.
5. Сорино, В., 2013, Методология логико-културной доминанты: психологизм, антипсихологизм, субект. В: Электронное научно издание Альманах Пространство и Время. Том III. <http://cyberleninka.ru/article/n/sorina-g-v-metodologiya-logiko-kulturnoy-dominanty-psiologizm-antipsiologizm-subekt-elektronnoe-nauchnoe-izdanie-almanah>
6. Bolzano, B., 1963, Grundlegund der Logik. Hamburg: Felix Meiner Verlag.
7. Frege, G., 2011, Die Grundlagen der Arithmetik. Stuttgart: Reclam.
8. Heidegger, M., 1993, Phänomenologie der Anschauung und des Ausdrucks. F. am Main: Vitorio Klostermann.
9. Herbart, J., 1839, Psychologische Untersuchungen. Göttingen: Dieterische Buchhandlung Verlag.
10. Husserl, E., 1900, Logische Untersuchungen. Prolegomena zur reinen Logik.
11. Mach, E., 1922, Die Analyse der Empfindungen und das Verhältnis des Phychischen zum Psychischen. Jena: Gustav Fischer Verlag.
12. Mach, E., 1905, Erkenntnis und Irrtum. Skizen zur Psychologie der Forschung. Leipzig: Johann Ambrosius Barth Verlag.
13. Mill, J., 1974, A System of Logic Rationative and Inductive. Toronto: Routledge&Kegal Paul.
14. Monathly, J., 2011, Edmund Husserl's Freiburg Years 1916-1938. Connecticut: Yale University Press.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том II, Съюз на учените сесия 5 - 6 ноември 2015. Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series A. Public sciences, art and culture, Vol. II., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 5 – 6 November 2015.

ЕВХАРИСТИЯТА В ДРЕВНОХРИСТИЯНСКИЯ ЛИТУРГИЧЕН ПАМЕТНИК „ЗАВЕТ НА НАШИЯ ГОСПОД ИИСУС ХРИСТОС“

Любка Бурмова

Софийски университет, Богословски факултет

THE EUCHARIST IN THE CONTEXT OF THE ANCIENT LITURGICAL MANUSCRIPT “TESTAMENTUM DOMINI NOSTRI JESU CHRISTI”

Lyubka Burmova

Sofia University, Faculty of Theology

Abstract

The institution of the Eucharist stresses the sacrificial character of the Passion and the Death of Jesus Christ. The Eucharist is regarded as the Sacrament of Sacraments, as the beginning of the entire liturgical life of the Church and as its purpose. This understanding is manifested to the extreme in the remote sources of our liturgy. In the context of “Testament of Our Lord Jesus Christ” are recognizable some typical features about the early Christian worship: the lack of sermon; the Eucharist is done over several loaves of bread; the Communion is given separately; special form of Epiclesis (progressive form) which concerns the doctrine of bloodless Sacrifice. The Eucharistic prayer begins with an address to God the Father, the next part is addressed to God the Son, and in the final part – to the Holy Spirit. This survey aims at presenting the early Christian liturgical practice.

Keywords: Eucharist, early Christian liturgical practice, Epiclesis.

Евхаристията е не само най-важната от всички служби, но едновременно и извор на целия литургически живот на Църквата и нейна цел [1, с. 33].

Евхаристията не е „едно от Тайнствата”, едно от богослуженията, а явяване и изпълнение на Църквата в сила, святост и пълнота. Събранието в Евхаристията на Църквата, дори ако то е ограничено до „двама или трима”, е образ и осъществяване на Тялото Христово и само, заради това, събрали се ще могат да се причестят, то ест, да се приобщат с Тялото и Кръвта на Иисуса Христа, защото те Го изявяват чрез своето събрание [2, с. 284].

Това разбиране за Евхаристията като Тайнство на Тайнствата, като център на целия духовен живот в Църквата, което е особено изявено в древната Църква, се проследява и в древнохристиянския литургичен паметник „Завет на нашия Господ Иисус Христос“.

Текстът на древния писмен паметник „Завет на нашия Господ Иисус Христос“ („Завета“) е открит през 1854 г. от Пол дьо Лагард. Фрагменти от него той публикува през 1856 г. [3, с. 80-89]. През 1899 година сирояковитският патриарх Игнатий Ефрем II Рахмани изследва сирийски ръкописи, с този текст и го публикува в превод на латински език, под името „Testamentum Domini nostri Jesu Christi” [4]. Наименованието на паметника е въведено в научно обръщение от Рахмани, който е първия издател на пълния му текст. Според написаното в „Завета“, той съдържа наставления, дадени на светите апостоли от Господ Иисус Христос, преди Възнесението. Днес, се счита, че авторът му е неизвестен, но вероятно е принадлежал към монофизитството [5, с. 469].

Това съчинение представлява значително преработен текст на по-древния

литургичен паметник „Апостолско предание“ [6, с. 243-260]. „Апостолско предание“ е предполагаемо ядро на цяла редица литургико-канонични паметници, които описват подробно църковните практики в първите векове на Църквата и са важен източник по история на древнокристинянското богослужение. То съдържа, както се е предполагало, наставления, дадени от св. апостоли, но, днес, се счита, че тези наставления не произхождат от самите св. апостоли, а са преразказ, на основата на Св. Предание, от неизвестен автор (възможно от св. Иполит Римски). В края на XIX и началото на XX век, с откриването и публикуването на голям брой литургико-канонични паметници, от изследователите било забелязано значително сходство между отделните части на пет сборника: „Синодас“ (други названия: „Египетски църковни постановления“, „Египетски канони“; гръцкият оригинал е загубен, известни са: саидическа версия – най-стара, около 500 г., бохайрска, арабска и етиопска версии, отличаващи се една от друга); „Веронски палимпсест“ (сборник от латински преводи на няколко литургико-канонични паметници - около 494 г.); Епитома (V век, съдържа преработка на VIII книга на „Апостолски постановления“); „Завет на нашия Господ Иисус Христос“ (IV - V век; най-добре се е запазил сирийският превод на оригиналния гръцки текст, известни са, също така, арабска и етиопска версии) и „Църковни определения на Иполит“ (IV век; запазил се е само арабски превод на оригиналния гръцки текст). Анализът на тези извори, извършен от Е. Шварц [7] и Р. Коноли [8], позволил да бъде отделен самостоятелен текст, наречен „Апостолско предание“, във връзка с откриването (през 1551 г., в Рим) на статуята на епископ, за която се е сметнало, че е на св. Иполит Римски, защото в основата ѝ били изсечени названията на негови съчинения. Сред надписите фигурирали и думите „Περὶ χάρισμα τῶν πτοστολικῶν παρδοσις“ (За харизмите апостолско предание). Независимо от това, че този надпис може да бъде тълкуван, както като едно, така и като две различни заглавия, оттук възникнало предположението, че може да има загубено съчинение на св. Иполит Римски, с название „πτοστολικῶν παρδοσις“ (апостолско предание). До 70-те години на XX век такава била общоприетата гледна точка за авторството на паметника, но, след това, тя била разколебана. Установено било безспорно, че „Апостолско предание“ има александрийски (египетски) произход и отразява преимуществено александрийската, а не римската литургична практика. Освен това, редица изследователи [9] изказват предположението, че надписът „Περὶ χάρισμα τῶν πτοστολικῶν παρδοσις“ се превежда като „Апостолско предание за харизмите“, с което могат да бъдат отъждествени първите две глави от VIII книга на „Апостолски постановления“ („трактат за харизмите“), а не някакво друго, самостоятелно съчинение.

Повечето изследователи споделят мнението, че оригиналният език на „Завета“ е гръцки [10, с. 101]. Днес се смята, че оригиналът е загубен. Паметникът е запазен в превод на сирийски, арабски и етиопски езици, а, вероятно, е съществувала и версия на коптски език. Разликите между тях са значителни.

Рахмани датира паметника към края на II век и счита, че той е най-древния от всички известни до тогава неканонични литургични текстове. Тази теория на Рахмани е оспорена от Ф. К. Функ [11], който датира паметника към първата половина на V век. Болшинството западни учени са приели гледната точка на Функ, в резултат на което, „Заветът“ започва да се приема не като най-древния, а като един от най-късно появилите се литургични паметници. Руският учен М.Н. Скалланович го отнася към края на III век [12, с. 73-75]. По мнението на Илия Цоневски „Заветът“ е създаден не по-рано от втората половина на V век [10, с. 101]. Архимандрит Авксентий посочва, че е създаден около IV век, но част от съдържанието му е много по-старо [5, с. 469].

Повечето учени са убедени, че паметникът е от гръкоезичния регион на Сирия (за което, освен редица вътрешни особености, свидетелстват и популярността му в монофизитските среди и съставът на духовенството). По мнението на Илия Цоневски „Заветът“ е създаден в монофизитските кръгове в Сирия [10, с. 101]. Според архимандрит Авксентий, Паметникът е от Сирия или Мала Азия, но наличието на ред общи елементи между него и александрийската богослужерна традиция служи за повод на някои

изследователи да свързват произхода му с Египет [5, с. 469].

В много ръкописи Паметникът е разделен на 2 книги, което, вероятно, е вторично и е свързано с включването му в редица канонични сборници. Анализът на съдържанието на паметника позволява да се обособят апокалиптичен раздел, който обхваща първите 18 глави от изданието на Рахмани (обсъждат се основно есхатологични теми: признаци за края на света и признаци за идването на Антихриста - Testamentum Domini. I. 2-14) и следващи глави за: структура на храма; подробно описание на духовенството; агапа; Евхаристия; Утреня; Кръщение; Миропомазване; годишни празници. Особеност на Паметника е, че апокалипсисът е в началото му, докато, в други известни литургични паметници, аналогичните раздели винаги са поставени в края на текста (срв., например: Дидахи. 16; Апостолска дидакалия. 23-25). В общи черти, се повтаря структурата на „Апостолско предание“, като, обаче, текстът му е допълнен и редактиран значително. Повече внимание е обърнато на Агапата, Евхаристията и Утренята, които имат специфични за литургичните практики особености в този Паметник.

В древността, е била широко разпространена агапата („Обща вечеря“, „Вечеря на любовта“), която има връзка с Евхаристията, предвид на това, че на нея се е извършвало т.н. „преломяване на хляба“ и Чашата с вино е обикаляла присъстващите. Този празник, в началото на III век, продължава да бъде на първо място сред църковните служби, след Евхаристията, въпреки че започва да губи значението си, в полза на Утренята и в края на III век става второстепенна и рядка служба [12, с. 76]. Празнува се след Великденската служба, въпреки че се допуска възможността за такава трапеза по всяко време [12, с. 81]. Тя се прави в „къщата на верен“ и на нея не се допускат оглашени (Testamentum Domini. II. 13). Общата трапеза се прави с продукти, които вярващите донасят на духовниците от своите плодове и доходи. Във втора глава на „Завета“ се уточнява, че носенето на дарове (начатки) за общи трапези, от християните, е доброволно: „Който желае да донесе плодове или продукти от жътвата, нека ги донесе на епископа“ (Testamentum Domini. II. 14, 16). От текста на паметника не става ясна взаимната връзка между Евхаристията и Общата трапеза. Но, ако се съди по това, че в „Завета“ има отделен литургичен чин, с отделна част за оглашените и той се състои след Утренята, отделно от Общата трапеза, явно се предполага, че Евхаристията се извършва съвсем отделно от Общата трапеза [12, с. 81].

Сред факторите, довели до постепенното изчезване на вечерните събрания и прехвърлянето на литургичната служба на сутринта, допринесли някои разпоредби на римската власт, с които били забранени тайните събрания на християните. Към края на III век, Евхаристията окончателно била пренесена на сутринта, непосредствено след утринното богослужение, което започвало на зазоряване.

Устройването на агапи за голямо множество християни ставало все по-трудно и в края на краищата отпаднало като практика. Отпадането на агапите ускорило оформянето на Утренята и Вечернята [5, с. 406]. Лаодикийският събор (363 г.), с 51-то си правило, забранил извършването на агапи в храма и с това окончателно ги лишил от църковно-религиозния им характер. Отпадането на агапата окончателно утвърдило практиката за извършването на Евхаристията, преди приемането на каквато и да е храна. Причината е в това, че агапата е вечерна служба и съединяването и с Евхаристията не позволявало последната да се разграничи отчетливо от храната. Във връзка с това, III-ят Картагенски църковен събор (419 г.) постановява: „Светите тайни на жертвоприношението трябва да се извършват от хората само при условие, че те не са яли, с изключение на един единствен ден през годината, в който се извършва Господнята вечеря“ (Има се предвид Велики четвъртък, когато, на Тайната вечеря, Евхаристия извършват Исус Христос и апостолите).

В своята апология, св. Юстин Мъченик (средата на II век) обяснява накратко светата Евхаристия, по следния начин: „Когато завършим молитвата, се донася хляб, вино и вода и председателят възнася молитви и благодарения колкото може“, то ест, той изговаря молитвите на Евхаристията, колкото има вдъхновение, тъй като не е имало предварително написани молитви. Отначало, те просто са импровизирани, тези молитви, но в съгласие с

приетото/наученото от устното Предание, с придържане към ключовите моменти, които, в хода на Литургията, трябва да се споменат, да се кажат в молитвата и да се извършат [13, с. 209-210].

Въпреки, че окончателната редакция на „Завета“ е от началото на V век, подобно на други литургични паметници от първите векове на християнството (например, „Апостолски постановления“) той е компилация от текстове от II, III и IV век. По тази причина, различните изследователи го датират различно, според особеностите на разглеждания от тях откъс. Протоиерей Ливерий Воронов, например, приема, че литургията в „Завета“ е от II век (вероятно е от малко по-късно, защото текстовете на евхаристийните молитви, вече, са определени и структурирани) и се състои от следните части [14, с. 209-210]:

1) Подготвителна част (проскомидия). За нея, в гл. 23 на „Завета“, е казано само, че епископът възлага ръце върху хлябовете, поставени върху жертвеника, но, сведенията от гл. 19 и от други литургични паметници, от приблизително същия период от време, позволяват да се допълни представата: дяконите приемат хляба и виното, донесени от християните и записват имената им, както и имената на тези, за които се извършва приношението. След приготвянето на необходимото за литургията (3 или 4 хляба; чаша вино, разредено с вода) и слагането му върху светата трапеза, протодяконът или четецът прочитат записаните имена, а епископът чете молитвата на предложението (с възлагане на ръце над даровете - заедно с презвитерите).

2) Целувка на мира, в знак на пълно помирение и (може би) изповядване на греховете.

3) Дяконски евхаристийни възгласи.

4) Евхаристиен канон, включващ: няколко славословия и благодарения (без ангелската песен); възпоминание за изкупителните страдания на Исус Христос и спасителната им роля; възпоминание за Тайната Вечеря, завършващо с учредителните думи на Исус Христос (Лука 22:19-20); епиклеза в особена форма (възходяща епиклеза); ходатайствени молитви; заключително славословие.

5) Причастие и благодарствени молитви.

Характерни особености на тази литургия са [14, с. 210]: липса на проповед; извършване на тайнството Евхаристия над няколко хляба; приобщаване на всички присъстващи (както духовниците, така и миряните), отделно, с даваното в ръцете им Свето Тяло, отделно, със Светата Кръв, давана от чаша; особена форма на епиклезата – „възходяща“ епиклеза (отразяваща учението за безкръвната Жертва), за разлика от по-често срещаната на Изток форма на „низходяща“ епиклеза, която е израз на учението за претворяването на даровете от Светия Дух.

Чинопоследованието на литургията в „Завета“ запълва редица бели петна, съществуващи в науката по отношение на състава и характера на литургията през първите векове (за наличието или отсъствието на проповед, съвместяването на Евхаристията с агапата, събранията на разсъмване и Кръщението) [14, с. 214]. Това чинопоследование, съдържащо, както учредителните думи, така и епиклеза, потвърждава необходимостта и постоянното присъствие на тези два най-важни елементи в състава на всяка православна литургия.

Според „Завета“, Евхаристията се извършва в съботни, неделни и празнични дни: Пасха, Петдесетница и Богоявление [12, с. 95]. Описанието на Евхаристията се дава във връзка с чиновете на ръкополагане, след указания за кръщението на Пасха. В събота Евхаристията се извършва с 3 просфори, като символ на Светата Троица, а в неделя, с 4 – като символ на Евангелието (Testamentum Domini. I. 23). Извършва се само литургия на верните, която започва с откриването на завесата на олтара. По-нататък, следват дяконска ектения, а след нея - анафора, то ест, молитва на епископа над даровете. Анафората е предшествана от диалог: „Нашият Господ е с вас“; „И с Духом твоим“; „Мъка в сърцата ваши“; „Имаме към Господа“; „Исповядваме Господа“; „Достойно и праведно“; „Свети [Дарове] чрез свети [или: от свети]“; „На небето и на земята непрестанно“. Структурата на анафората повтаря евхаристийната молитва от „Апостолско предание“, по-специално, в нея,

както и в последната, липсва „Sanctus“ (песента” Свят, свят, свят...“), за разлика от повечето известни анафори. След анафората, епископът провъзгласява: “Благословен е Идващият...”, а хората отговарят: “Да бъде, да бъде.” След това, се извършва причестяването. Приемането на Тялото Христово е придружено от продължителна молитва, а причестяването от Чашата - с кратка формула. Причастието на миряните се дава от дяконите (Testamentum Domini. 2. 10). След това, се произнася благодарност и епископът чете заключителна молитва.

Евхаристийната молитва е близка с описанието на Евхаристията в Мат. 26 и Марк. 14. От текста на литургията се вижда, че Евхаристията не е свързана с агапата и е извършвана самостоятелно. Запазила е голям брой елементи, характерни за юдейските ритуални вечери [5, с. 469].

Възгласите на дяконите от литургичния чин на „Завета“ не съответстват на възгласите на дяконите от нито една друга литургия. Чрез тях, на няколко пъти се напомня, че недостойните не трябва да вземат участие в общата молитва. В по-късни сирийски литургични чинове дяконските възгласи са заменени с ектении [5, с. 470].

Евхаристийната молитва започва с обръщение към Бог Отец, в следващата си част е отправена към Божия Син, а в заключителната си част - към Св. Дух. Подобен “преход” се среща сравнително рядко, единствено при сирийските литургични чинове [5, с. 470].

Особен интерес предизвиква епиклезата от литургичния чин на „Завета“. В нея липсва ясно изразена молба към Св. Дух, да слезе и освети предложените дарове. Вместо нея, към Св.Троица, а не към Бог Отец, както е в почти всички останали източни литургични чинове, е отправена молба, да приеме като жертва предложените хляб и вино. Обръщението към Св. Троица е свързано с древно сирийско предание за срещата между патриарх Авраам и тримата ангели. Редът на споменаване на Божиите Лица е необичаен. Първо е споменат Господ Исус Христос, като Изкупител, след това Бог Отец и накрая Св. Дух. Молитвата, предложените дарове да бъдат приети от Триединия Бог, подчертава жертвения характер на литургията [5, с. 470].

Евхаристията се споменава в „Завета“ и по повод на големите годишни празници. В паметника са описани ограничен брой празници, характерни за болшинството литургични традиции от първата половина на IV век: Пасха, Петдесетница и Богоявление (Testamentum Domini. I. 28, 42). Освен това, се споменава и за Четиридесетница на Пасха (Testamentum Domini. II. 8).

Велики четвъртък, Велики петък и Велика събота са специални дни. Във Велики четвъртък се извършва ритуалът на запалване на светилника, с пеене на “Алилуя” и Евхаристия (но от текста на паметника не става ясно, дали в този ден се причестяват всички верни). На Велики петък и Велика Събота се спазва строг пост и църковната служба се извършва от духовниците практически денонощно. В Събота, след тържествено отричане от сатаната и съчетаване с Исус Христос, се кръщават оглашените. С особена продължителност се отличава бдението през нощта след Събота. На това бдение или след него, се извършва пасхалната Евхаристия. Към нея се подготвят с двудневен пост и предвид на това, че към нея се приобщават за пръв път новопокръстените, тя придобива изключително значение. Задължително се приема преди всяка друга храна и се дава на всички – за отсъстващите и болните се запазва специално и им се дава по-късно (Testamentum Domini. II. 18-21). Петдесетницата се споменава в „Завета“ и като период, и като едnodневен празник, отбелязван с тържествена литургия [12, с. 138-139].

В съвременното църковно съзнание почти напълно е изчезнала идеята за съотношението между мястото и функцията на всеки член на Църквата в Евхаристийното свещенодействие, от една страна, и от друга – неговото служение и призвание в Църквата. За ранното християнство, обаче, тази съотносимост е била очевидна. В литургията намират своя завършек всички служения, целият живот, на църковната община. Оттук – не само символичната, но и реалната взаимовръзка между дейността на члена на Църквата в живота на общността и в евхаристийната литургия [2, с. 394-395].

По думите на протоиерей Александър Шмеман, по Божията милост, Православието е

съхранило и пренесло през вековете познанието и разбирането, че „където е Църквата, там е и Светият Дух и пълнотата на благодатта” (Иринеи Лионски. *Adversus haereses...* III, 24, 1 // PG7, 433-1225). И именно, защото е така, православните трябва да намерят в себе си сили да се потопят в това евхаристийно възраждане на Църквата, в смисъл на възвръщане към онова познание, към онзи опит, с който изначално е живяла Църквата [2, с. 268-269].

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА.

- [1] *Шмеман, протоиерей Александър*. ЛИТУРГИЧЕСКО БОГОСЛОВИЕ. Въведение в Литургическото Богословие. Фондация „Покров Богородичен”. София. 2013.
- [2] *Шмеман, протоиерей Александър*. ЛИТУРГИЧЕСКО БОГОСЛОВИЕ. Евхаристията-тайнство на Царството . Фондация „Покров Богородичен”. София. 2013.
- [3] *Lagarde, Paul de*. Reliquiae iuris ecclesiastici antiquissimae. Leipzig. 1856.
- [4] *Rahmani, Ignatius*. Testamentum Domini nostri Iesu Christi. Moguntiae. 1899.
- [5] *Авксентий, архимандрит*. Литургика. „ПРАКСИС“. Пловдив. 2005 г.
- [6] Отци и учителя Църкви III века. Антология. Т. II. Москва. 1996.
- [7] *Schwartz, Eduard*. Uber die pseudoapostolischen Kirchenordnungen. Strasbourg, 1910.
- [8] *Connolly, Richard*. The So-Called Egyptian Church Order. Cambridge 1916. Texts and Studies, VIII, 4.
- [9] *Magne, Jean*. Tradition apostolique sur les charismes et Diataxeis des saints Apôtres. Paris. 1975.
- [10] *Цоневски, Илия*. Патрология. Живот, съчинения и учение на църковните отци, учители и писатели. Т. I. Артграф, София, 2008.
- [11] *Funk'a, Franz*. Das Testament unseres Herrn und die verwandten Schriftenm. Mainz. 1901.
- [12] *Скабалланович, Михаил*. Толковый ТИПИКОН. Выпуски 1,2,3. „Паломник“. М. 2003.
- [13] *Атанасий (Йевтич), Йеромонах*. Беседи за литургията. „Синтагма“. В. Търново. 2015.
- [14] *Воронов, протоиерей Ливерий*. Литургия по „Testamentum Domini nostri Jesu Christi“ (1, 23). Богословские труды, Сб. 6. Московская патриархия. Москва. 1971.

ДУХОВЕНСТВОТО В ДРЕВНОХРИСТИЯНСКИТЕ ЛИТУРГИЧНИ ПАМЕТНИЦИ I-IV ВЕК

Любка Бурмова
Софийски университет, Богословски факултет

THE CLERGY IN THE ANCIENT LITURGICAL TEXTS I – IV CENTURY AD

Lyubka Burmova
Sofia University, Faculty of Theology

Abstract

This article aims at presenting the historical testimonies on the clergy portrayed in the ancient liturgical sources. The list of clergymen positions in the early Christian times was complicated. The period from the end of the I to the middle of the III century AD is particularly important in terms of the organization and development of the clergy. The key role during the first two centuries is played by apostles and prophets. Later, but nearly in parallel another group of ecclesiastical officials – priests and deacons was established. The content of the ancient liturgical texts is recognized as an essential additional information to the st. Paul's Epistles, and to the Works of the Apostolic man as well.

Keywords: ancient Christian Church, apostles, prophets, priests, deacons

В древността списъкът на църковните длъжности е бил твърде сложен и изминалото време не е добавило почти нищо съществено, освен по отношение на монашеството, което се обособява по-късно [1, с. 14]. Освен това, йерархията на духовенството, в процеса на историческото си развитие, е претърпяла съществени изменения, запазвайки, обаче, първоосновите си. Периодът от края на I до средата на III век е твърде важен по отношение на развитието и организацията на духовенството. След откриването на древнохристиянския анонимен паметник : *Διδαχὴ τῶν δωδεκά ἁποστόλων*, - „Учение на 12-те апостоли“, друго наименование - “Дидахи” (края на I, началото на II век) [2, с. 25-47], се появява възможност да се разбере по-добре съдържанието на някои други, известни паметници – „Апостолски църковни определения“ (края на II - началото на III век) [3], и „Апостолски постановления“ (PG 1, 509-1156), паметник, представляващ наслоение на сведения от II, III и IV век, както и да се обясни смисълът на множество фрагменти от най-древната църковна писменост и от съчиненията на някои езически автори, например - Целс и Лукиан.

Отдавна е било известно, че през първите два века са съществували особени лица: апостоли (не от учениците на Исус Христос), пророци и дидакаси, но дълго време не било изяснено мястото и функциите им, колко, по-точно, време са съществували те в църквата и защо се е прекратило служението им [1, с. 15]. В I послание към Коринтяните (12:28-29) св. ап. Павел казва: „И от вас Бог постави в църквата първо апостоли, второ пророци, трето учители; после такива, които имат сили чудотворни и дарби за лекуване; след това застъпници, управници и такива, които да говорят разни езици. Нима всички са апостоли? Всички ли са пророци? Нима всички са учители? Всички ли са чудотворци?“ Но, той говори за това, като за нещо известно на всички по негово време,

и, въпреки че определя кръга на тези лица, по-подробни сведения за тях могат да бъдат намерени именно в древнохристиянските съчинения от II век: „Дидахи“ и „Пастир“ на Ерм (около средата на II век) (PG 2, 892-1024) [4].

Наименованието „апостоли“, в случая, се е използвало не само за 12-те най-близки ученици на Исус Христос, а и за множество други лица, почувствали призиване от Светия Дух, към проповядване на Евангелието сред неверниците. Основната им цел било основаването на нови църкви, след което продължавали пътя си и само от време на време, и то за кратко, посещавали вече основаните църкви, за да помогнат за утвърждаването им [5, с. 26]. Апостолите, до последните дни на съществуването си, най-много до края на II век, остават верни на предназначението си – да бъдат изключително странстващи проповедници (мисионери). Апостолите непременно трябвало да бъдат напълно безкористни. На това се държи много, както в „Дидахи“, така и в „Пастир“ на Ерм. Те не трябвало да се задържат никъде. Полагайки основите на вярата в някое населено място и оставяйки там пастири, самите те, съпровождани от Божията благодат, тръгвали към други земи и народи. През II век институтът на апостолите започнал да запада, поради натрупването на извращения и злоупотреби. В „Дидахи“ и в „Пастир“ на Ерм има недвусмислени предупреждения, как да се различават истинските апостоли и пророци от лъжливите. Около средата на II век, но не по-късно от края му, апостолите изчезват [1, с. 19].

При изброяване на най-важните църковни авторитети, св. апостол Павел и „Дидахи“, на второ място след апостолите, посочват пророците. Пророците били лица способни да предсказват бъдещето, да узнават тайните мисли на хората и получавайки вдъхновение от Бога, да говорят в „дух и истина“. Те не се занимавали с мисионерство, а с проповеди в съществуващите църкви. Пророците говорели от лицето на Светия Дух, говорели в екстаз. Речите си те произнасяли публично, на църковните събрания. Св. ап. Павел настоява за най-широко участие на пророците в богослужението (1 Кор. 14: 3–5), но, при условие, че няма съмнения по отношение на възприемчивостта им към пророчество, способността да се изпада в такова състояние, като дар от Божия Дух, без нечисти примеси от естествено човешки или демонични възбуди.

Съществували не само странстващи, но и уседнали пророци, за които в „Дидахи“ се твърди, че били издържани от съответната община. И едните и другите имали важна роля в църковните общини от I и II век. В „Дидахи“ пророците са наречени „архиереи“, то ест. „първосвещеници“ („пророците са ваши архиереи“ – XIII. 3). Пророците участвали активно в богослужението и не били длъжни да се придържат към определени богослужебни формули, можели да произнасят съчинени от самите тях благодарения. В „Дидахи“ се заповядва на вярващите да почитат пророка, възвестяващ Божието слово, като самия Господ (XI. 2).

Независим източник, който допълва сведенията за проповедническата дейност на пророците, е съчинението на Целс (II век) против християните. Той пише, че това са хора, които говорят с голям патос, от името на Светия Дух и се стараят много за разясняването на основните истини на християнската вяра (*Origenis. Contra Celsum. VII, 9. 10* // PG11, 1433-1436).

Пророците съществуват през I и II век, но едва ли повече от началото на III век. Още към средата на II век институтът на пророците започва да се разпада. Според книгата „Пастир“ на Ерм, „истинският пророк“ е: „спокоен, кротък и смирен, отдалечава се от всяко зло и суетно желание на този век, поставя себе си по-ниско от всички хора...“ Но, в същото време, се казва, че лъжепророкът „издига себе си, стреми се към власт, нагъл и многословен е, живее сред разкош и много удоволствия, взема награда за своето пророкуване...“ (Ерм. Пастир; Заповеди. XI). Най-вероятно, пророците престават да съществуват около 180 г., надживявайки с малко института на апостолите, прекратили съществуването си около 150 г. [1, с. 23].

В Послание към Ефесяните, при изброяване на благодатните служения, св. ап. Павел, след апостолите и пророците и преди учителите, поставя „евангелистите“. Трудно е да се

каже, какво точно е имал предвид, може би, това са близки помощници на апостолите, защото е трудно да се предположи, че говори за евангелисти в днешния смисъл на думата (от които тогава са били известни трима) [5, с. 28].

Дидаскалите странствали от една християнска община към друга, за да обучават вярващите. В „Дидахи“ те се споменават след апостолите и пророците. До известна степен те допълвали дейността на пророците. За преподавателската им дейност има малко сведения. Едва ли са дублирали пророците, по-скоро функциите им са били да разясняват, а не да проповядват. Основното им различие от пророците е в това, че те приемали служението си по лично убеждение, докато пророкът чувствал, че е призван от Светия Дух. До известна степен, и дидаскалите считали своята работа за проява на действащия в тях Свети Дух и също били причислявани към лицата, притежаващи висши благодатни дарове (Ерм. Пастир; Подобия. IX, гл. 25). Дидаскалите (учителите) могли сами да се обявяват за такива, ако чувстват, че имат призвание и знания. Св. ап. Павел говори за два вида учителски призвания: преподаващи общи, субективни познания и даващи теоретични, детайлни, обективни знания [6].

Уважението към дидаскалите, в християнските общини, е почти толкова голямо, колкото и към пророците. „Дидахи“ препоръчва, те да бъдат почитани дори повече от епископите (XV. 2). В „Пастир“ на Ерм се казва, че учителите, свято и чисто учили на Словото Божие, в бъдещия живот ще бъдат до ангелите (Подобия. IX, гл. 25). Ориген и Дионисий Александрийски поставят учителите редом с презвитерите. Доколко учителите са считани за особено облагодетелствани лица, проличава от думите на св. Игнатий Богоносец и Дионисий Александрийски [7, с. 132], които скромно предупреждават, че те самите не пишат като имащи власт учители [5, с. 28-29].

Дидаскалите имали право да получават материално възнаграждение от общината, където служели, но, за точния размер на това възнаграждение, няма сведения. Дидаскалите просъществували в църквата по-дълго от апостолите и пророците – в Египет, през III век, за тях се споменава често в съчиненията на Ориген: „учители на църквата“ или също такива лица, които „у нас (в Александрия) мъдро изпълняват длъжността на учители“ [1, с. 24]. Причините за изчезването на института на дидаскалите са същите, както при апостолите и пророците – натрупването на извращения и злоупотреби [1, с. 24].

Към харизматичните личности от първите векове принадлежали и тези, които със силата на вярата си извършвали чудеса. Св. ап. Павел говори за дар за лекуване и за сила за извършване на чудеса (изобщо). Според св. Йоан Златоуст, надареният да лекува можел да помага на болните, а този, който притежавал „действието на силите“, можел и да наказва. Тази харизма била използвана в древната църква за учредяване на длъжността „екзорцист“ и за въвеждане в църковните служби (не само в литургията, но и във вечерната и утренята) на особени молитви над обсебените от нечисти духове [5, с. 29-30].

Апостолите не били избирани от християнската община, а се подбирали, защото чувствали вътрешен духовен стремеж към това, да разпространяват Христовата вяра сред езичниците. Пророците също не били избирани от общината. Те били призвани от Светия Дух и били негово послушно оръдие. Чувствайки в себе си призвание да разкриват и обясняват истините на християнското учение на събратята си, за да укрепват вярата и мъжеството им, те ставали проповедници по вътрешно убеждение и влечение (I Кор. 14:32, 37, 39). Не е достатъчно ясно, как се е осъществявало призиването на някои християни за дидаскали, но може да се направи основателно предположение, че приемането на тази длъжност е зависело от личното разположение на вярващия, като то не се е считало за субективно, а се е приемало като особен благодатен дар. В крайна сметка, решаването на въпроса, дали едно лице е истински пророк или истински дидаскал, се е предоставяло на самото християнско общество [1, с. 16].

„Апостол“, „пророк“ и „дидаскал“ са различни длъжности, а не различни наименования на една и съща длъжност; функциите им не се смесват. Апостолите проповядвали сред

езичниците, пророците – сред християните, а дидаскалите преимуществено обучавали кандидатите да приемат християнството. Те нямали никаква административна власт и юридически функции в християнските общества и не били свързани с конкретна църква; принадлежали на цялата Църква (което е една от характерните й особености през първите два века), служели, според възможностите си, на всички християнски общини и се ползвали с голямо уважение в тях. По правило, те не могли да се установяват да живеят на определено място, а постоянно странствали, преминавайки от едно място на друго. Обстоятелството, че тези лица са били, така да се каже, достойни на цялата Църква, има голямо значение за обединението на разпръснатите, не успели още да се сплотят в единна организация християнски общини през I и II век. Определено може да се каже, че единството на развитието на християнските общини се дължи на дейността на странстващите апостоли, пророци и дидаскали, насочвали духовното развитие на общините в една посока [1, с. 17].

По въпроса, за произхода на института на апостоли, пророците и дидаскалите, може да се каже, че той не е следствие от някакво подражание, а е резултат от свободното творчество на първохристиянските общини. Всички тези църковни авторитети, в известно отношение, имат много общо и представляват едно цяло - те са част от най-древното църковно предстояние, която изчезва по-късно [1, с. 18].

Правото да оказват помощ на нуждаещите се и да управляват общината на вярващите, принадлежали на постоянната местна църковна йерархия (първото на дяконите, с техните грижи за болните и бедните, второто – на презвитерите и епископите). Пастирското служение започнало да измества харизматичното (на апостоли, пророци и дидаскали) още от началото на II век [5, с. 30]. Тази група длъжностни църковни лица - на епископите и дяконите, се развива малко по-късно, но паралелно на института на апостоли, пророците и дидаскалите. Качествата, които трябвало да имат лицата, избирани за епископи и дякони, били почти еднакви, и в древните паметници, за разлика от днес, тези длъжности постоянно се разглеждат съвместно, поради общите им функции [1, с. 25].

Сходството между епископите и дяконите се подчертава в Посланието на св. ап. Павел до Филипийците (1:1): „Павел и Тимотей, слуги Исус Христови, до всичките в Христа Исуса светии, които са във Филипи, заедно с епископите и дяконите...“ За презвитерите не се казва нищо. В „Пастир“ на Ерм се казва: „камъни квадратни и бели – това са епископи и дякони, които са били съгласни един с друг и са слушали един друг“ (Видение III, гл. 5). В „Дидахи“, за избора на епископи и дякони (тук те очевидно се разглеждат като една група лица), се казва: „Ръкополагайте си епископи и дякони, достойни за Господа - мъже кротки и не сребролюбци, и истински, и изпитани, защото и те изпълняват за вас службата на пророците и на учителите“ (Дидахи. 15. 1). Същото може да се каже и за другите паметници от по-късен период: „Апостолски църковни определения“ (края на II, началото на III век); „Апостолско предание“ (първата половина на III век) [8, с. 243-260]; „Църковни определения на Иполит“ (около средата на IV век)[9]; „Апостолски постановления“ (края на IV век) и „Завет на нашия Господ Исус Христос“ (края на IV, началото на V век) [10], където изискванията към епископите и дяконите са почти идентични, но в по-късните от тях все по-отчетливо се подчертава подчинената роля на дякона.

В паметника „Апостолски църковни определения“ има даже свидетелство за това, че при добра служба, дяконът може да кандидатства и да бъде ръкоположен за епископ (XXII. 1,2). Но, постепенно, йерархичните нива на тези близки в древността длъжности, започват да се раздалечат. Епископите още от самото начало имали много съществени преимущества пред дяконите. Те били най-видните предстоятели на общината, след апостоли и пророците и, затова, наследили функциите на последните, което било много удобно за издигане на авторитета им. Те наследили уважението, с което се ползвали пророците (наследили името „първосвещеници“, дадено на тези лица, действащи от името на Светия Дух - Дидахи. XIII. 3) и дидаскалите (станали учители на християнските общества). Дяконите постепенно останали далеч назад, докато не заели скромното положение, което

имат днес. Още в паметника „Апостолски църковни определения“, църковната йерархия се представя в следния вид: епископ, презвитер, четец, дякон..., то ест, дяконът е по-надолу не само от презвитера, но и от четеца. Това, разбира се, е било само за кратко, и дяконът скоро заема устойчиво място след презвитера, но е показателно за бързото изоставане на дякона в йерархията. Като следствие, дяконите загубили мястото си на икономи до църковната каса и на помощници на епископа, при разпределението на църковните средства между нуждаещите се. Участието им в църковната благотворителност, което много издигало авторитета им, се прекратило и те се превърнали в обикновени помощници на по-висшите членове на йерархията, при извършване на богослужението [1, с. 32]. Йеромонах Атанасий (Йевтич) обръща внимание на това, че в „Апостолско предание“ (около средата на III век) водещата роля на епископа, вече, е безспорна: „... самото възношение на даровете в св. Анафора, която означава същинско действие, чин, акт на възнасяне на Бога на евхаристийните Дарове на Църквата, се извършва чрез епископа, той, литурга, принася на Бога (както е казано още у св. Иполит Римски (III век): епископът се хиротонисва „да принася на Бога даровете на Неговата света Църква“ - „Апостолско предание“, гл. 9)“ [11, с. 152-153].

Към високите степени на църковната йерархия се причисляват и презвитерите. Презвитерският институт възниква и се установява най-рано в Йерусалимската църква. Оттук, той се разпространява и към края на живота на св. ап. Павел започва да действа в Сирия и Мала Азия, но окончателно се установява след смъртта му, към края на I век. На запад този институт, вероятно се е развивал по-бавно [1, с. 41].

Сведенията за презвитерите, в източниците от първите векове на християнството, са по-оскъдни, в сравнение със сведенията за епископите и дяконите. Едни от най-ранните сведения се намират в посланията на антиохийския епископ св. Игнатий Богоносец, живял през I век и починал в самото начало на II век. Той пише, че, по негово време, презвитерският институт бил много разпространен и достигнал пълно развитие в малоазиатските страни. По думите му, презвитерите трябва да се подчиняват на епископа, дори, ако са стари, а последният е значително по-млад [1, с. 40]. В посланията на св. Игнатий и св. Поликарп, от вярващите се изисква да почитат презвитера и да му се подчиняват [1, с. 40].

Предвид на това, че, в древността, за презвитери са избирани стари хора, Харнак справедливо ги нарича „патриархален елемент на църковната община до края на III век“ [1, с. 48]. В „Апостолски църковни определения“ се изисква презвитерите да са хора на преклонна или зряла възраст, въздържащи се от брачно съжителство, щедри към събратята си, съратници на епископа (XVIII. 2). Някои от правилата, в това съчинение, не се срещат никъде другаде и са твърде трудни за изпълнение, особено в малките общини. Например, при всеки епископ, трябва да има непременно четен брой презвитери, най-малко двама, но в идеалния случай 24, които застават отдясно и отляво на епископа (12 отдясно и 12 отляво). Тези от тях, които са „отдясно“, се грижат за епископите в олтара (това е първото сведение за наличието на олтар), а тези, които са „отляво“, се грижат за вярващия народ, да спазва ред и дисциплина при богослужението (XVIII. 3,4). Тази функция е странна, защото, обикновено, за поведението на присъстващите се грижат дяконите. „Левите“ имали право, също така, да съдят провинилите се християни (за тази функция на презвитерите се споменава и в „Апостолска дидаскалия“ [12] – около първата половина на III век).

В „Църковни определения на Иполит“, независимо от това, че презвитерският чин се разглежда най-подробно, липсват сведения, дали между презвитерите има такива, които изпълняват и ролята на учители (занимават се с разясняване на истините на вярата). Адолф Харнак обобщава множество сведения за периода до края на II век, за лицата, изпълняващи функциите на църковни учители, но между тях не се споменават презвитерите [7, с. 112, 148]. В други по-късни паметници, обаче, се споменава, че и презвитерите могат да имат задължения на църковни учители: „Апостолска Дидаскалия“: презвитерите „проповядват, учат и се молят“; „Апостолски постановления“: презвитерът „не ръкополага духовници“ (III 20), „той учи народа“ (II 57; III 20), „благославя“ (III 20), „кръщава“ (III 20; VII 22),

„благоденствуй народа“ (VIII 28), „благоденствуй водата и мирото“ (VIII 29).

В по-късните паметници все повече се подчертава подчинената роля на презвитерите, по отношение на епископите, и се определя по-високото им положение, от това на дяконите. Презвитерите стават делегати на духовната власт на епископа или по-просто казано – енорийски свещеници [1, с. 48].

Следва да се отбележи, обаче, че още през II век, тенденциите в позиционирането на епископите, презвитерите и дяконите в църковната йерархия, вече са очертани ясно. В посланието си до Магнезийците св. Игнатий Богоносец повествува: „И тъй като Господ нищо не извърши без Отца, бидейки съединен с Него, нито чрез Себе Си, нито чрез апостолите, така и вие, нищо не правете без епископа и презвитерите.“ [13, с. 25]. А в посланието си до Смирненците, ги съветва: „Всички следвайте епископа, така както Исус Христос – Отца! И презвитера [следвайте], все едно апостолите. А за дяконите внимавайте, като за Божия заповед. Нито един да не върши без епископа нищо от нещата, които се отнасят до Църквата.“ [13, с. 47].

„Низшите чинове“ на клира от древността са представени почти във всички от разглежданите съчинения. Те са следните: четец; вдовица; иподякон, дякониса; изповедник; певец; девственица; ексорцист (лечител).

За съществуването на четци се говори още в „Откровение на Йоан“: „Блажен, който прочита, и ония, които слушат думите на това пророчество и пазят написаното в него; защото времето е близо“ (1:3), то ест, имаме свидетелство за съществуването на четци още преди 100-та година. Още по-ясни са свидетелствата от средата на II век. В известната апология на Юстин (гл. 67), при описанието на извършваната от християните литургия (вероятно в Рим), се казва: „когато четецът прекъсне четенето на апостолските или пророческите писания, тогава председателят започва да говори на събранието“ [1, с. 54].

Четците се появяват, защото са били необходими за извършване на богослужението - малко християни имали образование и много малко от тях можели да четат добре. Отначало те не са част от клира. За известен период от време, те достигат високо положение – след изчезването на харизматичните учители, те стават проповедници на Словото Божие в църковните събрания. В „Апостолски църковни определения“ за четеца се казва, че трябва да има способност да излага ясно мисълта си, да осъзнава, че заема мястото на Евангелистите [пророците] (XIX. 1). Това е „златен“ период в живота на четците, който продължава от средата на II до втората четвърт на III век. След това проповедничеството преминава частично към епископите, частично – към презвитерите. През двадесетте години на III век, четците стават част от низшето духовенство. В средата на III век, в Рим, при папа Корнелий, положението им е определено окончателно – те са включени в една група с вратарите и заклинателяте (Евсевий Кесарийски. Църковна история. Кн. 6, гл. 43) [14, с. 51]. От четците се иска вече само механично четене и не им се възлагат по-важни задачи. Вдовиците, в древността, заемат видно място сред низшите чинове. В „Апостолски църковни определения“, „Апостолска дидакалия“ и „Апостолски постановления“ към вдовиците се поставят приблизително еднакви, високи изисквания (най-високи в „Апостолски постановления“). По-късно този чин изчезва, донякъде го заменя женското монашество, прообразът на което може да се види още в „Апостолски църковни определения“ (XXI. 1,2).

Иподяконът, навсякъде, се споменава, само, като подчинен на дякона служител. В „Апостолска дидакалия“ се казва, че дяконите трябва да бъдат 14. Очевидно, се има предвид изискването, броят на дяконите да е 7 (съгласно определението на Неокесарийския събор (315 г.): „дяконите, като правило, трябва да бъдат седем, макар и много голям да е градът, това пише в книга Деяния“ - правило 15) [1, с. 55] и, явно се допуска, до дякона да има и иподякон). В „Апостолски постановления“ иподяконът директно се нарича „служител на дякона“, заедно с четеца, певеца и дяконисата. Тук, за пръв път, се среща подобна йерархия и се вижда, че нивото на четеца е паднало ниско.

Дяконисите също изпълняват помощни функции. В „Апостолска дидакалия“ (гл.9)

те се сравняват със Светия Дух (на сирийски език думата „Дух“ е от женски род). Те помагат при кръщаването на жени, помазвайки ги с миро. В „Апостолска дидакалия“ (гл. 9) и „Апостолски постановления“ (III 15) се препоръчва за дякониса да се избира вярваща и свята жена, за да бъде изпращана от епископа в някои домове, където, при жените, не може да бъде пратен мъж – дякон, заради неверниците, и за успокоение на помислите на нечестивите.

Изповедниците, както и лечителите (екзорцисти, надарени) се споменават в „Апостолско предание“, „Апостолски постановления“ и „Завет на нашия Господ Иисус Христос“, а певците в „Апостолска дидакалия“, „Апостолски постановления“ и „Завет на нашия Господ Иисус Христос“ (тук певецът се нарича „отрок, който пее в църквата“).

За девствениците в „Апостолски постановления“ се казва че те трябва да бъдат честни, въздържани, целомъдрени, непорочни, чисти телом и духом, като храм Божий, като дом Христов, като обиталище на Светия Дух; да покажат, че обетът им е истински и е даден от благочестие, а не от лошо отношение към брака.

В древната Римска Църква е имало и някои други низши чинове: пазач (вратар) – споменава се и в „Апостолски постановления“ и аколит (аколуф) – спътник, съпровождащ служител, църковен служител, помагач при извършване на богослужението (съществувал е и в древната арменска Църква). В списъка на църковните длъжности от времето на папа Корнелий (ок. 250 г.) – в писмото му към антиохийския епископ Фабий, вратарят се нарича „остиарий“ [1, с. 55].

Фактът, че още от самото начало на съществуването на Христовата Църква е била създадена стройна и ефективна организация за управлението и обединението ѝ и за разпространение на Христовата вяра, е изключителна заслуга на първите християни и е доказателство за присъствието на Светия Дух във всичките им дела. Водени от Светия Дух, една шепа хора, ученици на Иисус Христос и техните духовни наследници, успяват, в една много враждебна среда, да обърнат очите и душите на милиони хора към дареното им спасение.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА.

[1] *Лебедев, Алексей*. Духовенство древней вселенской Церкви. „АЛЕНЕЙЯ“. Санкт-Петербург. 1997.

[2] *Гошев, протоиерей Иван*. Учение на дванадесетте апостоли. Годишник на университета „Св. Климент Охридски. Богословски факултет, том XVIII, 8. Университетска печатница. София. 1940/1941.

[3] Каноны святых Апостолов. <http://www.pravmir.ru/kanonyi-svyatyih-apostolov/>

[4] *Hermas, Pastor*, ed. M. Whittaker, Die apostolischen Vater I. Der Hirt des Hermas. Die griechischen christlichen Schriftsteller 48, 2nd edn. Berlin: Akademie-Verlag. 1967.

[5] *Скабалланович, Михаил*. Толковый ТИПИКОН. Выпуски 1,2,3. „Паломник“. М. 2003.

[6] *Osiander, Johann*. Commentar üb. 1 Brief an die Korinther, Stuttgart. 1847.

[7] *Harnack, Adolf*. Die Lehre der zwölf Apostel. Leipzig, 1884.

[8] Отцы и учителя Церкви III века. Антология. Т. II. Москва. 1996.

[9] *Haneberg, Daniel*. Canones S. Hippolyti Arabice e codicibus Romanis cum versione Latina et prolegomenis. München. 1870.

[10] *Rahmani, Ignatius*. Testamentum Domini nostri Jesu Christi. Moguntiae. 1899.

[11] *Атанасий (Йевтуч), йеромонах*. Беседи за литургията. „Синтагма“. В. Търново. 2015. [12] *Achelis, Hans; Flemming, Johannes*. Die Syrische Didaskalia. Leipzig. 1904.

[13] Светоотеческо наследство. Изборник. Посланията на св. Игнатий Богоносец, епископ Антиохийски и св. Поликарп, епископ Смирненски. Омофор. София. 2001.

[14] *Евсевий Кесарийски*. Церковная история. Кн. 6 // Богословские труды. Сб. 25. Московская патриархия. Москва. 1984.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том II, Съюз на учените сесия 5 - 6 ноември 2015. Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series A. Public sciences, art and culture, Vol. II., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 5 – 6 November 2015.

СЪСТОЯНИЕ НА ТРАДИЦИОННИТЕ МОРАЛНИ ЦЕННОСТИ У НАС В ПЕРИОДА НА ТОТАЛИТАРИЗМА

Ваня Узунова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски”

Философско-исторически факултет, катедра „Философия”

STATUS OF THE TRADITIONAL MORAL VALUES IN OUR COUNTRY DURING THE TOTALITARIAN EPOCH

Vanya Uzunova

Plovdiv University Paisii Hilendarski

Faculty of Philosophy and History, Department of Philosophy

ABSTRACT

The article represents a study of the status of the traditional moral values in our country during the totalitarian epoch. It presents their essence and specifics. The main features of totalitarianism are outlined. The study reveals the complex interweaving between the universal human and class characteristics in morals.

Keywords: traditional moral values, totalitarianism, universal human beginning, class and party values.

Същност и особености на традиционните морални ценности.

В етическата теория ценност е онова, което индивидът възприема като важно и значимо за него. Ценността е особен вид смисъл, който той придава на предметите и явленията от обкръжаващия го свят. Тя съответства на определена потребност и от своя страна стои в основата на поставянето на цели.

В обществото съществува разнообразие от човешки ценности – познавателни, социални, естетически и др. Важна част от тях са моралните ценности. Те възплъщават значимото в морала. Моралните ценности регулират поведението на индивидите и разкриват допустимото и недопустимото в него. Същевременно са част от колективния морал и чрез тях общността определя своите правила. Моралните ценности възплъщават онова, което е стойностно в междуличностните и обществените отношения. Сред най-значимите от тях са доброто, дългът, съвестта, справедливостта, равенството, честта и др.

Традиционните морални ценности отразяват важното и значимото в урегулираното чрез традициите човешко общество. По своята същност традициите са механизъм за унаследяване на ценното в жизнения опит на хората и за предаването му от поколение на поколение. Те възплъщават колективната памет на общността чрез създаването и почитането на културни образци.

Сред най-уважаваните традиционни морални ценности са честността, почитеността, трудолюбието, отговорността, почитането на семейството, зачитането на възрастните хора и др.

Традиционните морални ценности тласкат развитието на личността нагоре, към

духовно-нравственото, към върховете на морала и културата. Затова те са универсални ценности и възплъщават общочовешкото начало в живота на индивидите.

Традиционните морални ценности са алтернатива на индивидуалното развитие, което върви надолу, към природното. При него инстинктите се възприемат като изразители на човешкото. Първично-природното се извежда в ранг на цивилизационен идеал. Традиционните морални ценности противостоят на това движение на личността надолу и са неговата алтернатива.

Традиционните морални ценности имат важно място в човешкия живот. Чрез тях личността е способна да върви напред към създаване и просперитет.

Основни характеристики на тоталитаризма.

Тоталитарното общество у нас е затворена система, която укрепва в продължение на няколко десетилетия след смяната на властта на 9.IX.1944г. Тогава тоталитаризмът започва да изглежда като неразрушим. Но постепенно се изострят редица негови несъвършенства, които дълго време са действали скрито или са били потискани. Те засягат политиката, икономиката, социалните отношения, културата и др.

В политическата сфера основният признак на тоталитаризма е дългогодишният монопол на БКП върху властта, който поражда несменяемост на елита. Едни и същи лица от върхушката на комунистическата партия са постоянните управници на страната. Политическата борба е скрита и подмолна. Пред народа партийните дейци са представяни идеализирано. Това „преяждане“ с власт предизвиква тенденции на консерватизъм и загиване на политическата система. Те, както и опитът за налагане на една единствено вярна идеология, предизвикват отдалечаване на политическия елит от гражданите и водят до прояви на отчуждение и политическа апатия.

Монополът върху властта е и монопол върху представителството на интересите. БКП, заедно с подчинения ѝ БЗНС и организации като ОФ, ДКМС и др., имат претенцията да обхващат напълно многообразните ценности и убеждения на населението. Но на практика в общественото пространство съществуват множество възгледи, явни или прикрити, които се противопоставят на съществуващия модел на политическо устройство на страната.

Към края на 80-те години на ХХв. се появява и организирано недоволство от системата – създават се „Независимо дружество за защита правата на човека“, „Независим профсъюз „Подкрепа“, „Екогласност“ и др. Същевременно управляващата партия се стреми да се реформира, за да запази ключовото си място.

И в стопанската система на страната тоталитаризмът поражда признаци на дълбока криза. Въпреки постоянните опити за реформи, пълното одържавяване на собствеността показва своята неефективност и предизвиква тенденции на незаинтересованост, безотговорност и липса на лична инициатива. Ниска е и производителността на труда. Причина за това е не само недобрата организация, но и отсъствието на осъзната мотивация и собствен интерес от високи трудови резултати. Голяма част от приходите се използват за потребление и социални разходи, а не за инвестиции. Въпреки напредъка в някои сфери, като цяло икономиката не успява да се обнови технологично с най-съвременните научно-технически достижения. Редица производства са неефективни, с голям разход на суровини, енергия и др. Последница от това е пагубното замърсяване на околната среда в отделни области. Постепенно в българската икономика се натрупват тежки и непреодолими затруднения. Този процес бележи своя връх през 80-те години на ХХв.

Тоталитарното общество се характеризира и с множество проблеми в социалната сфера. В съзвучие със своята идеологическа доктрина управляващите поставят в привилегировано положение работническите и селските слоеве. Последните имат редица преимущества - идейно въздигане и уважение към техния труд, благоустройство на селата и крайните квартали на градовете, обезпечаване с жилища и т.н. Отграничава се и номенклатурната класа, която присвоява облагите то държавната собственост. Всички те

са издигнати над останалите социални групи – служители, интелигенция, представители и наследници на бившите заможни слоеве и др.

Доминира идеята за социалната еднородност, която цели да се обезличат различните субекти в обществото (в този смисъл те се свеждат до работническия статус – „здравен работник“, „научен работник“ и т.н.). Така официалната политика се опитва да контролира множеството от разнородни групи и тяхното различно материално и образователно равнище, техните потребности, ценности и интереси.

Същевременно е налице скрито недоволство на гражданите срещу подтискането на индивидуалистичните светогледи, срещу ограничаването на религиозните вявания и др. На практика се оказва невъзможно общественото многообразие да се постави под абсолютен партиен контрол. Това очертава рамките на редица конфликти, които ускоряват края на тоталитарното управление.

Стремежът на БКП да бъде партия на всички граждани се разкрива и посредством опита ѝ да поведе българската нация чрез силата на патриотизма. Но тя поставя в основите на родолюбие то класовото разделение и подтискане на противниците си и несъгласните с нея. Унищожени са и патриотичните традиции на Царство България от преди 9.IX.1944г. и е прекъсната историческата приемственост на държавата.

Под строго наблюдение и контрол се намират етническите общности. През 80-те години на ХХв. това се съчетава с дискриминационно третиране на турския етнос. Чрез смяната на имената по т.нар. възродителен процес официалната власт прилага спрямо него недопустимо политическо и културно насилие. Възниква етническо противопоставяне и напрежение. Режимът е безсилен да се справи с последствията, които сам е предизвикал.

По такъв начин тоталитарното общество се характеризира със сложни противоречия в политическата, икономическата, социалната и други сфери, които се изострят особено силно през 80-те години на ХХв. Всички тези процеси подготвят кризата на тоталитаризма и неговия неуспех в края на очертанния период. Тогава именно се разкрива и несъстоятелността на комунистическата утопия и на свързаната с нея официална и задължителна класово-партийна ценностна система.

Сложното преплитане между общочовешкото и класовото в морала.

Една от най-важните особености на тоталитарната система е, че поставя под идеологическа опека индивида и семейството. Социализацията създава образци на поведение, ритуали и т.н., при които най-важните етапи от живота (учене, брак, работа и др.) са обвързани с верността към партията и държавата.

Официалният морал се гради на външно пропагандираните ценности и норми, които са класово-партийни. Те се представят като базисни за личния и публичен морал, като духовни основи на обществото. При тоталитаризма те подчиняват традиционните морални ценности, и ги използват за партийно-пропагандни цели.

Но в етическата теория е утвърдено разбирането, че класово-партийните ценности са социално-политически. Като такива те са по-ограничени от традиционните морални ценности, които са универсални и въплъщават общочовешкото начало в морала и културата. В тоталитарното общество тази закономерност е обърната. Традиционните морални ценности са детерминирани от класово-партийните ценности. От тях се взема онова, което е полезно и потребно за комунистическата пропаганда – трудолюбие то, уважението към семейството, приоритета на колективизма, зачитането на народните традиции и др. Налице е избирателна употреба на традиционните морални ценности за класово-партийните цели.

По такъв начин духовно-нравствената сфера на тоталитарното общество е изцяло деформирана и „преобърната“. Това поражда разминаване между официалния морал и светогледа на гражданите. Задължителната марксистко-ленинска идеология и свързаният с нея публичен морал се разминават с многообразието от идеи, истини, манталитети, стилове на живот, които въпреки постоянните опити не могат да бъдат унифицирани. Различните

страни на жизнената реалност изискват толерантно приемане на индивидуалността, а официалната доктрина създава строги и задължителни образци на допустимото поведение. Но по-страшното е, че тези образци са фалшиви. Вътрешният свят на човека, чрез който се определят и оценяват постъпките, е обсебен от комунистическата идеология. Тя се стреми да овладее най-същностните, духовни аспекти на личността.

Но в цялата история на морала и културата екзистенциалният опит на човека се обхваща и изразява чрез общи, религиозни или светски, понятия и символи. Те канализират дейността на психиката в универсални форми. Тоталитаризмът в България ги унищожава и поставя на тяхно място ограничения, класов архетип на личността. Животът на човека започва да се определя от комунистическия дълг, партийната истина, класовата омраза и т.н., които подменят първичното, културно-природно начало на съществуването.

Този процес има своето отражение и в изкуството и науката. Но той именно предизвиква разминаване между всекидневния живот на хората и партийната политика спрямо тях. За целите на комунистическата утопия са употребени и българската народна култура и душевност. Пропагандират се техните основни принципи – патриархална нравственост, колективизъм и др. Категорично се отхвърлят индивидуалистичните нагласи, които са другия балансиращ компонент на всяка хармонична култура.

Освен това избирателно се подчертават и хиперболизират определени мотиви – като например: за безбожието на здравия народен разум (условие за атеистична пропаганда); за разобличаването на чорбаджиите (условие за класова разплата); за достойния образ на работника (условие за изграждане на новия положителен герой) и др.

По такъв начин духовно-нравственото развитие на личността и нацията е идеологически детерминирано и в резултат на това – едностранчиво. Същевременно през политическата цензура успяват да преминат само онези художествени творби и научни изследвания, които подкрепят партийното виждане за съотношението между класово-партийните и традиционните морални ценности. Този нравствено-културен модел се поддържа десетилетия подред с фино насилие.

Но въпреки стабилността, изградена около класово-партийните ценности, тоталитарната система у нас съдържа зародиша на бъдещото си отрицание. През 80-те години на ХХв. ситуацията вече се е променила. Основна причина за това е, че самото общество е променено. Минало е достатъчно време от драматичната промяна на 9.IX.1944г. Новите поколения са сменили старото, революционно и бригадирско поколение. Те проявяват своята активност в условията на една индустриализирана и урбанизирана държава. И съвсем естествено отхвърлят идеологическите клишета, под които са узрели повторимите във всички общества традиционни морални ценности на човешката цивилизация. В този смисъл самото развитие на тоталитарното общество у нас носи в себе си възможността за бъдещото му отхвърляне. То именно създава поколения, отдалечили се от комунистическата доктрина и обърнали поглед към общочовешкото начало в морала и културата.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том II, Съюз на учените сесия 5 - 6 ноември 2015. Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series A. Public sciences, art and culture, Vol. II., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 5 – 6 November 2015.

СОЦИАЛНО ИНЖЕНЕРСТВО ПО ОБРАЗЕЦ В ОБРАЗОВАТЕЛНАТА ПОЛИТИКА НА БЪЛГАРИЯ /1944-1954Г./

**Мина Колева Маринова
ПУ “Паисий Хилендарски”**

SOCIAL ENGINEERING AFTER PATTERN IN THE EDUCATIONAL POLICY IN BULGARIA /1944-1954/.

**Mina Marinova
Plovdiv University Paisii Hilendarski**

Abstract

The educational policy of the Bulgarian Communist Party and the Communist Government in Bulgaria followed strictly the Soviet pattern and was aimed at the indoctrination of Bulgarian youth and at the preparation of loyal communist intelligentsia. This policy is seen as a social engineering in action for a profound transformation in the society and the establishment of a new regime.

social engineering, policy, education, communist intelligentsia

Образователната политика в България в първото десетилетие след 9 септември 1944 г. е част от последователните и централно планирани действия за осъществяването на мащабни промени, които към средата на 50-те години на XX в. имат като резултат изграждането на сталиновия модел на социализъм в България.

Идеите за социално инженерство, заимствани от социологията дават отправна точка за анализ и разбиране на протичащите исторически процеси в разглеждания период. Пепка Бояджиева разглежда “утопичното социално инженерство като същностен белег” на наложения модел, а образованието като инструмент за социално инженерство, защото чрез него се провеждат “целенасочени политики за радикална промяна на начина на функциониране на обществото”. [1] Образователната политика в България през разглеждания период несъмнено е част от опит за цялостно проектиране на обществото по зададен образец. Първостепенна задача е възпитанието на новите поколения в привързаност, вяръност и преданост към новата власт и Съветския съюз. За реализирането ѝ плътното се следва съветският модел за изграждане на социализма и постановките на сталиновата теория за “културната революция”.

Системата на образование може да бъде разглеждана като основен инкубатор на новата социалистическа интелигенция и трудовия потенциал и като инструмент за моделиране на нова социална структура на обществото.

В периода на т. нар. Народна демокрация /1944-47/, главните образователни цели са свързани с усилията да се опазят учениците от “шовинистична и реакционна идеология” и да бъдат възпитавани “в духа на прогресивните идеи”. Вероучението и историята на Българската православна църква са премахнати от програмите, а руският език става задължителен за учениците от всички класове. Програмата изобилства от извънкласни мероприятия

за запознаване с комунистическата доктрина.

С утвърждаването на властта на комунистическата партия и приемането на Димитровската конституция започва откритата съветизация на българското образование. През 1949 г. БКП и Правителството прокламират, че “в изпълнение на програмата на ОФ и следване на богатия опит на съветското училище”, образованието трябва да се осъществява “в духа на социализма, пролетарския интернационализъм и нерушимата братска дружба със Съветския съюз”. Училищните настоятелства се ликвидират, а към учебните заведения се изграждат детски, младежки и партийни организации.[2]

Скоро след завземането на властта, по признака “политическа благонадеждност” правителството на ОФ започва чистка сред преподавателския състав и студентите. Всички преподаватели и учители, заподозрени във “фашистка или реакционна дейност” са уволнени и заменени с ентузиазирани поддръжници на новия строй.[3] Размерите на чистката довежда до сериозен недостиг от преподавателски кадри, особено във висшите училища. Учители и преподаватели са връщани на работните им места след полагане на обещание да се придържат към политиката на режима и да преподават в духа на новия строй. Учителите преминават специално обучение по идеологическите дисциплини и подлежат на санкции, ако не възпитават учениците в духа на комунистическата идеология.

За да стане привлекателна учителската професия и да усилва позициите си в гилдията властта използва и материални стимули. През 1949 г. заплатите на учителите са повишени средно с 35%, а през 1953 г. на учителите по селата са раздадени по 2,5 декара земя за лично ползване, безплатно жилище, отопление и електричество. [4]

През 1950 г. са разкрити педагогически училища и учителски институти по съветски образец. Педагогическите училища подготвят учители за началното училище и детските градини. Учителските институти, които приемат студенти, завършили средно образование, подготвят учители за 5-7 клас. Учителите за средните училища /8-11 клас/ са обучавани в специални катедри на различните факултети в университетите. През март 1953 г. е основан Институт за усъвършенстване на учители, с цел “систематично идеологическо усъвършенстване на учители и за изучаване и прилагане на съветския опит в преподаването”. През 1953 г. институтът за усъвършенстване на учители записва 2 000 учители, приемът на 7 000 е планиран за съкратен летен курс през 1954 г.[5]

Старите учебници и учебна литература постепенно са извадени от употреба и унищожени. Написани са нови учебници в съответствие с постулатите на марксизъм ленинизма. През 1953 г. Демир Янев, по-късно председател на Комитета по култура, заявява, че учебниците “са написани въз основата на постиженията на прогресивната съветска наука” [6]. От учебните програми са премахнати предмети като старобългарски, етика, латински език, гръцки език, вероучение, история на БПЦ и др. Включени са руски език и идеологически дисциплини като основни принципи на марксизма и ленинизма, история на БКП, диалектически и исторически материализъм и история на болшевишката партия.[7]

Учениците и студентите с “фашистки и антинародни прояви” са изключвани от учебните заведения. Дискриминирани се деца с “буржоазен произход”. В същото време са толерирани и се ползват с предимство работниците и децата с работнически произход.

С Конституцията от 1947 г. чуждите и частните училища са затворени. Дипломатическите мисии на чужди страни могат да откриват училища за децата, на работещите в тях само със специален закон на Народното събрание. В разглеждания период единственото такова училище е за децата на пребиваващите в страната съветски граждани. Оdržавани са и училищата на етническите малцинства. Законът за вероизповеданията от 1 март 1949 г. забранява на религиозните общности и църквите да поддържат училища или колежи, с изключение на семинарите по теология за свещениците и то само със специално разрешение от Министерството на външните работи.[8] През 1950 г. Теологическият факултет на Софийския университет е отделен от университета и обособен като Висше духовно училище, финансирано от БПЦ. [9]

Съгласно Конституцията от 1947 г. училищата и другите образователни институции

се администрират от Министерството на образованието и Комитета за наука, изкуство и култура /с ранг на министерство/.

През 1950 г. е стартирана програма за преминаване към нова единна училищна система, по образец на училищната система в СССР. Всъщност, единственото нововъведение е единадесет класното единно /начално и средно/ училище. Новата програма предвижда премахването на прогимназията и гимназията в рамките на 5 години и заменянето им с единадесет степенни училища. При все това Законът за Народното образование от 1954 г. предвижда разкриването на прогимназии и гимназии съответно 5-7 и 8-11 степен, където и когато са необходими.

Характерно за образованието от този период е акцентиранието върху техническите предмети, обслужващи курса към ускорена индустриализация. Полагат се усилия техническите кадри да достигнат нивото, необходимо за осъществяване на амбициозните програми за стопанско развитие.

Средно професионално образование се получава в средни професионални училища и е с продължителност от 3 до 5 години. Средните професионални училища са администрирани от Министерството на образованието, но всяко училище ползва бюджета на министерството, в чийто ресор са специалностите, които се преподават и сферата, за която подготвя кадри. През 1951 г. средните професионални училища са реорганизирани в техникуми. Според изказване на Демир Янев, министър на образованието, през 1953 г. в страната има 146 техникума с 200 специалности. По време на специализираното обучение, учениците практикуват в държавни стопански предприятия.

В училищата за трудовия резерв се обучават работници за металургията, строежа на ЖП линии и минното дело, добивната промишленост, горите, металургията, работата с текстил и строителството. Училищата на трудовия резерв обикновено са разположени в близост до фабриките, строителни обекти и т.н. и учениците са обучавани от инженерите и работниците в реална практическа среда. Обучението в тези училища е напълно безплатно, включително и доставката на храна и дрехи и осигуряването на квартири. Завършилите тези училища са задължени през следващите 4 години да работят, определена им от държавата работа.

Разкриват се различни видове селскостопански училища и курсове под съвместното управление на Министерството на образованието и Аграрното министерство. Някои от тях предлагат четиригодишно обучение и програмата включва предмети като електрификация и механизация на селското стопанство, пресушаване на блата и залесяване, култивиране на почвата, ветеринарна медицина. Други дават знания в областта на механизацията на селското стопанство и обучават трактористи и механици за машинно-тракторните станции. Обучението е безплатно, както и изхранването, облеклото и настаняването за период от 6 месеца до една година. Завършилите се задължават да работят в ТКЗС или МТС за период от 3 години. Друг вид селскостопанско училище предлага обучение, в което се подготвят бригадири и други работници за ТКЗС. Едногодишни курсове подготвят председатели на ТКЗС. Други различни селскостопански курсове се водят в ТКЗС и ДЗС из цялата страна.

През 1948 г. е приет Закон за висшето образование.[10] Той определя устройството на висшите учебни заведения, факултети, катедри и т.н. Системата на висшето образование е централизирана и подчинена на създадения малко по-рано /1947 г. / КНИК. Преобразованията предвиждат идеологизацията на обучението и привеждането му на позициите на материализма.

Чрез висшето образование се конструират новите йерархии във властта и в различните социални сфери. Основен механизъм за тази едновременно подчинена (на БКП) и властова роля на висшето образование, са политиките за прием във (и изключване от) образователната система. [11]

Властта създава благоприятни условия да получат образование представителите с работническо-селски произход. Декларация от 17 септември 1944 г. предвижда премахването на всички ограничения за получаването на образование. В Софийския университет в

началото на 1947 г. се обучават около 32 хил. души. Това е свърхнатоваване, непосилно за материално техническата база. [12]

Укрепването на позициите на работническата и селската младеж във вузовете става по няколко начина. Преди всичко е проведена енергична атака срещу студентите с буржоазен произход. Само за 1948/49 г. 3 500 студенти са лишени от право да продължат образованието си, а броят на студентите на Софийския университет намалява с 15% за първата половина на 1949 г. Чистката поразрежда препълнените аудитории. [13]

През януари 1950 г. Политбюро приема решение за създаването на предавана на партията и народната власт социалистическа интелигенция. Поставена е задачата да се доведе броят на студентите от средата на работническата класа до 35-40%. За нейното изпълнение е взето специално решение на Министерския съвет от 20 февруари 1950 г. "За създаването на социалистическа интелигенция от средите на работническата класа". Независимо от чистките, данните на официалната статистика показват, че относителният дял служещи и некооперирани селяни остава висок. През 1952/53 учебна година делът на произхождащите от средите на служещите представлява 38,7%, некооперирано селячество 23%, работническа класа и кооператори 21,3 и 8,1%. [14]

Реални възможности за увеличаване дела на представителите на работническата класа в социалния състав на студентите, става и по-пътя на формирането и развитието на система от вечерно и задочно обучение, а също и организирането на подготвителни курсове /работнически факултети/ при висшите учебни заведения.

От 1 март 1950 г. започва откриването на работнически факултети в София, Пловдив, Варна. Основното им предназначение се свежда до регулиране социалния състав на студентите. След като изпълняват възлаганите им социални функции, рабфаковете престават да играят значима роля и в средата на 50-те години са закрити.

БКП постоянно контролира състоянието на социалните източници за попълване на интелигенцията и предприема необходимите мерки за създаването, а след това за поддържане необходимите пропорции. Започва да се прави план за прием на студенти от различните социални слоеве. С Решения на Политбюро се определя броят на записаните студенти в различни специалности, както и процентните съотношения с оглед социалния и произход.

Програмите за висше образование следват образа на СССР. В статия във в. "Работническо дело" от 20 септември 1950 г. се казва, че 150 съветски учебници са предоставени в българските висши училища. Особено се наблюдава на политическото възпитание.

Изискванията за прием във висшите учебни заведения се определят ежегодно с Наредба на Министерството на културата. Броят на студентите за всеки ВУЗ се определя всяка година от Държавния планов комитет и се одобрява от Министерския съвет в съответствие с Държавния стопански план.

Избрани надарени млади работници /обикновено покровителствани по политическа линия/, които успешно завършват съкратени работнически кандидатстудентски курсове са приемани без изпит. От 1949 г. започва провеждането на задочни курсове на обучение за работници и служители. Тези курсове са обикновено с продължителност 5-6 години. Съкратени курсове са въведени за работници "без откъсване от производството". След края на обучението, всички завършили са задължени да приемат предложената им от правителството работа.

С цел обучението и разпределението на планов принцип за по-ефективно задоволяване на потребностите от работна ръка през март 1952 г. е създаден Главният съвет на трудовия резерв. Първоначално учреден към Министерския съвет, а в последствие прехвърлен под ведомството на Министерството на културата, той набира, обучава и разпределя трудовия резерв.

Провежданата през първите десет години след 9 септември 1944 г. политика в сферата на образованието въплъщава характерната за тоталитарните режими тенденция към масовизиране на образованието и изравняване образователното ниво на населението. [15] В

реч пред VI конгрес на БКП на 6 март 1954 г., Министърът на образованието Демир Янев заявява, че броят на децата, които не са записали начално училище е намалал от 34 993 през 1948/49 на 4 169 за 1952/53 г. За 1955/56 записалите се в начално училище са 1 085 000, в средно 200 000 и в университети 37 000. През февруари 1954 г., на VI Конгрес на БКП, Министър-председателят Вълко Червенков докладва, че социалният състав на студентската младеж е значително “подобрен”. Повече от 21% от всички студенти са работници и синове или дъщери на работници. Тези студенти са освободени от каквито и да било такси за обучение или издръжка. Приемът във висшите учебни заведения се осъществява по политически критерии и това в значителна степен променя облика на студентската младеж.

Образователната политика в България от есента на 1944 г. до средата на 50-те години демонстрира всеобхватно и мащабно социално инженерство, характеризиращо се с едновременното прилагане на дискриминационни и преференциални механизми, изключителен приоритет на социалните пред академичните критерии, бързо и радикално налагане на съветския тоталитарен модел. [16].

През разглеждания период политиката на партията-държава в образованието поставя под контрол всички образователни институции и учебни заведения, следва стриктно съветския модел, с цел превъзпитаването на българската младеж и подготовката на верни на комунистическата идея кадри.

[1] Бояджиева, П. Социалното инженерство. Политики за прием във висшите училища през комунистическия режим в България., С., 2010, с.33.

[2] Колев, Й., В. Атанасова, Н. Витанова, История на педагогиката и българското образование. Шумен, 2005, с. 328.

[3] Радев, П., Ал. Александрова, История на българското образование. Пловдив, 2002, 418.

[4] Delin, L. A.D. Bulgaria. New York, 1957, с.208.

[5] Delin, L. A.D. Bulgaria. New York, 1957, с. 206.

[6] Радев, П., Ал. Александрова, История на българското образование. Пловдив, 2002, с. 422.

[7] Колев, Й., В. Атанасова, Н. Витанова, История на педагогиката и българското образование. Шумен, 2005, с. 329.

[8] Пак там, с. 331.

[9] Радев, П., Ал. Александрова, История на българското образование. Пловдив, 2002, с. 419.

[10] Закон за народната просвета – ДВ, 1948, бр. 218.

[11] Бояджиева, П. Социалното инженерство. Политики за прием във висшите училища през комунистическия режим в България., С., 2010, с.34.

[12] Челая, Н.М. Интеллигенция и становление тоталитаризма в Болгарии. В: Тоталитаризм и анти тоталитарные движения. Харьков, 1995, с. 351.

[13] Пак там.

[14] Статистически годишник на НРБ, 1961.С, 1961, с.346.

[15] Челая, Н.М. Интеллигенция и становление тоталитаризма в Болгарии. В: Тоталитаризм и анти тоталитарные движения. Харьков, 1995, с. 352.

[16] Бояджиева, П. Социалното инженерство. Политики за прием във висшите училища през комунистическия режим в България., С., 2010, с.265.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том II, Съюз на учените сесия 5 - 6 ноември 2015. Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series A. Public sciences, art and culture, Vol. II., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 5 – 6 November 2015.

ПОЛИТИКАТА НА ККП ЗА „ЕДНО ДЕТЕ В СЕМЕЙСТВО”. ПОЛОЖИТЕЛНИ И ОТРИЦАТЕЛНИ АСПЕКТИ НА ПОЛИТИКАТА.

Ерхан Ахмедов

Пловдивски Университет “ Паисий Хилендарски, Пловдив

e-mail: mambafen@gmail.com

Short summary

This report addresses the CCP’s policy of reducing the birth rate in the PRC after 1978. The report seeks to examine the application of measures by the authorities from different perspectives: ethical, moral and legal. My main thesis is that the continued application of the policy leads to an increase in the number of pensioners in China and reduction of the working population and needs serious revision of policy. The sources used are: two special studies devoted to this policy books and articles from the Internet.

Кратко резюме

Настоящият доклад разглежда политиката на ККП за намаляване на раждаемостта в КНР след 1978г. Докладът се стреми да разглежда прилагането на мерките за намаляване на раждаемостта от страна на властите от различни гледни точки: етична, морална и законова. Основната ми теза е, че продължителното прилагане на тази политика води до увеличаване на броя на пенсионерите в Китай и намаляване на трудоспособното население и е нужно сериозно преразглеждане на политиката. Използваните източници са: две специални изследвания посветени на тази политика, книги и статии от Интернет.

Увод

Проблемът, който се разглежда в доклада е свързан с опитите на управляващите от ККП¹ да ограничат раждаемостта в КНР². Тази политика се прилага по-строго след 1979г. През 1949г., когато ККП идват на власт китайското население е над 500млн. души. Днес то вече е над 1,4млрд. души. За разлика от други аспекти на политиката на ККП, на политиката за „Едно дете в семейство” са посветени сравнително малко изследвания. Съществуващите изследвания обикновено са посветени на наблюдения върху няколко семейства за известен период от време и на тази основа не може да се направят генерални заключения за ефектите от политиката върху цялата страна. Настоящият доклад също няма за цел да достига до генерални изводи. Докладът проследява политиката на КНР по отношение на раждаемостта от 1949г. до днес и предлага някои препоръки към китайските власти за промяна на тази политика.

---

1 Китайската Комунистическа Партия.

2 Китайска Народна Република.

3. Какво всъщност представлява политиката за „Едно дете в семейство“? Политиката на ККП по отношение на ограничаването на раждаемостта в периода 1949-1978.

Семействата в Азия включват най-малко три поколения: родителите, женените деца и децата на децата, които или живеят в един дом или в един квартал[1].

Един от първите закони, които приема ККП след идването си на власт е Законът за Брака, приет на 30 юни 1950г. Той има за цел да насърчи истинските връзки и да сложи край на уредените бракове. Другата му цел е, да изравни ролята на жените в обществото с тази на мъжете. През 1955г. държавата изземва семейните предприятия и така премахва семейството като стопанска единица[2].

Когато през 1949г. ККП идва на власт, лидерът и Мао Цзудун издига лозунга „Децата са цветята на живота“. При преброяването на населението през 1954г. обаче се разбира, че населението нараства много бързо. През 1955г. китайското правителство пуска в ход кампанията „Инструкции за контрол над раждаемостта“. Тя продължава две години и реално е първият опит за контрол над раждаемостта[3]. В случая е съмнително доколко наистина Мао е желал да намали раждаемостта. Първо, Мао по време на цялото си управление очаква Китай да бъдат нападнати от СССР или САЩ. За Мао, всеки китаец се явява войник т.е. колкото повече са китайците, толкова по-трудно би било страната да бъде завладяна. Второ, за разлика от другите кампании на Мао, тука няма данни дори за глобени китайки заради това, че са родили деца в повече от предписаните от властите. Другите политически и икономически кампании провеждани от Мао са широко известни. Дори самият факт, че за тази кампания на Мао почти не се споменава в литературата говори достатъчно за нейните мащаби и постигнати резултати.

През 1962г. се правят първи опити за ограничаване на раждаемостта. Действителните усилия за ограничаване на раждаемостта започват след 1978г.[4]. През 1962г. започва втората кампания за ограничаване на раждаемостта. Тя включва увеличаване на брачната възраст: за жените в селата на 23г. и 25г. в градовете, а за мъжете съответно на 25 и 27г. Увеличава се интервалът между ражданията на минимум 4г. Разрешеният брой деца в семейство е максимум две в града и три на село. През 1973г. е третата кампания, но и тя не дава особенни резултати[2]. Изследователите и в този случай не съобщават за наказания за неспазване на закона. Опитите за ограничаване на раждаемостта са вследствие от милионите смъртни случаи поради глад заради Големият Скок Напред(1958-1962).

Комунистическият аскетизъм по време на Културната Революция в периода 1966-1976г. довежда до почти пълна загуба на интереса към противоположният пол. Едва след това се възражда романтиката[1]. Това твърдение на социоложката проф. Куах е спорно. Първо, няма данни за спад в раждаемостта по време на Културната Революция. Нещо, което би било логично следствие, ако има сериозен спад в интереса към противоположният пол. Второ, селата на практика не взимат участие в Революцията. Трето, няма данни и за увеличаване на уговорените бракове през този период. Комунистическата власт се бори срещу уговорените бракове още с изването си на власт, но тази борба не е много интензивна. След 1978г. уредените бракове почти изчезват от градовете, но все още се срещат в селските райони. И до ден днешен обаче в страни като Япония например при сбирки на баби е, често срещана практика да си разменят данните на техните внуци и внучки с цел да ги запознаят.

През януари 1975г. тежко болният премиер на КНР, Джоу Енлай изнася последната си реч пред ОКС³. Той провъзгласява политиката за „Четирите модернизации“(на Селското стопанство; Промислеността; Армията и Науката и Технологиите). Целта предполага овладяване на раждаемостта. Тази политика се посреща зле в селата, понеже там родителите се нуждаят от син, който да продължи рода и да помага на родителите си, лишени от истинска социална защита и пенсионна система[5].

Изводът до тук е, че реално в периода 1949-1978г. не се полагат сериозни усилия от страна на властите за ограничаване на раждаемостта.

4. Политиката за „Едно дете в семейство” след 1978г.

До 1979г. в китайското семейство има по 6 деца, а през 2003г. по 1,8 деца и по 1,55 деца към 2008г. В градове като Шанхай повечето родители смятат, че едно дете е достатъчно в семейството, понеже разходите за отглеждането му са много високи. Допълнителен проблем в големите градове са недостъпният брой на детските градини и ясли[2].

Въведената след 1978г. политика за контрол на раждаемостта не се прилага върху цялото население. Тази политика не засяга етническите малцинства. През 1980г. се приема и нов Закон за Брака. Той определя минималната възраст за встъпване в брака на младежите на 22г., а на девойките на 20г.[6]. Казано по друг начин през 1980г. всъщност се намалява минималната възраст за встъпване в брак в сравнение със закона от 1962г.

През 1979г. със закон се въвежда практиката за „Едно дете в семейство”. Тези, които имат едно дете получават предимства: при получаване на жилища; по-лесен достъп до детски ясли; безплатни медицински грижи и парична помощ за тяхното дете до 14г. или хранителна дажба за възрастни на село. Горе казаното важи за двойките, които са сключили договор, че ще имат едно дете. Тези, които не са сключили такъв договор са лишавани от всички привилегии. За тях наказанията при раждане на второ дете варират от опасност да изгубят работата си, облагане с по-високи данъци, както и са излагани на социален позор. Налаганите глоби може да достигнат и от три до десет пъти годишният им доход (особенно в Пекин и Шанхай). Прилагани са и други мерки, като принудителен аборт, принудителна стерилизация, опожаряване на къщи и дори убийство[3]. Описаната политика е на принципа на „моркова и тоягата”. Към този момент тя все още е полезна тази мярка. Най-тежкото наказание от посочените е всъщност социалният позор. През 1984г. законът е смекчен. Законът не се отнасял за малцинствата и при браковете с чужденци. Раждаемостта спада от 5,8 промила на 1,8. С тази политика са спестени 400млн. раждания. През 1971г. едно китайски семейство е от 4,8 члена, а през 2000г. е от 3,44 члена. Нуклеарните семейства са 67,3% от всички. Разводите в градовете достигат до 10% от всички бракове. Разводите в селата са по-малко като брой. Причината е, че в селата жените са по-зависими от мъжете си[3]. Самата политика за определяне на броя на децата представлява едно грандиозно социално инженерство от страна на властите.

Към 1990г. 18,30% от всички семейства в Китай се състоят от три поколения живеещи под един покрив. Една малка част са от две поколения: баби и дядовци се грижат за внуците си, понеже родителите на децата работят в друго населено място[1].

Фактът, че намаляват семействата от три поколения живеещи на едно място все още не води до смърт на традициите. Вследствие на промените в Китай след 1978г. се наблюдават две тенденции. Първо, жените все повече се образоват и се включват активно в пазара на труда. Второ, възраждат се семейните предприятия, които са позабравени в Китай след 1949г.[1]. Тези семейни предприятия именно увеличават сплотеността в рамките на семейството, рода и клана.

Делът на икономически активните жени в китайската икономика нараства: през 1950г. - 47,1%, 1980- 48,8%, 2000 – 55,7%, а през 2000г. – 75%. Икономически активните жени в Китай на възраст 25-29г. през 1950г. е 82,2%, 1980 – 91,4% и 93,32% през 2000г. Сходна е тенденцията и при жените между 35-39г. Към 1950г. от тях са работили 80%, 1980 – 91,25% и през 2000г. 93,6%. Пре жените между 45-49г. данните са следните: към 1950г., активните жени са 65,9%, 1980 – 81,14% и през 2000 – 84,57%[1]. Едно от възможните обяснения за лекият спад на работещите жени между 45-49г. в процентно отношение в сравнение с другите възрастови групи е, че се отказват от работата си за да може да отглеждат внуците си.

В Китай след въвеждането на политиката за „Едно дете в семейство” абортите достигат

10 млн. годишно. Също толкова са и операциите за стерилитет. Цели 30бхил. души се грижат за спазването на закона[7]. Твърденията на Мередит трудно могат да бъдат доказани, понеже в Китай със закон са забранени абортите и разкриването на пола на заченатото дете. Това съвсем не означава, че не се извършват нелегални абарти и то в държавни болници. Също така срещу определено тайно заплащане може да се научи и полът на детето.

Още през 1996г. над 10% от населението на Китай е на възраст над 60г. Според критериите на ООН⁴ една нация е застаряваща, ако над 10% от населението и е над 60г. Съотношението момчета-момичета е 119:100, а в някои селски райони е 152:100. Смъртността при момичета е с 50% повече от нормалното. Над 99% от осиновените от чужденци китайски деца са момичета. Над 200млн. деца са родени извън закона и никъде не са регистрирани[3]. Последното твърдение на Бъчева е много спорно. През 1994г. при промяната на данъчното законодателство голяма част от данъците и таксите се предвижда да се събират от централните и провинциалните власти, а глобите за незаконно родени деца се събират от местните власти. Местните власти имат интерес да събират глобите, защото те формират част от бюджета им. Именно за това е много съмнително да има толкова много нерегистрирани деца. Ако не са регистрирани те не могат да работят извън семейното стопанство на село.

Според приетият през 2002г. Закон за Населението и Планирането на Ражданията, родителите на единствено дете получават по 10 юана⁵ на месец до навършването на детето на 18г. Майката може да удължи майчинството си с още 3 месеца, ако се откаже от тези 10 юана на месец за следващите 3г. Разходите за детски ясли и медицински грижи за детето се заплащат според мястото на родителите в служебната йерархия. Когато майката и бащата на единствено дете достигнат пенсионна възраст съответно 55 и 60г. за двата пола получават и безвъзмездна помощ от 1000 юана, ако имат само едно дете[3].

Законът от 2002г. предвижда възможности и за второ дете: ако първото дете е било непълноценно; при повторен брак, ако детето от предишният е било присъдено на другият родител и новото семейство няма дете. При безплодие на жената, законът дава право да си осинови дете, а после жената може да си има и свое дете. При брак между две единствени деца, законът дава възможност за второ дете, но при определени условия: ако в продължение на поне 5г. единият от съпрузите е работил в мина или под вода; когато и двамата родители са селяни и първото им дете е момиче. Особено са насърчавани да имат две деца, съпрузи, които са били единствено дете. Ако се роди второ дете, извън посочените случаи се налагат глоби от три до десет пъти от годишните доходи на родителите. За богатите китайци обаче тези санкции не са проблем. Те често имат по три деца. Това води до напрежение между бедни и богати[3].

На съпрузите достигнали пенсионна възраст(55г. за жените и 60г. за мъжете) се изплащат и пенсии. Те достигат от 600 до 800 юана на човек, в зависимост от икономическото състояние на района. В селата такава пенсия получават и хората имащи едно или две момичета. Към 2009г. такава материална помощ получават 500хил. семейства[3]. Споменатите от Бъчева суми са еднократна помощ. Пенсии в Китай получават: държавните служители, армейците и партийният апарат. В последните години има опити за разширяване на този кръг хора, но той все още далеч не обхваща цялото население. Нещо типично за конфуцианските общества, като китайското е ниското покритие на социалната защита.

Над 50% от тези, които са били единствено дете в семействата си не желаят да имат второ дете. Разходите за отглеждане на едно дете до достигане на зряла възраст достигат до 412хил. юана[3].

В днешен Китай е валидна системата 4-2-1 т.е. за едно дете в повечето случаи се грижат

4 Общността на Обединените Нации.

5 Според днешният курс 1ш.д. е равен на 6,11 юана.

двамата дядовци, двете баби и родителите му. Това води до бърза социално и културна промяна[3]. Тази политика довежда до спад в ролята на възрастните хора, а най-важният член на семейството става детето. Погледнато от друг ъгъл тази политика е насочена срещу йерархията в рамките на семейството.

Според проведено в Ксиамен⁶ проучване, 1,7 баби и дядовци се грижат за едно дете. Погледнато от друг ъгъл обаче децата всъщност почти не остават сами и няма други деца с които да си играят[2].

За периода 2000-2010г. средногодишният темп на ръста на населението е 0,57%, а в предходното десетилетие е бил 1,07%. Цифрите показват, че броят на децата, които една жена в детеродна възраст в Китай се очаква да роди, е само 1,4. Това е далече под т.нар. коефициент на заместване, който е равен на 2,1 и който гарантира стабилизиране на населението. През 2010г. 13,3% от населението е на възраст над 60г., а дялът на тези, които са под 14г. е намалял от 23 на 17% в сравнение с предходното десетилетие. Причината за тази тенденция не е само в политиката за ограничаване на раждаемостта, но и в увеличаващата се урбанизация. През 2011г. над 50,6% от цялото население живее в градовете. При старта на икономическите реформи в КНР през 1978г. населението и е 1,1 млрд. души[8]. Очевидно растежът на населението е по-бавен в сравнение с предходният период от 1949 до 1978г., когато ръстът е от 500млн. души на 1,1 млрд.

Политиката за ограничаване на раждаемостта е спорна. От една страна властите са прави да се опитат да ограничат раждаемостта, защото в противен случай би възникнал проблем с изхранването на самото население. От друга страна обаче се ограничават правата на хората да имат повече деца, които да ги гледат когато остарееят. Политиката на властите е дискриминационна спрямо момичетата, понеже всеки иска да има син, който да остане с тях да ги гледа, а и взимайки си жена всъщност увеличава работната ръка в семейството. Съвсем не е случайно, че почти всички осиновени от чужденци деца са момичета, понеже е рядкост някой да изостави момче. Наскоро откритите от властите къщи, в които родителят може да изостави детето си, без да се регистрира не решава проблема. Положителното е, че евентуално някой вместо да убие нежеланото си дете може да го остави там.

Друг сериозен проблем в Китай е, че осиновяванията на деца от страна на китайци са рядкост. В китайското общество, ако се осиновява дете то е дете на някой от рода. Причината е, че доверието е предимно в рамките на рода, въпреки че при модернизацията на Китай има известни промени в това отношение. Едно добро решение на проблема би било да се дадат известни данъчни облекчения на осиновяващите деца. С тази политика обаче трябва да се внимава, защото може да се направят договорки в рамките на рода единият член да изостави дете, а друг член от рода да отиде да го осинови за да получи облекчения.

В предвид на влошената полово-възрастова структура на китайското население, което е видно и от таблицата по-долу може би е време политиката за „Едно дете в семейство” да се промени на „Две деца в семейство”. Това би спестило милиони незаконни аборти и незаконни плащания на лекарите за да се разбере полът на детето. В противен случай може да се стигне до куриоза най-многолюдната страна в света да си внася работници от чужбина или хората да бъдат заменени от роботи. При разрешаване на две деца във всяко китайско семейство без съмнение ще се увеличи дялът на младите хора в Китай.

Все пак увеличаването на броя на възрастните в Китай е свързано и със удължаване на средната продължителност на живота в страната. До 1949г. средната продължителност на живота в Китай е 35-37г., сега е около 74-75г. средно за двата пола. При една нормална структура на населението броят на децата до 18г. би трябвало да бъде по-голям от този на тези, които са в пенсионна възраст.

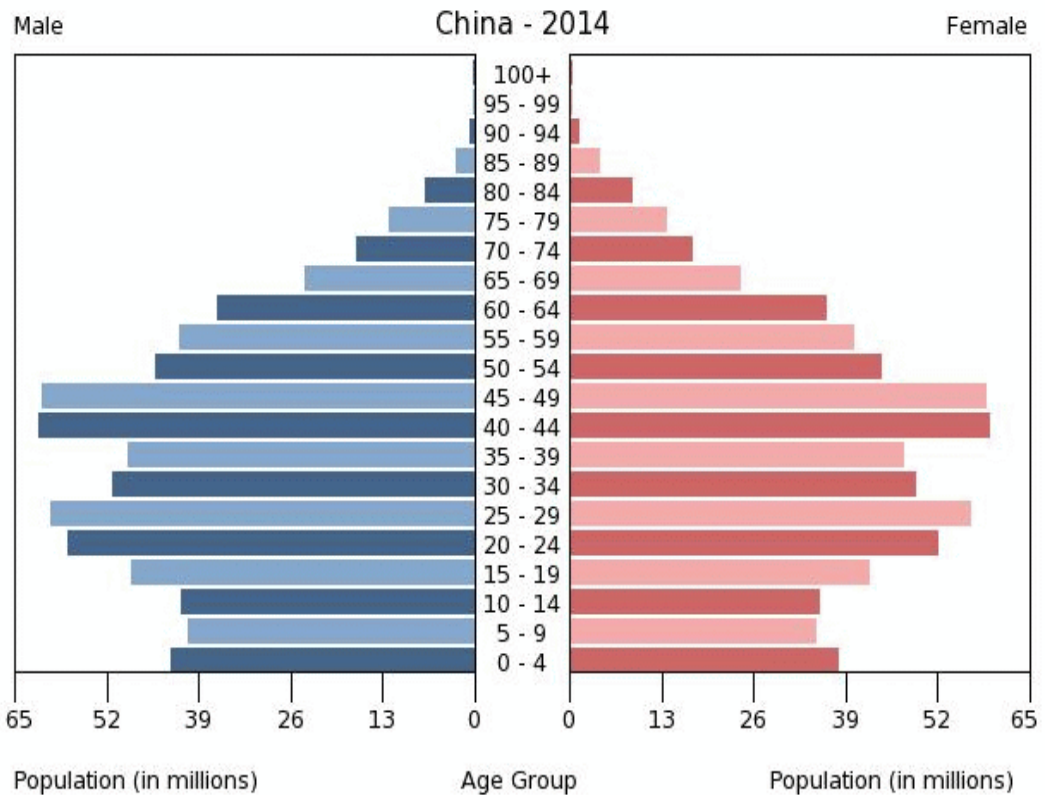
---

6 Град в Югоизточен Китай, който попада в зоните на една от първите създадени Специални Икономически Зони след 1978г.

Табл. 1. Полова и възрастова структура на населението на Китай към 2014г.

Цифрите са в млн.души[9]

През 2013г. китайското правителство обявява, че ще позволи да имат две деца на семействата, при които поне единият родител е бил единствено дете. Също така правителството разрешава на етническите малцинства да имат по две деца в градовете и 3-4 на село. На китайците живеещи в селата също се разрешава да имат по две деца, ако първото е момиче[8].

Според проучване на Poshan и Farbo(1990) показва, че градските деца, които са единствено дете в семейството, постигат по-добри резултати в училище в сравнение със селските деца и тези, които не са единствено дете в семейството[2]. Този факт не е изненадващ в предвид, че тези деца са карани от обгрижващите ги да четат и след като няма възможност да излизат никъде явно четат. Друго възможно обяснение може би е все още големият респект у децата от по-възрастните и не на последно място страхът от наказания.

В двешен Китай някои фирми, наемат само жени на работа поради факта, че те са склонни да работат за по-малко пари. Едно от тези фирми в провинция Хънан, занимаваща се с финансово посредничество дори е съставила график, в който да са запишат жените, които смятат да забременеят. Интересното е, че тази политика на фирмата е осъдена дори от официалните власти, които също се стремят да контролират броя на децата в едно семейство. Предвидената от компанията глоба е 1000 юана(около 160 щ.д.), ако забременее жена, която не е в графика[10].

Проблемът с политиката за „Едно дете в семейство“ далеч не е свързан само с правото на жените да раждат повече деца. Този аспект от проблема се използва предимно от различни правозащитни организации, които използват темата за атакуване на управляващите в КНР.

Критиките са с основание, но по-важни са следствията от тази политика. Ако властите не вземат бързи решения има голяма вероятност до 10-20г. Китай да е изпреварена от Индия по брой на населението, но не и в това проблема. Истинският проблем е, когато голяма част от населението е в пенсионна възраст е, че няма да има кой да работи и ще е още по-затруднено осигуряването на прехраната на това население. При остаряване на населението на Китай ще стане още по-трудно да се обърне негативната пирамида. За разлика от страните от Западна Европа и САЩ, които чрез различни инициативи привличат млади и интелигентни хора от цял свят, това е почти невъзможно в Китай. Китайското общество все още гледа с презрение на чужденците, особено такива, които се различават твърде много по цвят на кожата и културни навици от китайците. Отделен е и въпросът, че доходите в Китай са много по-ниски от тези в развитите страни и Китай не е притегателен център за икономическите емигранти.

5. Заключение

Управляващите в Китай трябва да предприемат спешни мерки за разрешаване на проблема с все по-бързото застаряване на населението на Китай. Първата стъпка, може да бъде разрешаването на всяко семейство да си има поне по две деца. Втората стъпка, може да бъде да се даде в по-слабо населените райони на Китай при някои случаи да може едно семейство да има и повече от две деца. Третата стъпка, може да е свързана с разрешаване на чуждестранни инвестиции в Западен Китай и други райони, в които сега е забранено да има инвестиции от чужденци. Така в тези райони ще се създаде заетост и не би имало проблем всяко семейство да има поне по две деца, които впоследствие да се грижат за родителите си. Четвърто, в дългосрочен план е необходимо всеки възрастен човек, който има достатъчен стаж и възраст да получава пенсия. В настоящият етап последното е невъзможно, защото това би стопило валутните резерви на страната, а и най-вероятно бюджетът на КНР ще на дефицит всяка година, вместо излишъкът, който постигат сега.

Библиография

1. Quah S.R. „Families in Asia. Home and Kin(Second edition). British Library, London, (2009)
2. Goh E.C.L. „China’s one-child policy and multiple caregiving. Raising little suns in Xiamen”, „Rouledge Taylor and Francis Group”, New York (2011)
3. Бъчева С. „Единственото дете в семейството в Русия, Франция и Китай”(крос-културно изследване). УИ. „Св. Климент Охридски”, София, (2010)
4. Жерне Ж. „Китайската цивилизация”. Под общата научна редакция на проф. Андрей Пантев. Прев от френски Констанца Каканъ и Иван Батанов. Изд. „Кама”, София, (2004)
5. Лю Р. „Съвременен Китай”. Превод от френски Евгений Дончев. Изд.„Кама”, София, (2000)
6. Робъртс Д. „История на Китай”. Прев. от англ. Капка Герганова. Изд.„Рива”, София, (2009)
7. Мередит Р. „Слонът и драконът”. Прев. от англ. Грета Керемедчиева. Изд. „Сиела, София, (2007)
8. Стефанов Н., Колева А. „Китай. Социално-икономическо развитие от древността до наши дни”, Изд. „Изток-Запад”, София, (2015)
9. China age structure. http://www.indexmundi.com/china/age_structure.html
Публикувано на 30.06.2015г. Последен достъп на 23.10.2015г.
10. China firm ,plans to punish unapproved staff pregnancies. Статията е от сайта: <http://www.bbc.com/news/world-asia-china-33378709> Публикувано на 03.07.2015г. Последен достъп на 22.10.2015г.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том II, Съюз на учените сесия 5 - 6 ноември 2015. Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series A. Public sciences, art and culture, Vol. II., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 5 – 6 November 2015.

ИЗСЛЕДВАНЕ ФАКТОРНАТА СТРУКТУРА НА ИЗПОЛЗВАНИТЕ ТРЕНИРОВЪЧНИ НАТОВАРВАНИЯ ВЪВ ВРАБОТВАЩИЯ ПЪРВИ МЕЗОЦИКЪЛ В ДИСЦИПЛИНИТЕ 200м и 400м
Христо Стоянов, Йордан Йовчев

A RESEARCH OF THE FACTOR STRUCTURE OF THE USED TRAINING OVERTAXING IN THE WORKING FIRST MESO CYCLE IN THE DISCIPLINES 200m AND 400m
Hristo Stoyanov, Yordan Yovchev

Abstract: There are different specialists' opinions in relation to the structure of the special running preparation in the sprint running. The research of the factor structure of the used training overtaxing in the first meso cycle will give an opportunity the structure distribution of the special running preparation to be registered, as well as its relationship with the different kinds of power and speed-power indicators. The goal is to research the factor structure of the used training indicators in the working meso cycle in order to optimize their structure distribution necessary for improving the development of the special physical qualities of the sprinters in the disciplines 200 m and 400 m.

Keywords: sprint , meso cycle, 200 m, 400 m.

Съществуват различни становищата на специалистите по отношение на структурирането на специалната бегова подготовка в спринтовите бягания.

Един от главните въпроси е свързан с развитието на бързината. Някои автори [8] [10] [6][3][1][21][23] предлагат постепенно и поетапно включване на тренировъчни средства за развитието на бързината, като в началото се използват отдалечени от същинските упражнения бегови средства. Съществува и втора теория за развитието на бързината, по-съвременната, която изисква ранно интензифициране на подготовката, базирана на редица биомеханични изследвания[7][13][22][5][18][19].

Разнопосочни са и становищата относно развитието на скоростната и спринтьорската издръжливост. Автори като [14][13][15][19] считат, че е необходимо преди всичко да се подобрят скоростните възможности, поради което, освен средства за бързина, използват и средства за подобряване на анаеробно- алактатните възможности на организма. Едва след достигането на определено ниво се включват и по-дълги отсечки, усъвършенстващи гликолизата. Известни са и противоположни становища [12][11][3][9][24][2], в които се препоръчва първоначално да бъдат усъвършенствани анаеробно-гликолитичните, а при достигане на определено ниво и анаеробно-алактатните и креатинфосфатните възможности на организма.

В публикуваните тренировъчните програми на руски специалисти [15][16] западноевропейските [23][24][22] и на представители на американската бегова школа

[21][2] е видно, че тренировъчните средства за развитието на специалните качества на спринтьорите е различно. Необходимо е детайлно проучване, както на структурирането на специалната бегова подготовка, така и на силовата и скоростно-силовата тренировъчна работа.

Изследването на факторната структура на тренировъчните натоварвания през отделните мезоцикли ще даде възможност да бъде установено структурното разпределение на специалната бегова подготовка, както и нейната взаимовръзка с различните видове силови и скоростно-силови показатели.

Целта на настоящето изследване е да се изследва факторната структура на използваните тренировъчните показатели във вработващия мезоцикъл за да се оптимизира тяхното структурното разпределение необходимо за усъвършенстване на развитието на специалните физически качества на спринтьорите в дисциплините 200 и 400м.

Задачи на изследването:

1. Да се извърши факторен анализ на използваните тренировъчни средства във вработващия мезоцикъл.
2. Да се анализират получените стойности на отделните фактори.
3. Да се определят тренировъчните показатели имащи значение за развитието на специалните качества на спринтьорите през първия мезоцикъл.

В подготовката на спринтьорите са включени тренировъчните средства посочени в таблица 1.

Таблица 1

Основни тренировъчни средства за подготовка на спринтьори

Тренировъчно средство	Пореден номер	Сигнатура (индикация)	Мерна единица
1. Скоростна сила	X1	Ск.С.	km
2. Скоростна сила	X2	Ск.С.	t
3. Скоростна сила	X3	Ск.С.	бр. подскоци
4. Обща сила	X4	ОС.	t
5. Максимална сила	X5	МС.	t
6. Бързина	X6	Б	km
7. Скоростна издръжливост	X7	СкИз.	km
8. Силова издръжливост	X8	Сл.Из.	t
9. Силова издръжливост	X9	Сл.Из.	km
10. Спринтьорска издръжливост	X10	Спр.Из.	km
11. Резултат на 200 m	У1		sec
12. Резултат на 400 m	У2		sec

Извършен е факторен анализ чрез вармекс-критерия на Кайзер с последваща ротация на референтните оси и определяне на факторите чрез техника, съдържаща интеркорелационна матрица на корелация между тренировъчните и състезателните показатели.

Посредством математическа обработка на данните бяха изведени 3 фактора за мезоцикъл, който достатъчно обективно обяснява взаимоотношенията между тренировъчните показатели.

АНАЛИЗ НА РЕЗУЛТАТИТЕ

В първия мезоцикъл шест тренировъчни показателя са с високи интеркорелационни стойности (табл. 2). Те обясняват общо 85,372 % от явлението, т.е. имат достатъчна надеждност, че са обективни.

Два основни тренировъчни показателя, попадат в първия фактор, които влияят на постижението на 400m. Те са напълно противоположни и са свързани с развитието на бързината ($\Phi T = 0,824$) и със силовата издръжливост ($\Phi T 0,963$), чрез специални бегови упражнения. Третият показател, скоростната сила (km) чрез СБУ и къси крачкови многоскоци е с ниско факторно тегло ($\Phi T = 0,628$). Попадането му в първия фактор не е случайно, именно това дава основание да предположим, че още от първия мезоцикъл е необходимо за започнем тренировъчната работа за бързина, имайки предвид взаимовръзката между двата показателя (за бързина и скоростната сила (km) чрез СБУ и къси крачкови многоскоци). Първите два показателя имат много високи факторни тегла и по този начин елиминират влиянието на останалите. Този фактор включва две много важни качества на спортиста бързината и силовата издръжливост. Факторът обяснява 36,626 % от причините за крайния успех на спринтьорите.

Таблица 2

Ротирана факторна структура на тренировъчните показатели в първия мезоцикъл

Показатели		фактори			h2 „общност”
		1 фактор	2 фактор	3 фактор	
Силова издръж. /км	X9	0,963	-1.14E-02	-4,76E-02	0,929
Бързина	X6	0,824	0,262	0,103	0,759
Резултат 200 m	Y1	2.55E-02	0,985	0,131	0,988
Скоростна сила / km	X1	0,628	0,740	-0,172	0,973
Обща сила / t	X4	-0,253	-5.92E-02	0,863	0,811
Скоростна сила бр. подск.	X3	-0,363	-0,149	-0,713	0,622
Относителен дял на всеки ф-р		36,626%	26,879%	21,867%	
Кумулативен относителен дял		36,626%	63,505%	85,372%	

В подкрепа на казаното е и фактът, предвид това, че в съдържанието на втория фактор попада постижението на 200 m ($\Phi T = 0,985$). Това показва, че съществено значение ще имат качества, свързани с реализацията на постижението, а именно бързината, скоростната издръжливост и скоростно-силовите показатели. Като втори по значение показател, се включва скоростната сила ($\Phi T = 0,740$). Факторът обяснява 26,8759 % от извадката.

Третият фактор е изграден от показатели, свързани със силовите качества на състезателите. В него с най-високо факторно тегло (ΦT) са общата сила (0,863) и скоростната сила, изпълнена с помощта на скоковите упражнения (0,713). Неговият относителен дял спрямо характера на общата насоченост в мезоцикъл е 21,867 %. Значимостта на тренировъчната работа в този мезоцикъл се определя от стойностите на изведените чрез факторната матрица шест тренировъчни показателя, които попадат в т.нар. „общност на тестовите” [h2]. От табл. 2 се вижда, че с най-голяма общност, т.е. влияние върху качеството на тренировъчния процес, имат само постиженията на 200 m (което е сложен сбор от работа за бързина, скоростна и спринтьорска издръжливост, силова издръжливост и др.), с много висок относителен дял (0,988 %). Съществена е ролята и на скоростната сила, извършена с помощта на специални бегови упражнения и къси крачкови многоскоци (0,973), както и на силовата издръжливост чрез специални упражнения, бягания със съпротивление и др. (0,929). Всичките използвани шест тренировъчни натоварвания имат високи показатели за общност, което ги прави и основни за този мезоцикъл.

Приоритетният избор на отделните тренировъчни показатели, както и тяхната

взаимовръзка и взаимозависимост са от особено значение за ефективното развитието на специалните качества на спринтьорите.

ИЗВОДИ И ПРЕПОРЪКИ

1. От извършеният факторен анализ шест от тренировъчни показателя намериха място в съдържанието на трите изведени фактора с високи факторни тегла. Това са бързината, силовата издръжливост чрез специални бегови упражнения, скоростно-силовите показатели (скоростната сила, изпълнена с помощта на скоковите упражнения и брой подскоци), както и общата сила. Именно тези специализирани тренировъчни показатели, които нямаха същото място в предишните тренировъчни програми, предлагани от редица специалисти, трябва да намерят място в подготовката още през първият мезоцикъл.

2. Високият относителен дял на първият фактор от 36,626% , както и попадането на бързината и скоростната сила, извършена с помощта на специални бегови упражнения и къси крачкови многоскоци и високият $\dot{u}$ показател от (0,973) в т.нар. „общност на тестовите” [h2], показва, че още от вработващия мезоцикъл е необходимо да се започне тренировъчната работа за развитието на тези две качества.

3. Съдържанието на втория фактор, включващо постижението на 200 m ($\Phi T=0,985$) и скоростната сила ($\Phi T=0,740$) дава основание да се отбележи, че съществено внимание трябва да се отдели за развитието на качествата, свързани с реализацията на постижението на 200m, а именно бързината, скоростната и спринтьорската издръжливост и скоростно-силовите показатели. Факторът обяснява 26,8759 % от извадката.

4. Анализът от съдържанието на третият фактор изграден от показатели, свързани със силовите качества на състезателите, както и попадането на четирите силови и скоростно-силови показателя в т.нар. „общност на тестовите” показва, че наред с общата сила отговорна за фундаменталните силови качества на атлета, в тренировката трябва да бъдат включени скоростната сила, извършена с помощта на специални бегови упражнения и къси крачкови многоскоци, както и на силовата издръжливост чрез специални упражнения, бягания със съпротивление и др.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Антонов, Н., Методическа последователност при развитие на бързината при висококвалифицирани спринтьори в годишния цикъл за тренировка, Въпроси на физическата култура, 12/1983.

2. Бухарина, Г., О беге на 400 м, ЛА, 5/2003.

3. Бъчваров, М., Бягане на 100 и 200 м, МиФ, 1976.

4. Бъчваров, М., Бързина – теоретични и приложни основи, БСФС, 1991.

5. Гъдев, М., Изследване динамиката на комплексните фактори на постижението в спринта – жени, ВФК, 2-3/1992.

6. Димитров, Д., Тренировка на спринтьора, МиФ, С., 1972.

7. Димитров, Д., Спортната подготовка в дисциплината 400 м, ЦС на БСФС, БФЛА, 1987.

8. Догерти, Дж., Современная легкая атлетика, ФиС, М., 1958.

9. Жуков, И., Из опыта американских бегунов на короткие дистанции к Олимпийским соревнованиям, Спорт за рубежом, 21/1986.

10. Зумзер, Б., Към спринтовата тренировка на мъжете, Превод сл. бюл. БФЛА от сп. Лайхатлетик, Гер. № 12-13/1968.

11. Коларов, Ат., Перспективно планиране на спортната тренировка на спринтьора, ВФК, 9/1970.

12. Лазаров, Г., Методика за развитие на силата на спринтьора, ВФК, 3/1961.

13. Мена, П., Експеримент върху самия себе си, Мет. мат. на БФЛА, 3/1990.

14. Мехрикадзе, Д., Факторна структура тренировочных нагрузок в спринтерском беге, ТПФК, 5/1984.
15. Озолин, Н., Настольная книга тренера. изд., Аст Астрель, 2004.
16. Петровский, В., Книга тренера по легкой атлетике, МиФ, М., 1987.
17. Славчев, Ап., М. Бъчваров, Диференцирана оценка на специалната и скоростната издръжливост при бегачи на 400 м, ВФК, 12/1986.
18. Славчев, Ап., Т. Теодорос., Анализ на дельта на средствата за специална силова подготовка в бягането на 400м., сп. Лека атлетика, бр. 1/5/2004.
19. Стоянов, Хр., Приоритети в тренировката на елитните състезатели на 200 и 400m. Монография, ИК „Тип-топ прес“, 108 стр., ISBN: 987-954-723-034-7, 2009.
20. Стоянов, Хр., Фильов, В., Изследване ефективността на определени тренировъчни средства, подпомагащи развитието на бързината в стартовото ускорение през подготовителните мезоцикли в тренировката на спринтьорите на 200m и на 400m, сп. „Спорт и наука“, бр .1, стр. 52-57, 2010.
21. Уокър, Л., Спринтовата тренировка, Превод в инф. бюлетин на БФЛА от „Track and field quarterly review“, 3/1981.
22. Dick, F., No speed limits, New studies in Athletics, 2-3, 1996.
23. Mach, G., Individual Olympic sprint events, Tr. and Field Quart. Review, 2, 1985.
24. Martin, D., P. Coe, Training distance runners, Leistung Press, Illinois, 1991.

**ОПТИМИЗИРАНЕ СТРУКТУРНОТО РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА
СПЕЦИАЛНИТЕ ТРЕНИРОВЪЧНИ ПОКАЗАТЕЛИ, ЧРЕЗ
ИЗСЛЕДВАНЕ ФАКТОРНАТА СТРУКТУРА НА ТРЕНИРОВЪЧНИТЕ
НАТОВАРВАНИЯ ПРЕЗ ПРЕДСЪСТЕЗАТЕЛНИЯ МЕЗОЦИКЪЛ В
ДИСЦИПЛИНИТЕ**

200m и 400m

Христо Стоянов, Йордан Йовчев

**OPTIMIZING THE STRUCTURE DISTRIBUTION OF THE SPECIAL
TRAINING INDICATORS, BY RESEARCH OF THE FACTOR STRUCTURE
OF THE TRAINING OVERTAXING DURING THE PRE COMPETITION
MESE CYCLE OF THE DISCIPLINES 200m AND 400m**

Hristo Stoyanov, Yordan Yovchev

Abstract: The training process is unity between the separate sides of the sport preparation. The basic problem is connected with the measure and dosing of the training overtaxing in the different micro- and meso cycles for training. Defining of the factors, on which the training indicators depend, has a substantial meaning for improving the training process. The purpose of the research is to optimize the structure distribution of the special training process by research of the factor structure of the used training indicators during the preliminary competition meso cycle necessary for getting into good `sports form` of the sprinters in the disciplines 200 m and 400 m.

Keywords: sprint, meso cycle, 200 m, 400 m.

Тренировъчният процес представлява единство между отделните страни на спортната подготовка. Основният проблем е свързан с нормирането и дозирането на тренировъчните натоварвания в различните микро- и мезоцикли за тренировка.

Известно е становището, че при изграждането на тренировъчния процес е необходимо да се има предвид откритата от Л. Матвеев [17] “фазовост в развитието на спортната форма”. Публикациите по този въпрос напоследък са доста противоречиви. Някои автори [4][19][14] изказват мнение, че системата на състезанията през последните години, тяхната представителност и честота изискват изграждане на нова структура, която да бъде съобразена с редуващите се едно след друго значимо състезание.

Други треньори и теоретици поддържат структурата предложена от Л. П. Матвеев, но с уговорката, че всеки един етап трябва да е съобразен с възрастта и нивото на подготовка.

В световната литература няма разногласия по отношение градивните единици на структурата за тренировка [20][18][15][3][4]. Както в Европа [30][21][7][2][16][33], така и в САЩ [28][29][32][31], Бразилия, Мексико, Австралия, Нова Зеландия и др., тренировка съдържа няколко общоприети структури. До този момент са известни две основни макроструктури, съдържащи по няколко микроподготвителни, предсъстезателни

и състезателни мезоцикли.

Характерното за предсъстезателния мезоцикл е насочването на подготовката с цел навлизането в спортната форма. Становищата на редица автори [20][11][6][7][1][12][10][16] е, че през този етап на подготовката се извършва намаляване на обем и повишаване на интензивността на използваните тренировъчни натоварвания. Навлизайки в детайли на предсъстезателния мезоцикл водещи специалисти [21][23][13][8][9][26][27] допълват, че в спринтовите бягания през предсъстезателният мезоцикл, мускулатурата се нуждае от високата тонизация и повишаване на съкратителната способност, именно в тази насока трябва да се насочат приоритетите на подготовката, както и в използването на специалните тренировъчни средства, които биха довели до този ефект.

Определянето на факторите, от които зависят тренировъчните показатели, има съществено значение за усъвършенстването на тренировъчния процес.

Изследването на факторната структура на тренировъчните натоварвания през предсъстезателния мезоцикл ще даде възможност да бъде установено структурното разпределение на специалната бегова подготовка, както и кои от различните видове силови и скоростно- силови показатели повлияват пряко и са отговорни за навлизането в „спортна форма”.

Целта на изследването е да се оптимизира структурното разпределение на специалните тренировъчни средства, чрез изследване факторната структура на използваните тренировъчните показатели през предсъстезателния мезоцикл, необходимо за навлизането в добра „спортна форма” на спринтьорите в дисциплините 200 и 400м.

Задачи на изследването:

1. Да се извърши факторен анализ на използваните тренировъчни средства през предсъстезателния мезоцикл.

2. Да се анализират получените стойности на отделните фактори.

3. Да се определят тренировъчните показатели имащи значение за развитието на специалните качества на спринтьорите необходимо за навлизането в добра „спортна форма”

В подготовката на спринтьорите са включени тренировъчните средства посочени в таблица 1.

Таблица 1

Основни тренировъчни средства за подготовка на спринтьори

Тренировъчно средство	Пореден номер	Сигнатура (индикация)	Мерна единица
1. Скоростна сила	X1	Ск.С.	km
2. Скоростна сила	X2	Ск.С.	t
3. Скоростна сила	X3	Ск.С.	бр. подскоци
4. Обща сила	X4	ОС.	t
5. Максимална сила	X5	МС.	t
6. Бързина	X6	Б	km
7. Скоростна издръжливост	X7	СкИз.	km
8. Силова издръжливост	X8	Сл.Из.	t
9. Силова издръжливост	X9	Сл.Из.	km
10. Спринтьорска издръжливост	X10	Спр.Из.	km
11. Резултат на 200 m	Y1		sec
12. Резултат на 400 m	Y2		sec

Извършен е факторен анализ чрез вармекс-критерия на Кайзер с последваща ротация на референтните оси и определяне на факторите чрез техника, съдържаща интеркорелационна матрица на корелация между тренировъчните и състезателните показатели.

Посредством математическа обработка на данните бяха изведени 4 фактора

за мезоцикъла, които достатъчно обективно обясняват взаимоотношенията между тренировъчните показатели.

Промените в количествените натоварвания на специалните показатели през този мезоцикъл са с цел навлизане в спорна форма. Това стана причина за промяна в съдържанието на факторната матрица на предсъстезателния мезоцикъл. Увеличеният обем на тренировъчните показатели на бързината и на скоростната сила чрез подскоци и къси крачкови многоскоци доведе до нови зависимости между тренировъчните показатели и спортния резултат, дължащо се на промените в обемът и интензивност на използваните тренировъчни средства.

Това създава предпоставка за ново съдържание при оформянето на факторната матрица. В нея се включват четири основни фактора, които обясняват характера на тренировъчния процес до 84,465 % (табл. 2).

АНАЛИЗ НА РЕЗУЛТАТИТЕ

Интерес представлява съдържанието на първия фактор, в които независимо от промените в количествата на тренировъчна работа на предни позиции са изведени показателите на силовата издръжливост, осъществена чрез бегови упражнения (ФТ = 0,954) и чрез тежести (ФТ = 785), както и скоростната издръжливост (ФТ = 0,873). Тези два вида тренировъчна работа са основни за оформянето на характера на тренировката работа и са от особено значение за спортния резултат. Поради това фактора е наречен специална силова издръжливост, а относителният му дял е 25,563 %.

Вторият фактор включва специализираните показатели за бързината (ФТ = 0,814), скоростна сила чрез подскоци (ФТ = 0,806), като с най-голям принос от всички е спринтьорската издръжливост (ФТ = 830). Това съчетание от тренировъчни средства създава предпоставка за навлизането в спортна форма, а почти еднаквите им стойности, показват приносът и значението на всеки от тях. Останалите тренировъчни показатели нямат съществено значение за нивото на спортното постижение в този мезоцикъл. Определяме го като фактор на спринтьорската издръжливост. Има значителен принос за качеството на тренировъчната работа (ФТ - 24,929 %) - табл. 2.

Таблица 2

Ротирана факторна структура на тренировъчните показатели в шести мезоцикъл

Показатели		Фактори				h ² „общност”
		1 фактор	2 фактор	3 фактор	4 фактор	
Силова издръжлив./ km	X9	0,954	-0,207	5.95E-02	-5.86E-02	0,937
Скоростна издръжливост	X7	0,873	6,01 E-02	0,294	8.35E-02	0,748
Силова издръжливост/ t	X8	0,785	0,527	6.35E-02	-7.05E-03	0,783
Спринтьорска издръж.	X10	5.58E-03	0,830	4.13E-02	0,173	0,786
Бързина	X6	-0,166	0,814	-0,455	-0,127	0,852
Скоростна сила бр.подск	X3	0,138	0,806	-9.99E-02	0,324	0,914
Обща сила / t	X4	0,465	0,510	0,27	0,486	0,859
Скоростна сила / km	X1	-0,272	0,161	-0,912	-6.49E-02	0,898
Скоростна сила / t	X2	-8.40E-02	9.94E-02	0,753	-0,406	0,961
Максимална сила/ t	X5	0,417	-0,213	0,719	0,341	0,721
Резултат 200 m	У1	-6.84E-02	0,273	-5.50E-02	0,866	0,832
Относителен дял на всеки фактор %		25,563%	24,929%	20,953%	13,02%	
Кумулативен относителен дял %		25,563%	50,492%	71,445%	84,465%	

Намаленият обем на тренировъчните натоварвания през този мезоцикъл се е отразил най-много на съдържанието на третия фактор. Той постепенно губи значението си, тъй като тренировката все повече придобива специализиран характер. Поради това само един тренировъчен показател в него има относителен висок дял - скоростната сила чрез специални бегови упражнения ($\Phi T = 0,912 \%$). Кумулативният ефект на тези тренировъчни средства, изразени чрез „общността” им, е нисък ($h_2 = 0,898$). Факторните стойности на останалите показатели скоростна сила (t) ($\Phi T = 0,753 \%$) и максимална сила (t) ($\Phi T = 0,719 \%$) включените в него са ниски, но високият му относителен дял $20,953\%$ означава, че през този мезоцикъл е необходимо да се работи целенасочено за тези качества. Факторът е със скоростно-силова насоченост и относителен дял $20,953 \%$. (табл. 2).

Попадането на спортния резултат на 200 m в четвъртия фактор не е случайно. Комплексното съдържание на различни качества и възможности на атлета в съдържанието на този показател, изисква участието в по-голям брой контролни и подвеждащи състезания именно в тази дисциплина. Общият му дял в подготовката е $13,02\%$.

ИЗВОДИ И ПРЕПОРЪКИ

1. Изведените показатели в първия фактор, силовата издръжливост, осъществена чрез бегови упражнения ($\Phi T = 0,954$) и чрез тежести ($\Phi T = 785$), както и скоростната издръжливост ($\Phi T = 0,873$) оформят характера на тренировъчна работа и са от особено значение, според становищата на редица специалисти ($2,13,20,25$) за спортния резултат.

2. Попадането на специалните бегови показатели в първите два фактора, както и високият им относителен дял от $50,492\%$, до известна степен определя приоритетите на подготовката, отговорни за навлизането в спортна форма.

3. Съвместното съжителство на специализираните показатели, като спринтьорската издръжливост, бързината и скоростна сила чрез подскоци във втория фактор подсказва, че тези тренировъчни натоварвания имат значителен принос за качеството на тренировъчната работа. Високият им относителен дял от ($\Phi T = 24,929 \%$) е потвърждение за комплексното им въздействие върху специалната бегова подготовка.

4. Високата факторна стойност на скоростната сила чрез специални бегови упражнения ($\Phi T = 0,912$) в съдържанието на третия фактор, както и попадането на останалите два силови показателя, скоростна сила (t) и максимална сила (t) биха довели до високата тонизация и повишаване на съкратителната способност на мускулатурата, необходима за навлизането в „спортна форма”.

5. Високият относителен дял ($20,953 \%$) на третия фактор, съдържащ скоростната сила чрез специални бегови упражнения, скоростна сила (t) и максимална сила (t) от една страна означава, че промените в обемните показатели направени през този мезоцикъл е бил правилен, а от друга, посочва необходимостта да се работи целенасочено за тези качества.

6. Най-високите стойности в т.нар. „общност” от тестове на скоростна сила (t) ($h_2 = 0,961$), силовата издръжливост (km) ($h_2 = 0,937$) и скоростна сила чрез подскоци ($h_2 = 0,914$) посочват значимостта на тези тренировъчни средства за специалната бегова подготовка и са определящ фактор за развитието на „спортната форма”.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Антонов, Н., Методическа последователност при развитие на бързината при висококвалифицирани спринтьори в годишния цикъл за тренировка., Въпроси на физическата култура, 12/1983.

2. Антонов, Н., Бягане на къси разстояния, БФЛА, 1983.

3. Бартенев, Л., Бег на коротки дистанции, ФиС, М., 1971.

4. Бугаев, В., Построение индивидуальных программ тренировки в спринтерском беге на этапеспособного совершенствование, Авт. канд. дисс. ГЦОЛИФК, 1998.

5. Бухарина, Г., О беге на 400 m , ЛА, 5/2003.

6. Бъчваров, М., Бягане на 100 и 200 m , МиФ, 1976.

7. Бъчваров, Д., Възможности за оптимизиране на спортната подготовка на лекоатлети, ВФК, 12/1979.
8. Бъчваров, М., Бързина – теоретични и приложни основи, БСФС, 1991.
9. Гъдев, М., Класификация на скоростно-силовите средства за развитие на максималната скорост в спринта, сп. Спорт наука, 5-6/1997.
10. Гъдев, М., Изследване динамиката на комплексните фактори на постижението в спринта – жени, ВФК, 2-3/1992.
11. Димитров, Д., Тренировка на спринтьора, МиФ, С., 1972.
12. Димитров, Д., По въпроса за структурните изменения в учебно-тренировъчния процес на най-силните спринтови школи, ВФК, 7/1983.
13. Димитров, Д., Спортната подготовка в дисциплината 400 м, ЦС на БСФС, БФЛА, 1987.
14. Жалов, К., Периодизация, планиране и контрол на спортната тренировка в леката атлетика. Сп. Лека атлетика и наука, бр. 1-5, 2005.
15. Желязков, Цв., Структура и съдържание на тренировъчните микроцикли, изд. Съвет за високо спортно майсторство, ЦС на БСФС, СВСМ, 1986.
16. Желязков, Цв., Някои тенденции в теория и методика на спортната тренировка при висок класни спортисти., Спорт и наука, бр. 2, 2006
17. Матеев, П., Периодизация на спортната тренировка, МиФ, 1977.
18. Никитушкин, Г., А. Кучин, Бег на коротки дистанции, 100, 200, 400 м. Поурочна програма ДЮС, СДЮШ и Олимпийского резерва, Изд. КФКС при МС на СССР, 1985.
19. Озолин, Г., Система подготовка на спортменове високой квалификации, ТПФК, 10/1970.
20. Озолин, Г., Настольная книга тренера. изд. Аст Астрель, 2004.
21. Петровский, В., Оптимальные нагрузки при тренировке легкоатлетов, Сб. Вопросы трен. легкоат., Киев, 1978.
22. Петровскии. В., Организация спортивной тренировки, Изд. Здорова, Киев, 1978.
23. Славчев, Ап., М. Бъчваров, Диференцирана оценка на специалната и скоростната издръжливост при бегачи на 400 м, ВФК, 12/1986.
24. Славчев, Ап., По проблема за класифициране на тренировъчните средства за развитие на стартовото ускорение в спринта, Спорт и наука, 4/1994.
25. Стоянов, Хр., Приоритети в тренировката на елитните състезатели на 200м и 400м. Монография, ИК „Тип-топ прес“, стр. 108, ISBN:987-954-723-034-7; 2009.
26. Стоянов, Хр., М. Гачевска, Изследване структурирането на специалната бегова подготовка през предсъстезателния и състезателния МЗЦ в дисциплините 200м и 400м гладко бягане при различни подходи за развитието на спортната форма, Доклади от Международна научна конференция на катедра „Л. атлетика“, 2012г, сп. „Лека атлетика и наука“, бр. 1 (12), стр. 45-52, 2012.
27. Стоянов, Хр., И. Лазаров, М. Гачевска, Тренировъчен модел на предсъстезателния мезоцикъл на европейския шампион Илия Дживондов, Доклади от Международна научна конференция на катедра „Л. атлетика“, 2013г, сп. „Лека атлетика и наука“, бр. 1 (13), стр. 64-69, 2013.
28. Уилт, Фр., Теоретичен пример за тренировка на 100м, 200м и 400 м, Треньорска мисъл, 1-2/1976.
29. Уокър, Л., Спринтовата тренировка, Превод в инф. бюлетин на БФЛА от „Trackandfieldquarterlyreview“, 3/1981.
30. Филин, В., Бег на коротки дистанции, ФиС, 1964.
31. Frey, G., Il problema della periodizzazione nei giochi sportivi e negli sport individuali, SDS, NSO, XIX, 2004.
32. Krusalak, E., Nowe tendencje szkolenowe w sprincie amerykanskim lekoatleta, Lekoatletika, 11, 1984.
33. Martin, D., P. Coe, Training distance runners, Leistung Press, Illinois, 1991.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том II, Съюз на учените сесия 5 - 6 ноември 2015. Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series A. Public sciences, art and culture, Vol. II., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 5 – 6 November 2015.

МОДЕЛ НА УЧИЛИЩНА ПОЛИТИКА ЗА ПРОМОЦИЯ НА ЗДРАВЕТО

Маргарита Панайотова
ПУ „П. Хилендарски”

MODEL SCHOOL POLICY FOR HEALTH PROMOTION

Margarita Panayotova
University of Plovdiv “Paisii Hilendarski”

Abstract

The introduction of this article is a brief analysis of the problem that exists in health education for adolescents. Clarifies approaches for health promotion as a basis for developing a whole-school health educational program model.

In revealing the nature of the program principles, approaches, methods and means are marked for its realization. Indicate the purpose of the program, as well as countries in its realization - students in school, teachers, parents and communities. The role of the family and public is justified and some activities are identified, by which they can include themselves in a single school community, so they can share the responsibilities and be able to participate equally in the realization of the health educational program. In tabular form a structure is shown of the program, by fixing the direction and activities for its realization.

Keywords: health promotion; health education, school health promotion, structure and content of a whole-school health educational program

1. Въведение

Една от най-важните задачи на съвременното училище в съответствие с целите на протичащите реформи в системата на образованието у нас е запазването и укрепването на здравето на подрастващите. Училището е естествена среда и единствената обществена институция, която обхваща всички ученици и в най-голяма степен активно влияе върху тяхното здраве. Запазването и укрепването му в процеса на образователната дейност е актуална възпитателна цел на цялостния педагогическия процес в българското училище. Това се демонстрира и в проектните документите, свързани с настоящата образователна реформа (Държавни образователни изисквания за учебно съдържание и Учебни програми [2]), в които грижата за здравето и околната среда са изведени като основни ключови компетенции, които следва да се изграждат у учениците през целия им живот.

Промоцията на здравето е ключов елемент на рамковата политика за здраве *Health 21* в Европейския регион на СЗО. Тя се дефинира в Хартата за промоция на здравето от Отава, 1986 г., като процес на даване на възможност на хората да повишат контрола върху здравето си и да го подобрят чрез промяна на ценностната им система, поставяйки здравето на първо място в нея. [10] Развитието на личните умения, знания и възможности за укрепване на здравето е една от основните сфери на въздействие, залегнали в хартата. Промоцията на здраве се определя като цялостна система от социално организирани дейности за укрепване на здравето, за създаване на благоприятна обществена среда и развиване на уменията за здравословно поведение като се дава приоритет на споделяната лична и колективна отговорност за здравето. [6]

ЕС полага големи усилия за здравето на бъдещите поколения, като разработва редица програми и инициативи, насочени към здравословен начин на живот на подрастващите. Една от тях е развиване на Европейска мрежа от училища за промоция на здраве *ENKPS*, в която участват 46 държави. България се включва в проекта през 1993 г. Основните насоки на дейностите в мрежата са свързани с два подхода - мултифакторния и холистичния. Конкретните ѝ цели са: здравната политика на училищата; социалната среда в училището; връзките на училището с местната общественост; развитието на лични здравни умения у младите хора, здравни услуги в училището и други.

През последните две-три десетилетия като световна практика в здравните образователни програми, целящи справяне с предизвикателствата, породени от социалните условия на живот се налага приложението на *подхода Умения за живот*. Тази образователна иновация е иницирана от влиятелни международни организации като UNICEF и Световната здравна организация [9], Lions Clubs International, Quest International и др. Тя извежда на преден план общественото разбиране за преодоляване на информационния подход в обучението и издига статута на училището в място за *личностно и социално развитие на учащите се*.

В този смисъл ученето „*чрез опит и преживяване*“, което напоследък все повече се налага в здравното образование, се основава на активното включване на участниците в обучението с опора върху собствения им опит и неговото осмисляне. Това е процес, който включва четири главни компонента: опит и преживяване, анализ (рефлексия и осмисляне на преживяното), обобщаване, приложение. Постига се *промяна в поведението* на едно лице вследствие на практическото прилагане на изводите, направени от анализа на личния опит.

Опитът от последните години показва, че в повечето училища в България отсъства политика, насочена към разработване и системно прилагане на *стратегии за промоция на здраве*, въвеждане и поддържане на правила и норми за утвърждаването на здравословен начин на живот сред училищната общност. [1, 6, 8] Това ни насочи към разработването на модел за комплексна общоучилищна здравно-образователна програма, която се основава на световния опит в това отношение.

2. Същност на Програмата за здравно образование

Съвременният модел на здравно образование изисква идентифицирането на личността в собствените проблеми, свързани със здравето. Според него, хората осъзнават и разбират здравето си и сами контролират и поемат отговорност за него. Информацията, която получават подрастващите е много важна, но сама по себе си тя не може да променя нагласите и убежденията им. Поради това при реализиране на здравно-образователната програма на училищно ниво се поставят акценти върху приложението на *подхода Умения за живот* и на *ученето “чрез опит и преживяване”*. Те се реализират във всички форми на организация на учебно-възпитателния процес – в класно-урочните - при обучението по различни учебни предмети; в извънкласните форми – СИП-овете (5. до 11. клас); в часовете на класа - при обсъждане на здравните теми (виж табл. 1). Така се дава възможност на учащите се да изясняват своите ценности и води до придобиване на умения за вземане на решения, за контрол и самоконтрол, за отговорно поведение и преодоляване на натиск в рискови за здравето ситуации, справяне със стрес и др.

Прилагането на *подхода Умения за живот* при реализиране на здравно-образователната програма изисква:

- осъществяване на интерактивен процес на преподаване и учене, основан на дидактическа технология, която осигурява висока мотивация, добра ориентация в учебното съдържание и ефективно трениране на уменията на обучаваните;
- фокусиране върху проблемите на младите хора и търсене на реална позитивна промяна в тяхното поведение;
- търсене на баланс между компонентите *знания* (информация), *ценности*, *нагласи* и *умения*, като ефективна стратегия за развитие на *поведение*, което се основава на широк спектър от личностни и социални умения. [3]

Някои от уменията за живот, определени в документ на Световната здравна организация [9] са: умения за вземане на решения и решаване на проблеми; умения за творческо и критично мислене; умения за общуване и междуличностни отношения; умения за

саморефлексия и емпатия; умения за справяне с емоциите и стресорите и др. Изграждането на тези умения у учащите се са в основата на всички дейности, предвидени в Програмата.

Спецификата на *подхода Умения за живот* и на *ученето “чрез опит и преживяване”* изисква специална предварителна подготовка на преподавателския състав на училището, включен в реализиране на Програмата. Това налага провеждането на серия от тренинг-семинари за овладяване на някои специфични методи, техники и похвати, подходящи за здравното образование, както и допълнителна работа в методичните обединения – за споделяне на собствен опит.

Класната стая е идеалното място за здравното образование, развиващо умения и основано на *подхода Умения за живот*. Тя предлага относително безопасна среда, където прилагането на знания, нагласи и умения за развитие могат да бъдат изследвани, наблюдавани и оценявани в по-голяма дълбочина посредством използването на *ролеви игри, симулации, моделиране, драматизации, дебати, работа по групи, отворени дискусии и др.*

Изследователите твърдят, че ако младите хора могат да упражняват уменията в безопасната среда на класната стая, много по-вероятно е те да са готови да ги използват извън рамките на училището. [9]

Структурирането и реализирането на здравно-образователната програма изисква още спазването и на следните подходи:

- *Промоция на здраве* – насочен към утвърждаване на здраве на всички членове на училищната общност чрез въздействие върху средата и цялостния живот в училище. Чрез него се повишава контролът и самоконтролът над здравето и се подпомага постигането на пълно благополучие, идентифициране и реализиране на стремежите, удовлетворяване на здравните потребности и оптимизиране на средата.

- *Хуманистичен подход* - поставя акцент върху природата на човека, върху неговите потребности и способността му към самоорганизиране, самореализиране и саморегулиране, а също така и стремежът му към творчество и усъвършенстване на жизнените ресурси. При провеждане на здравно-образователна дейност в училище, на преден план излиза ученикът с неговата индивидуалност и способности, потребността му от лична свобода, независимост, самостоятелност и отговорността му като субект на собственото здраве.

- *Ситуационен подход* – спомага за активиране интересите и вниманието на подрастващите към проблемите на здравето, непринудено и спонтанно протичане на процесите на осъзнаване, отношение и мотивиране, грижи за опазването му. Вътрешно преработени и осмислени, усвоените знания се превръщат в лично преживян сетивен опит.

- *Интегрален подход* – изразява се като синтез между теория и практика, т.е. теоретичните познания за здравето да станат база за развиване на практически умения, навици, поведение и начин на живот.

- *Системно-екологичен подход* – извежда на преден план взаимодействието „ученик - училищна среда“ като поставя акцент върху влиянието на различните фактори на средата върху учениците и опазването на природните ресурси като източник на здраве.

- *Диагностичен подход* – изразява се във оценка и самооценка на здравната култура чрез равнището на усвоените здравни знания, умения, навици и поведение.

Принципите, на които се основава здравно-образователната програма са:

- ♦ *Обективност и реалност* – изискват отчитане на социално-икономическите и политически реалности и водещите приоритети на здравната политика на обществото.

- ♦ *Системност, последователност и спираловидност* – свързани са с етапите на психофизическото състояние и развитие на подрастващите.

- ♦ *Активност* при усвояване на здравословен начин на живот – чрез този подход подрастващите се ориентират към предимствата и положителните страни на здравето, преценяват и сравняват своето поведение и начин на живот с този на другите, уточняват разбирането си за различните обуславящи здравето фактори и за здравословен начин на живот като норма на поведение.

- ♦ *Самостоятелност и дискуссионност* – осигуряват активно и действено участие на учениците в образователния процес, като се стимулира самостоятелното търсене, осмисляне и решаване на проблеми, свободно изразяване на мнения, споделяне на чувства

и преживявания, правене на избори в рискови ситуации.

♦ *Научност и правдивост* – свързани са с поднасянето на научна информация по различни здравни проблеми, която да бъде достъпна, адекватна и дозирана, според потребностите и възрастовите особености на учениците.

♦ *Индивидуализация и диференциация* – насочени са към съобразяване с индивидуалните особености, предпочитания, интереси и стремежът на младите хора в училище към самоутвърждаване и личностна самореализация.

Убеждението, че родителите и обществеността трябва да подкрепят училището в неговите усилия да обучава децата и младите хора на посочените базови социални и личностни умения, свързани с опазване на здравето, налага в Програмата да се предвидят комплекс от мероприятия за **включване на родителите и обществеността** в работата на училището. Така всички училищни общности (учители, ученици, техните семейства и обществеността) могат да споделят отговорностите и имат възможност да участват равнопоставено в реализирането на здравно-образователната програма.

3. Цели и задачи на Програмата, насочени към учениците в училище

Основните цели като очаквани резултати от реализиране на програмата са:

1. Да се изгради у децата и юношите висока степен на здравна култура.
2. Да се формира съзнание за тяхната лична и обществена отговорност към здравето.
3. Да се развие потребност от здравословен начин на живот.
4. Да се формират умения за живот чрез редуциране на рисковото социално поведение на подрастващите и за подпомагането им в извършването на отговорни избори за собственото развитие.
5. Да се изградят ключови компетенции за здравословен начин на живот и се утвърди съответно здравно поведение у учениците.

Основни задачи на програмата са:

1. Усвояване на понятия и принципи, лежащи в основата на човешкото здраве
2. Усвояване на система от знания в областта на здравеопазването и оказване на първа медико-санитарна помощ.
3. Развиване на умения за прилагане на здравните знания при вземане на решения свързани със здравето.
4. Развиване на умения за общуване, за изследване на собствените мисли, чувства, емоции и нагласи.
5. Развиване на умения за самооценка и самоутвърждаване.
6. Развиване на умения за търсене на помощ и изискване на съдействие и морална подкрепа при решаване на здравни проблеми.
7. Развиване на чувство за отговорност към собственото здраве и здравето на околните.
8. Развиване на умения за противодействие при оказване на натиск в рискови за здравето ситуации.
9. Утвърждаване на здравето като най-висша ценност във ценностната система на подрастващите.

4. Роля на семейството в реализирането на Програмата

Няма съмнение, че семейството играе ръководна роля в осъществяването на здравното образование на подрастващите. Голяма част от това образование се осъществява неформално и вероятно несъзнателно. Родителите са главните носители на ценности за своите деца. Единодействието между училището и родителите може да реализира чрез изпълнението на примерни дейности като: * Информиране на родителите за целите на здравно-образователната програма и темите, които се обсъждат в училище; * Насърчаване на родителите към открити разговори с преподавателския състав на училището, работещ по здравната програма; * Провеждане на семинар с родители на тема: “Здравното образование и насилието в училището и обществото”; * Информиране на родителите за източниците в общността, които биха им помогнали при справяне с проблеми, свързани с техните деца; * Планиране на съвместни възпитателни дейности за ученици и техните родители; * Насърчаване на родителските комитети и училищното настоятелство за организиране и

провеждане на образователни курсове за родители.

5. Ролята на обществеността в реализирането на Програмата

Освен усилията на семейството и училището, обществеността като цяло може да играе важна роля в здравето и екологично възпитание. Навлизайки в обществото и разширявайки своите връзки извън семейството, за младите хора стават важни други източници на информация. Те се оказват твърде значими и могат да запълнят празнината, оформила се между учениците и техните семейства. Включването на обществеността изисква да се определят специфичните начини, чрез които местната полиция, религиозните общества, здравните и социални служби, средствата за масово осведомяване, бизнесмените, търговците, управители на паркове и увеселителни заведения, обществените ръководители и организации да се обединят, за да предпазят учениците от употребата на алкохол и наркотици, агресивно поведение и насилие, вземане на погрешни решения, свързани със собственото здраве, с това на техни близки, приятели и съученици.

Съществуват различни възможности, чрез които обществеността може да се включи в здравно-възпитателния процес на подрастващите: * Организиране на групи в обществото, които да помагат в работата по профилактиката срещу употребата на алкохол и наркотици; * Насърчаване на местните вестници към отпечатване на материали, свързани със здравето на човека; * Насърчаване на местните библиотеки да препоръчват литература по въпросите на здравето, които биха имали значение за младите хора и техните семейства; * Насърчаване на представители на местните здравни служби да се включат като съветници към училищните и обществени здравни програми; * Да се дава гласност на младежки разработки и постижения по здравни проблеми, включване на ученици в разработването на различни проекти; * Създаване на възможности за работа на учениците с други членове на обществото по ползотворен начин (включване в дейности, свързани с опазване на природната среда, доброволна помощ в детски и социални домове и др.); * Насърчаване на частния сектор да осигурява допълнителни ресурси за материали по изпълнението на здравната програма, спортни състезания и туристически походи и др.

6. Структура на Програмата и дейности за реализирането ѝ

Таблица 1

Направления и дейности за реализиране на Програмата	Срок	Отг.
I. Предварително проучване и диагностика		
1. Справка за здравния статус на учениците 2. Анкета с учениците по актуална здравна проблематика – хранене, спортуване, тютюнопушене, употреба на наркотици, сексуалност и др. 3. Анкета с учителите по въпроси на общо-училищната здравно-образователна политика		
II. Научно-методическа подготовка на преподавателите, участващи в реализиране на Програмата		
1. Запознаване на педагогическия състав в училището: - с изискванията на МОН за здравно образование, отразени в ДООИ за учебно съдържание; - с общо-училищната програма за здравно образование; 2. Научно-методически семинари с педагогическия състав: 2.1. Здравен семинар – тренинг с учителите, участващи в реализиране на програмата – запознаване със същността на подхода <i>Умения за живот</i> и ученето „ <i>чрез преживяване и опит</i> “; отработване на специфични методи, техники и похвати за здравното образование; 2.2. Семинар – тренинг за намаляване на агресията в училище. 3. Работа по методични обединения на тема: “Здравни аспекти на обучението по отделните учебни предмети”		
III. Здравно образование чрез класно–урочните форми на организация		

<p>1. Начална училищна степен (1. – 4. клас) – теми: * Хигиена на храненето; * Режим на умствена дейност и отдих; * Хигиена на труда; * Хуманност и колективизъм; * Човекът и природата; * Опазване на околната среда; * Безопасност на движение, труд и живот;</p> <p>2. Основна училищна степен (5. – 7. клас) 2.1. Час на класа (9 модула): M₁ – Физическо развитие и дееспособност M₂ – Лична хигиена M₃ – Хранене M₄ – Психическо здраве и личностно развитие M₅ – Човешки взаимоотношения M₆ – Сексуално здраве и болести предаване по полов път M₇ – Предпазване от употреба на психоактивни вещества M₈ – Екология M₉ – Безопасност</p> <p>2.2. Здравно образование чрез обучението по предмети: Човекът и природата (5. и 6. клас); Биология и здравно образование (7. кл.); Химия и опазване на околната среда (7. кл.), Физика и астрономия (7. кл.), География (7. кл.); Физическа култура</p> <p>3. Гимназиална училищна степен (8. – 12. клас) 3.1. Час на класа - теми: * Здравословно хранене и културно поведение; * Здраво тяло, здрав ум и здрава воля; * Наркоманиите - пагубна мода и субкултура; * Предизвикателствата на ученическия труд и опазване на здравето; * Сексуални норми и поведение; * Хуманни и толерантни взаимоотношения; * Свободното време – резерв за физическо и духовно възстановяване и усъвършенстване; * Здравото на човека – основно право и отговорност;</p> <p>3.2. Здравно образование чрез обучението по предмети: Биология и здравно образование; Химия и опазване на природната среда; География и икономика; Физика и астрономия; Физическа култура и спорт; Изобразително изкуство; Стопански науки</p>		
IV. Здравно образование чрез извънкласните форми на организация		
<ol style="list-style-type: none"> 1. СИП „Моето здраве и Аз“ - 5. и 6. клас [7] 2. СИП „В света на интимното“ – 7. и 8. клас 3. СИП „Азбука за теб и мен“ – 7. – 10. клас 4. СИП „Моето място в света, който ни заобикаля“ – 9. и 10. кл. 5. СИП „Моето място в живота, семейството и обществото“ – 11. клас 6. СИП „Наркотици, здраве, общество“ – 9. – 12. клас [5] 		
V. Извънкласни практически дейности		
<ol style="list-style-type: none"> 1. Създаване на страница на здравето в училищния вестник; 2. Хигиенизиране и опазване на училищната среда; 3. Озеленяване на училищната сграда и училищния двор; 4. Създаване и поддържане от учениците на кът на здравето в училище; 5. Изграждане на база данни и библиотечен фонд от научно-методическа литература по проблемите на здравното образование (в учителската стая); 6. Прожекции на филми на здравна тематика и изграждане на видеотечен фонд в училище; 7. Конкурси за ученически рисунки, есета, разкази, стихотворения и проекти на здравна тематика. 		

VI. Извънучилищни дейности		
1. Участие в спортни състезания и други междуучилищни мероприятия; 2. Участие в мероприятия на БЧК, ХЕИ и др.; 3. Срещи с представители от РИОКОС и Общината по екологични проблеми на региона; 4. Срещи с активисти на младежкия БЧК.		
VII. Социални дейности		
1. Приобщаване на родителите и училищното настоятелство за реализиране на Програмата; 2. Семинар с родители на тема: „Здравното образование и агресията в училището и обществото“; 3. Връзка с обществеността от района; 4. Съвместна работа със социалните домове за деца, лишени от родителски грижи; фондации и други.		

ЛИТЕРАТУРА:

1. Методиев, М. Сексуално и репродуктивно здравно образование. Оценка на ситуацията. МЗ и Фонд за народонаселение на ООН, С., „Агенция Дейта” ООД, 2000.
2. Държавни образователни изисквания за учебно съдържание и Учебни програми по предмети (проекти) - <http://www.minedu.government.bg/?go=page&pageId=381&subpageId=63>
3. Минчева-Ризова, М. и И. Ризов. Образователен подход Умения за живот - Развитие на личностни и социални умения в училище. С., УНИЦЕФ, 2002.
4. Момчилова, А. Здраве и здравно-образователна среда за обучение в началното училище. НТ на Русенския университет, 2010, том 49, серия 8.2, с. 18 – 27.
5. Панайотова, М., Й. Димова, Д. Карагъзова, З. Ваклева. Наркотици, здраве, общество. Помагало за превенция на употребата на психоактивни вещества. Пловдив, „Макрос” ООД, 2015, ISBN 978-954-561-229-9.
6. Панайотова-Стоянова, М. Здравното образование на учениците чрез обучението им по биология - състояние, проблеми, перспективи. Пловдив, ПУ “П. Хилендарски”, Научни трудове, т. 39, кн. 2, 2002, 77 – 88.
7. Панайотова-Стоянова, М., Е. Дамянова. Програмата “Моето здраве и Аз” за здравно възпитание на ученици от 5. - 6. клас. - В сб. от Национална научно-практическа конференция Здравословно и хуманно образование, Горна Оряховица, 2002, 181 - 186.
8. Панайотова-Стоянова, М. Някои виждания относно модел на здравното образование в училище. – Сб. от Международна конференция Образованието и предизвикателствата на новото хилядолетие, Пловдив, ПУ, 2000, 194 - 198.
9. УНИЦЕФ, СЗО. Здравно образование, развиващо умения и основано на подхода Умения за живот. С., 2002.
10. Ottawa Charter for Health Promotion, 1986. http://www.euro.who.int/_data/assets/pdf_file/0004/129532/Ottawa_Charter.pdf

ЛИЧНОСТТА, СТИЛЪТ И АВТОРИТЕТЪТ НА ВЪЗПИТАТЕЛЯ В ИНСТИТУЦИЯТА „ДОМ“

Димитър Богданов
ПУ „Паисий Хилендарски“
bogdanov_bsd2007@abv.bg

PERSONALITY, STYLE AND AUTHORITY ON TUTOR IN THE INSTI- TUTION „HOME“

Dimitar Bogdanov
Plovdiv University “Paisii Hilendarski”

Abstract. This article is dedicated to the personality, style and authority of the tutor in specialized institutions for children deprived of parental care. It presents specific personal characteristics of the educator in the children’s home, the style of professional pedagogical communication between the tutor and the child in the group, authority with which every single tutor is distinguished among his colleagues and among alumni in the homes for children.

Keywords: personality, style, authority, tutor, the institution „Home“

1. Личността на възпитателя

Понятието „личност“ идва от латинската дума „persona“, която означава маската, която актьорите си слагат в театрите в древността, за да изобразяват свои герои. Личността е лицето, с което човек се представя, за да изпълни обществените си функции, за да изиграе социалните си роли. Когато човек има неблагоприятни взаимоотношения с обкръжаващите го, се казва, че той има “личностни проблеми” (Василев, В., 2001), (Латинско-български речник., 2009).

Американският психолог Уилям Джеймс още през 1890 г. представя най-ранната цялостна концепция за личността, според която човешката личност е съвкупност от физически и духовни качества, но влияния оказват също и неговото семейство, име, труд, идеи и т.н. (Джеймс, В., 1997).

Личността на възпитателя е решаващ фактор при възпитанието. За нейното огромно значение К. Д. Ушински пише: „Във възпитанието всичко трябва да се основава на личността на възпитателя, защото възпитателната сила изтича само от живия източник на човешката личност. Никакви устава и програми, никакви заведения, колкото и умно да са измислени, не могат да заменят личността във възпитателното дело” (Ушински, К. Д., 1997).

Според тримерната типология основно преобладават четири типа висша нервна дейност и съответно четири типа динамични особености на психиката и поведението (темпераменти) по Г. Юнг (Цоков, Пл., 1994): холерик (силен, неуравновесен) – страстен, себеподдаден, избухлив, с непостоянно настроение; сангвиник (силен, уравновесен,

подвижен) – жизнен, лесно преживяващ неприятности, бързо реагиращ на обстоятелства; флегматик (силен, уравновесен, подвижен) – бавен, настойчив, с постоянно настроение; меланхолик (слаб) – чувствителен, дълбоко преживяващ, вглъбен в себе си.

Практиката показва, че в детския дом се срещат и четирите типа темперамент като индивидуални особености и черти, характерни за възпитателите, работещи в институцията. Преобладаващата част от тях са уравновесени, стабилни, устойчиви на стрес, целеустремени, даващи всичко от себе си. Те са внимателни към децата в групата, съпреживяват проблемите на техните възпитаници. Бързо и лесно се справят с потушаването на възникнал проблем или конфликтна ситуация между децата в групата. Много рядко прибегват до помощта на специалистите в институцията. Във взаимоотношенията им с децата блика спокойствие, добронамереност, топлина, близост. Тези черти са характерни за сангвиниците и холериците.

Всеки възпитател, работещ в социални заведения, е особено важно да бъде силен, уравновесен, подвижен, емоционално стабилен и психически устойчив, понеже се занимава с отглеждането и възпитанието на социалноощетени, трудни и обременени деца в институцията „Дом“. Той се отличава с отговорно отношение, всеотдайност, емпатийност и разбиране на емоциите, чувствата и личността на подрастващия в детския дом. Комбинативното съчетание на най-добрите характеристики от горепосочените темпераменти оформят най-позитивният облик на възпитателя.

Интересна е и теорията на германския психолог Ханс Айзенк. В своята факторна теория той разграничава няколко личностни типове, определящи структурата на личността: интроверсия, екстраверсия и психотизъм, характеризиращ се с егоцентризъм, импулсивност, липса на контакти, стремеж към психопатия и девиантно поведение (поведение, отклоняващо се от нормалните обществено етични и морални еталони и норми на поведение), (Василев, В., 2001).

В детския дом се срещат и двата типа личност – възпитатели, затворени в себе си и такива, които са обърнати към външния свят. Възпитателят – екстраверт свободно общува с децата в групата и с колегите си в Дома, носи ведра душа, спокойствие, положителни емоционални заряди във взаимоотношенията си с възпитаниците. Бързо и лесно се разтоварва от собствените си проблеми, по-лесно забравя минали неуспехи и провали в живота си. Държи се приятелски с децата в групата, дава им свобода на изява и свободно да изразяват своите мнения, мисли и чувства, създава позитивна атмосфера.

Възпитателят – интроверт е затворен в себе си, трудно се откъсва от личните си проблеми, което се отразява негативно върху работата му. Той е стеснителен, необщителен, трудно комуникира с възпитаниците в групата и с колегите си. Във взаимоотношенията е напрегнат, предпазлив, пестелив и разсеян. Независимо от чертите на характера му, интровертният възпитател е уравновесен, емоционално стабилен, добре премисля всяка една ситуация за разлика от екстраверта и много често взема правилните решения.

2. Стилът на възпитателя

В живота всеки възпитател си има свои обичайни начини на действие, свои ръководни правила, управленски похвати и маниери. Това в житейската практика се нарича индивидуален стил. Стилът е онова средство, чрез което човек изразява себе си, своите мисли, чувства, емоции и преживявания. Той може да бъде представен в няколко форми – традиционни и нетрадиционни.

Стилът е индивидуално присъщ и предпочитан за всеки възпитател начин на изпълнение на професионалната му дейност, начинът, по който взема решения. Французите са казали: „Човекът – това е неговият стил“. Всеки възпитател, работещ в социални заведения със своите личностно-индивидуални особености и черти на характера си, определя и своя стил на работа и управленско поведение.

Според А. Андреев (2003) стилът на професионално-педагогическото общуване е

„обобщена характеристика на типичните комуникативни начини, тактики и способности, които педагозите използват при непосредственото им общуване с възпитаниците”.

Под стил на общуване В. Кан-Калик разбира индивидуално-педагогическите особености на взаимодействието на педагози и възпитаници. Върху стила на педагогическото общуване оказват силно влияние: особеностите на комуникативните възможности на възпитателя; характерът на създадените взаимоотношения между възпитателя и възпитаниците; творческа индивидуалност на педагога; особеностите на групите и на отделните им членове (Кан-Калик., В. А., 1991), (Речник по социология. БАН., 2009).

Стилът на дейността на възпитателя е стил на педагогическо взаимодействие между възпитателя и детето в групата. Той е професионално незаменяем и индивидуално неповторим. Овлаждането на основите на професионално-педагогическото общуване се осъществява индивидуално и творчески. Важна задача пред възпитателите е да си създадат свой личностно-хуманен стил на педагогическо общуване и взаимодействие с възпитаниците, адекватен на специфичните особености както на личността на възпитателя, така и на децата (Десев, Л., 1984).

Индивидуалният стил на професионално-педагогическото общуване обединява индивидуалните особености и типологичните прояви на взаимовръзката „възпитател – възпитаник” и на взаимодействията им във възпитателния процес (Иванов, Ст., 2003; 2004).

Според традиционната класификация стиловете на ръководство биват: авторитарен (автократичен), демократичен, либерален, ситуационен. Това е класическата класификация, предложена през 1939 г. от германския психолог Курт Левин. Той бил много демократичен човек, ето защо отстоявал тезата, че най-ефективният и справедлив стил е демократичният стил (Василев, В., 2001).

К. Левин, Р. Липит, Л. Уайт разграничават няколко индивидуални стилове на ръководство и общуване (либерален, авторитарен и демократичен). **К. Гайслер** предлага подобна класификация на основните стилове на общуване с техните характеристики (виж Табл. № 1), (Gessler, K., 2000).

Таблица № 1

Класификация на основните стилове на педагогическото общуване

Видове стил	Характеристики на стила
Авторитарен	заплашване, ругаене, предупреждаване, заповядване, наказване, мъмрене, разобличаване, неуважение, отхвърляне, недоверие
Демократичен	окуражаване, похвала, даване на свобода, предлагане, разясняване, мълчание, защита, уважение, приемане, доверие
Либерален	подаване, мълчание, перигнация, оставяне без отговор, небрежно отношение, гледане през пръсти, изоставяне, презиране, предаване, дистанциране

При авторитарния стил на общуване възпитателят не възприема детето от групата като субект, като пълноправен партньор в този процес, а се ръководи само от собствените си виждания, нагласи и желания. Стреми се да налага своите позиции, без да дава възможност на възпитаниците да изкажат своето становище и потребности. Обикновено при общуването преобладава монологът, съдържащ много императивни фрази (Димитрова, Г., 1993; 1998).

При авторитарния стил е характерно още, че възпитателят проявява обикновено избирателност и субективизъм, общува само с определени деца в групата, има свои любимци, към които винаги е с положителна нагласа на поведение и отношение. Той не познава добре своите възпитаници и не отчита индивидуалните им особености, не прилага индивидуален подход в общуването и не винаги е справедлив към тях (Димитрова, Г., 1996; 2002).

Авторитарният (автократичен) стил се основава върху прилагането на еднолични решения на възпитателя, като той се ръководи от личния си опит и от собствената си преценка за ефективността на тези решения. Авторитарният възпитател не търси мнението на другите за съвет, не търпи възражения. Инициативността и личната свобода при децата се пресичат и не се развиват. Формите и средствата за общуване с възпитаниците са разпореждания, забрани, заповеди. По социално-пространствена позиция възпитателят е автократ – над групата и си служи с доста груби и некоректни средства – заплахи, закани, групов психологически натиск и др.

Авторитарният стил на ръководство не е подходящ за възпитатели, работещи особено в институцията „Дом“. Авторитарните възпитатели биха прекършили личната свобода на децата в групата, биха ги наранили още повече. Тези деца са лишени от родителска грижа, закрила, майчина ласка и любов и не се нуждаят от авторитарни мерки и заплахи, психологически натиск и унижение, а от хуманно общуване, подкрепа, поощрение, нежност и внимание.

При демократичния стил на педагогическо общуване възпитателят се стреми детето да се реализира като субект в този процес, общува с всички възпитаници, системно изучава своите възпитаници в групата, техните интереси, потребности и се съобразява с тях. Демократичният стил на общуване при възпитателния процес се основава на принципите на хуманизма. Чрез него се създават благоприятни условия за развитие на потенциалните способности на децата, като се уважава достойнството им и се дава възможност за свободен избор (Димитрова, Г., 1996).

Прилагането на демократичния стил на педагогическо взаимодействие с децата от детския дом осигурява благоприятна атмосфера, която поражда удовлетворение от възможностите за реализация и утвърждаване, от вниманието на възпитателя към възпитаниците, от получените похвали за дейността и поведението им (Димитрова, Г., 1998).

Демократичният стил - наричан още колегиален се различава от авторитарния по това, че тук широко се делегират правата и отговорностите на всички членове на групата, има съобразяване с мнението на всеки от групата при вземане на важни управленски решения. Демократичният възпитател стимулира своите възпитаници да проявяват инициативност и активност, свободно да избират и прилагат средства и прийоми. Възпитателят с демократичен стил е добър, благ и хуманен човек с демократично верую и самосъзнание.

Демократичният възпитател е подходящ педагогически кадър в социалните заведения, понеже той учи децата в групата на самоконтрол и взаимен контрол, стимулира ги към самоинициатива, активност и самостоятелна работа, но не чрез строги заповеди и административен натиск, а ги мотивира, отчитайки техните потребности и интереси. Той съветва и оказва необходимата помощ, а в отношенията си поддържа близка дистанция с тях.

Либералният стил се характеризира с ограничена намеса на ръководителя на групата в работата му с възпитаниците. Такъв ръководител се проявява като посредник при контактуването с децата в групата. Този стил се означава с френския израз: „laisser-faire” – „оставете го да действа”. Чрез него се предоставя пълна свобода и абсолютна безконтролност на действията на членовете в групата. Това дава възможност за самостоятелност, за индивидуално и лично творчество и изява на личния потенциал на всяко дете (Василев, В., 2001).

Този стил не е подходящ за възпитателите, които упражняват своята професия в Домовете за деца. Той е приложим само в научно-изследователски колектив, чийто членове са високо квалифицирани специалисти, силно мотивирани и владеещи професионални средства за постигане на преследваните цели и намерения.

Либералният възпитател не е непременно субективно лош или безотговорен човек в

житейския смисъл на тези качества. Той е по-скоро неуверен в себе си и като правило – с високо равнище на личностна тревожност, който се стреми да се предпазва от всички рискове, междуличностни конфликти, възможни неуспехи, несполучливи решения и действия, а като резултат – бездейства.

3. Авторитетът на възпитателя в детския дом

Институцията „Дом“ е социално-педагогическо заведение, в което се отглеждат и възпитават деца, лишени от родителска грижа и/или са в неравностойно социално положение. Грижата на всяко дете е поверена на специалисти – педагози, социални работници, психолози и др., които се стремят да подпомогнат интегрирането и социализирането на подрастващите в обществото.

Успехът на всеки възпитател, работещ в институцията „Дом“ в значителна степен се определя от авторитета му пред колегите и възпитаниците, с които общува, от неговата личност и значимите професионално-личностни качества, с които той изпъква в социалното заведение, а така също и от мотивацията за социално-педагогическа работа и неговата професионална рефлексия. Авторитетният възпитател се отличава с позитивна нагласа за работа, решителност, уравновесеност, емоционална устойчивост и психическа стабилност при посрещането и решаването на проблеми, конфликти и конфликтни ситуации в групата.

Личността на възпитателя се преценява по качествата, които притежава и по ефективността, с която възпитателят печели положителното отношение и одобрение на колегите и децата в детския дом. Тя се отъждествява с обаянието, умението да се държи и показва на другите такъв, какъвто иска да изглежда.

Мотивираният възпитател е позитивно настроен за работа, изпълнен е със заряд, положителна енергия, желание, бодро настроение, чувство за дълг и отговорност. Неговата професионална рефлексия му помага по-добре да изпълнява задълженията си като възпитател и по-успешно да организира социално-педагогическите дейности в качеството си на квалифициран педагог в детския дом (Петров, Н. А., 1999).

Авторитетът на възпитателя осезаемо рефлектира и има изключително силно отражение върху ефективността на неговата социално-педагогическа дейност. Той се основава на качеството на теоретическата и методическата му квалификация, на ерудицията, на личностните му качества, на хуманните му взаимоотношения и стила на педагогическото общуване с децата от институцията „Дом“. Авторитетът на възпитателя не е даденост, а се изгражда в процеса на педагогическата му реализация (Димитрова, Г., 2007).

Важно условие за успешна педагогическа дейност са чертите на характера на самия възпитател. Такива качества като доброта, отзивчивост, настойчивост, издръжливост, търпение, самообладание, тактичност, искреност спомагат за постигане на педагогическите цели и задачи и за издигане на авторитета му. Ако желае да повиши престижа си, необходимо е възпитателят да не проявява такива черти като раздражителност, заядливост, педантизъм, неуравновесеност, неорганизираност, несправедливост, безпринципност, непоследователност.

Възпитателят от детския дом е длъжен да помни, че неговият личен пример има особено влияние при формиране чертите на личността на възпитаниците в групата от детския дом. Затова трябва да помни, че съпричастността е тази, която обхваща много воли, а етичната оценка е тази, която ги формира. Възпитателят, работещ в институцията „Дом“ е длъжен винаги да помни, че в негово лице децата очакват да видят всевъзможни съвършенства. Не трябва да забравя и това, че вярата на детето облекчава действията на възпитателя. За да спечели и оправдае доверието на възпитаниците, възпитателят трябва непрестанно да повишава своята култура, за да си създаде желания авторитет.

При възпитателната дейност чрез реализиране на културологичния подход, авторитетният възпитател се ориентира по съдържателните елементи на културата, насочвайки своето внимание към нейните постижения (Щуркова, Н. Е., 2005): при

възпитателното пространство той включва в неговото съдържание всички основни материално-производствени и научно-технологически постижения; насочва детето към съхраняване, обогатяване на основните културосъобразни характеристики на битието, т.е. на неговото съответствие на всички показатели на културата и ползването на нейните блага; чрез разностранната възпитателна дейност цели пълноценното развитие на способностите на децата в контекста на културните основания в живота; възпитателят в своята дейност винаги отделя специално внимание на културата на човешките взаимоотношения и общуване, която се формира у подрастващите; възпитава подрастващите на християнски ценности, норми и учи възпитаниците да бъдат добродетелни, добри, учтиви и вежливи към своите връстници, учители, педагози, родители и дори неприятеля като се опира методологически на библейските истини и постулати: „Обичай ближния както себе си” (Марк. 12: 31) и „Обичай неприятелите си” (Матей 5: 43-48); в педагогическата дейност отчита и интензивно развиващата се еманципираност на съвременния човек в обществото, в което живее и се ползва от социално-психологическа свобода. Отношението към себе си като автономно явление, самостоятелно, индивидуално неповторимо, насочва към осъзнаване на личното достойнство, към саморегулиране на собствения живот. Възпитателят е призван да допринася за формиране у децата на умения за самопознание и самооценка, за саморегулиране и самопроектиране, за самовъзпитание.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Андреев, А. (2003). Влияние стиля педагогического общения на познавательная активность учащихся на уроке. Ленинград
2. Библия или свещено писание. (2014). София
3. Василев, В. (2001). Психологични основи на управлението. Пловдив
4. Десев, Л. (1984). Стил на педагогическото ръководство и показатели за определянето му. Народна просвета, бр. 3
5. Джеймс, В. (1997). Психология. Москва
6. Димитрова, Г. (2007). Авторитетът на учителя-възпитател. Год. сборн. на СУ „Св. Климент Охридски”, ФНПП, Китен
7. Димитрова, Г. (1993). Педагогическото общуване – основен механизъм на възпитателния процес. Год. СУ „Св. Климент Охридски”, ФНПП, 85
8. Димитрова, Г. (1996). Педагогическото общуване при възпитателния процес. София
9. Димитрова, Г. (1998). Хуманизиране и демократизиране стила на педагогическото общуване. Сп. „Педагогика”, кн. № 4
10. Димитрова, Г. (2002). Хуманизъм. Общуване. Възпитание. София
11. Иванов, Ст. (2003). Индивидуални стилове на професионално-педагогическото общуване. Сп. „Педагогика”, кн. № 11
12. Иванов, Ст. (2004). Професионално-педагогическо общуване. Шумен
13. Кан-Калик., В. А. (1991). Основы профессионально-педагогического общения. Грозны
14. Латинско-български речник. (2009). Прев. Михаил Войнов. София
15. Петров, Н. А. (1999). О значении авторитета и личного примера учителя. Москва
16. Речник по социология. (2009). БАН. София
17. Ушински, К. Д. (1997). Собр. Сочинения. Том II. Москва
18. Цоков, Пл. (1994). Теория за развитието на личността в онтогенезата. Пловдив
19. Щуркова, Н. Е. (2005). Прикладная педагогика воспитания. Москва
20. Gessler, K. Gruppendedynamik im der berufsbereitenden Fort-bildung von Lehrern. Zürich, 2000

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том II, Съюз на учените сесия 5 - 6 ноември 2015. Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series A. Public sciences, art and culture, Vol. II., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 5 – 6 November 2015.

РАЗЛИКАТА МЕЖДУ “ПРОЕКТ” (ΠΡΟΤΑΓΜΑ), “ПЛАН” (ΣΧΕΔΙΟ) И “ПРОГРАМА” (ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ) ВЪВ ФИЛОСОФИЯТА НА КОРНЕЛИУС КАСТОРИАДИС.

Александра Арабаджиева
СУ „Св. Климент Охридски“

THE DIFFERENCE BETWEEN “PROJECT” (ΠΡΟΤΑΓΜΑ), “PLAN” (ΣΧΕΔΙΟ) AND PROGRAM (ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ) IN THE PHILOSOPHY OF CORNELIUS CASTORIADIS

Aleksandra Arabadzhieva
University of Sofia “St. Climent Ohridski”

Abstract

The text that follows presents Cornelius Castoriadis' conception of a revolutionary project. On the one hand, it demonstrates the differences between the concepts “project”, “plan” and “program”, but, on the other hand, it also shows their contextual interference in his philosophy. Further on the social dimensions of the revolutionary project are analyzed together with the conditions for political self-governance of individuals. A distinctive parallel with the thought of Karl Marx is drawn in an attempt for demonstration of the originality of Castoriadis' ideas and insights. The exposition is organized in compliances with Castoriadis' main claim: feasibility of a fundamental and radical social reconstruction and possible patterns and approaches of its implementation.

Key words: revolutionary project, plan, program, bureaucratic dysfunction.

Увод

Концепцията за революционният проект като конкретно проявление на онова, което Корнелиус Касториадис нарича „практика“ (πράξις), стои в основата на философската му теория. Това е и отличителната характеристика на въпросната авторова концепция, сравнена с начина, по който е формулирана в контекста на Марксовото наследство – като пореден елемент от системата, който постепенно, но все по-настоятелно губи значението си. Ако онова, което Касториадис най-общо нарича „политика“, е съществувало винаги, а идеята за революция на пролетариата се среща още у Маркс, то конкретният облик, който им придава Касториадис не е съществувал никога. В критиката си към рационализма той не излага тезата, че отсъства каквото и да било рационалистическо основание в начина, по който ни се явява света, а единствено, че рационализмът не изчерпва и не решава проблемите, които изникват при съприкосновението на индивида с въпросния свят, т. е. че историческата действителност не е напълно и изцяло рационална – „рационално и нерационално постоянно се преплитат в историческата и в социалната действителност и точно това преплитане е предпоставка за действието“ [7, 120]. В противен случай всичко щеше да е вече казано и нямаше да съществува казусът за „дейността (πράττειν)“, но и нямаше да има институционализирани общества. Следователно революционният проект трябва да се освободи от метафизическите концепции за социалистическо и несоциалистическо и да се концентрира върху възможността за условно казано¹ целенасочената промяна на социума.

1 Промяната е условно казано целенасочена, доколкото Касториадис по начало отрича телеологизма

Същност на революционния проект

Основната идея на революционния проект е тази за организацията и задаването на посоката на развитие на обществото. Конкретният метод на осъществяване на проекта се заключава в разгръщането на автономната дейност на индивидите. „Проектът е елемент на практиката (и на всяка активност (δραστηριότητα)), една определена практика, разгледана в нейната връзка с действителността“ [7, 117], „революционният проект е... описание и критически анализ на съществуващото“ [7, 122]. Проектът притежава особен смисъл, с оглед на който вдъхновява активност, държейки същевременно сметка за обективните условия и възможности за собствената си реализация

Касториадис прокарва дистинкция между проект (πρόταγμα), план (φρ. plan, гр. σχέδιο) и програма (πρόγραμμα). Проектът има един конкретен замисъл и насока много повече отколкото цел, те надскачат всяка възможна постановка на проекта и се явяват като „ясни и отчетливи идеи“² [7, 118]. За разлика от проекта, планът по дефиниция се отнася до техниката, т. е. до техническото изпълнение на дадена дейност, и в тази връзка той неизбежно изисква задоволителни познания в съответната област. При него освен това целите и средствата са определими по начин, по който няма как да бъдат определени по отношение на практиката. Програмата на свой ред е свързана именно с конкретната постановка на проекта в даден исторически момент. Тя пряко зависи от обективните исторически условия и подлежи на снемане и заместване с друга програма – онова, което неизменно остава, е проектът. Програмата е предварителен и частичен образ на проекта, но тя подпомага и улеснява осъществяването му. Рискът тя да бъде възприета като абсолютен и хората да се отчуждят в нейна посока не отменя необходимостта от съществуването и излагането ѝ с оглед на политическото осъществяване на проекта.

Социални измерения на революционния проект

Измеренията на проекта са строго социални³ и са концентрирани предимно в сферата на публичната дейност на индивидите – труда и производствените отношения. Във Въображаемата институция на обществото анализът на социалните измерения на проекта за автономия в такава степен напомнят марксисткия икономически анализ, че читателят с основание би могъл да се зачуди какъв е смисълът от предхождащите ги двеста страници критика на марксизма. Основните разлики все пак са няколко и поне самият автор ги разглежда като изключително съществени – дотолкова съществени, че му дават основание да не приема да бъде определян като марксист.

На първо място, формулирайки икономическия проблем, Касториадис го формулира като необходимост от „отхвърляне на икономиката“, „освобождение от икономическата необходимост“ [7, 128]. в критиката си на начина на функциониране на производствените отношения Касториадис набляга не толкова на особеностите му в границите на капитализма, колкото на същите в контекста на бюрокрацията, която с оглед на противоречията, които издига, е наречена от него „бюрокраична дисфункция“ [7, 121] и е разгледана като следващ еволюционен стадий на развитие на капиталистическите отношения. Бюрокрацията, естествено се наблюдава в условията на западните икономики, но същинския пик на своя прогрес тя достига в начина на разгръщане на икономиката в СССР и Източните републики.

Това по-скоро ревизиране или допълване на марксисткия анализ с оглед на последвалия написването му исторически опит е тясно свързано с една друга особеност, която в много по-голяма степен би могла да се изтъкне като разлика. Неизменно налично е отчуждение

като безплодна рационалистическа инвенция. В контекста на философията му употребата на понятието цел се свързва по-скоро с организираността с оглед на някакъв замисъл, отколкото с постигането на някакъв последен елемент от серия причинно-следствени протичания.

2 Този израз е ограден в кавички от Касториадис, но той по никакъв начин не дава знак, че осъзнава картезианските му корени, още повече че го използва в съвсем различен от картезианския контекст.

3 Причина за това е самото естество на частните или личните отношения (любов, приятелство), в които самата връзка е смисълът на обвързването и поради тази причина те са лишени от външен или надскачач връзка като замисъл (като утвърждаване на автономията на другия, например).

на работниците от делото на живота им, но докато при Маркс акцентът се поставя върху отчуждението спрямо продукта на труда [2, 95 и следващите], то при Касториадис то се концентрира изцяло върху отдалечеността им от същностните особености на производствения процес, в който те са ангажирани (и който е невъзможен, без тях), но същевременно не са ангажирани изцяло (по никакъв начин не е регламентирана актуалната им възможност да го направляват). Това ключово противоречие – зависимостта на работния процес от самите работници и същевременната им невъзможност да участват в управлението му, ескалира в конфликта между изпълнители и директори, който се разгръща в две посоки – като външен конфликт между едните и другите и като вътрешен конфликт на всеки със самия себе си [7, 121].

Касториадис твърдо не приема определящото отношение на икономическата спрямо останалите сфери на живот, т. е. на производствените отношения спрямо всички други социални отношения, но той не отрича, че те се намират в явен конфликт с тях. Именно от тази гледна точка проектът (революцията) в своята радикалност не касае единствено предприятието или производството, а съвкупността на обществото и промяната следва да промени общата нагласа на хората спрямо труда и спрямо колективността. Това е второто измерение на конфликта и както при Маркс, така и при Касториадис, той се задълбочава от ускореното и практически неконтролируемо развитие на технологиите и на производствените отношения (с всички странични ефекти, които те носят със себе си – монополизъм, непочтена конкуренция, изкуствена реклама) и от безпределното увеличаване на производителността. Проявява се, освен като търсене на решения от страна на самия капитализъм (като намаляване на работното време и създаване на изкуствени потребности, но и на нови паразитни дейности, за да се подсигури ангажираността на работниците), също и като непрекъсната борба (макар и често неявна и дори неосъзната⁴) на работниците с начина на функциониране на работния процес. Тази борба се изразява във формулирането на предложенията относно евентуални промени във връзка с въпросното функциониране, самоорганизация на работниците, водеща ту (в една или в друга степен) до саботаж на производствената дейност, ту до опити за налагане на работническо самоуправление. По правило тези опити са винаги революционни (Руската революция, Унгарската революция) и затова и проектът за автономия, за реструктуриране на социалната организация е революционен проект – защото козметични промени в начина ѝ на функциониране не биха могли да разрешат основния конфликт (пр.: инвестиране в задоволяването на „колективните потребности“ не отговаря на традиционните частни и егоистични нагласи на капиталистическия светоглед) между двата социални полюса – този на директорите и онзи на изпълнителите.

Заклучение

Всички тези аргументи в крайна сметка се извеждат, за да се демонстрира осъществимостта на революционния проект, за да се докаже тезата, че по какъвто и начин да протече промяната в обществото – като остра криза или като мирна реформа, тя ще го разклати из основи. Цялостната национализация на икономиката (в Източните републики) показва, че осъществяването на социалистическо икономическо управление и колективно самоуправление на индивидите е възможно, и то би било много по-разумно от понастоящем функциониращата икономика (частна или планова). За да постигне всичко това, непосредствената задача на проекта е да разтълкува езика, на който обществото говори за своята криза, „онова, което обществото само объркано казва за себе си“ [7, 123, курсив на автора – К. К.]. Противно на традиционната постановка на марксизма обаче и въпреки признанието на конфликта между директори и изпълнители, във философията на Касториадис липсва образът на класовия враг такъв, какъвто го разглежда традиционния марксизъм – очаква се бъдещата революция да облагодетелства цялото общество, без оглед на социална прослойка, класов произход и политическа позиция. Нека припомним, че това

4 С оглед на този факт вероятно се появява психоаналитичният проект на Касториадис за изкарване наяве на безсъзнателното [повече по темата: 1]

са и идеите, вдъхновили събитията от Май'68 в мащаба, в който избухват. Неслучайно те са за първи път публикувани в едноименното издание на мисловния кръг „Социализъм или варварство“⁵ и получават широк отзвук по време на стачката, в чиято основа стои подстрекателството на Даниел Кон-Бендит, по-късно (1980 г.) съавтор на Кастириадис в книгата От екология към автономия.

Литература:

1. Арабаджиева, А. (2015), „Кръстопътищата на лабиринта“ – из живота и философското наследство на Корнелиус Кастириадис“, в онлайн списание „Реторика и комуникации“, гл. ред. Ив. Мавродиева, достъпна на: <http://rhetoric.bg/%D0%BA%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D1%81-%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%B1%D0%B0%D0%B4%D0%B6%D0%B8%D0%B5%D0%B2%D0%B0>, последно посещение: 20/11/2015 г.
2. Кастириадис, К. (2012), Два елемента на марксизма и историческата им съдба (из Въображаемата институция на обществото) в сборника «Маркс: хетерогенни прочити от XX век», съст.: Хараламби Паницидис, Емилия Минева и Станимир Панайтов, София: *Annares*.
3. Маркс, К. Х. (1948), Капиталът, Критика на политическата икономия, Т. 1 Процесът на производство на капитала, София: Издателство на Българската комунистическа партия.
4. Castoriadis, C. (1988), *Political and Social Writings, vol. 1. 1946-1955: From Critique of Bureaucracy to the Positive Content of Socialism*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
5. Castoriadis, C. (1991), *The Fiction of an Economic "Rationality" in Philosophy, Politics, Autonomy*, Odeon, pp. 187-191, available online: <<https://culturalapparatus.wordpress.com/castoriadis/the-fiction-of-an-economic-rationality/>>, last checked on...
6. Castoriadis, C. *From analysis of Bureaucracy to Workers' Self-management*, available on <<http://libcom.org/book/export/html/549>>, last checked on...
7. Καστοριάδης, Κ. (1974), Η πείρα του εργατικού κινήματος 2. Προλεταριάτο και οργάνωση, Αθήνα: Οκτώβρης.
8. Καστοριάδης, Κ. (1978) Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας, Αθήνα: Κέδρος.
9. Καστοριάδης, Κ. (1986), το περιεχόμενο του σοσιαλισμού, Αθήνα: Ύψιλον.

---

5 Кастириадис е основният автор на текстовете в изданието и след разпадането на кръга той използва въпросните публикации като основа на бъдещите си съчинения. Характерен пример в това отношение е не само първият раздел на Въображаемата институция на обществото, наречен „Марксизъмът и революционната теория“ (в който намират място текстовете от Социализъм или варварство от периода април 1964–юли 1965), но и публикуваната в *Кръстопътищата на лабиринта* статия „Избрано върху една теория за душата, представена ни като наука“.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том II, Съюз на учените сесия 5 - 6 ноември 2015. Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series A. Public sciences, art and culture, Vol. II., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 5 – 6 November 2015.

ПРЕДПРИЕМАЧЕСКИ СТРУКТУРИ ЗА РАЗВИТИЕ НА ПАЗАРИТЕ ЗА ИНОВАЦИИ И ЗА ИНТЕЛИГЕНТНА СПЕЦИАЛИЗАЦИЯ Бождар Хаджиев

ENTREPRENEURIAL MARKET DEVELOPMENT STRUCTURES FOR INNOVATIONS AND SMART SPECIALIZATION

Bojidar Hadjiev

Abstract: The processes of globalization in an open, more dynamic and more difficult predictable world market gradually shape the direction of development of human civilization. Increasingly understands that information, innovation and entrepreneurship are key forces driving changes in the global world. A powerful movement of human resources flows to rich countries in recent years. The study revealed that one of the reasons for the upward development of this process and the wealth of these countries is the level of development of the innovation and investment markets. The question arises: **Is it possible to achieve more balanced and harmonious distribution of wealth in the world through the development of appropriate business structures?** This study aims to prove that it could seek a positive answer to this question by creating reengineering entrepreneurial structures for the development of markets through innovation and smart specialization.

Keywords: innovations, smart specialization, reengineering entrepreneurial structures

Все повече се разбира, че предприемаческите структури за развитие на иновационните и за интелигентна специализация стават определящи за богатството на народите. Изследването на тези структури дава отговор за решаването на редица проблеми на съвременния бизнес. Оказа се, че разкриването на взаимовръзката „иновационен пазар - инвестиционен пазар” и разработването на подходящи за тази релация предприемачески структури може да подпомогне съответното регионално икономическо развитие, визията и изпълнението на целите на ЕС, като и пренасянето на положителна бизнес практика в отворения пазарен свят.

Индустриалното и културно развитие в съвременната динамична бизнес среда като функция от иновационната и предприемаческата дейност претърпява сериозни и дълбоки промени, които пряко засягат ползите за обществото, за природата и за бизнеса.

Целта на изследването е да се разкрие технология за създаване в страни като България на предприемаческа структура подпомагаща развитието на *пазарите за иновации и за интелигентна специализация*.

Поставената изследователска цел предопредели решаването на следните задачи:

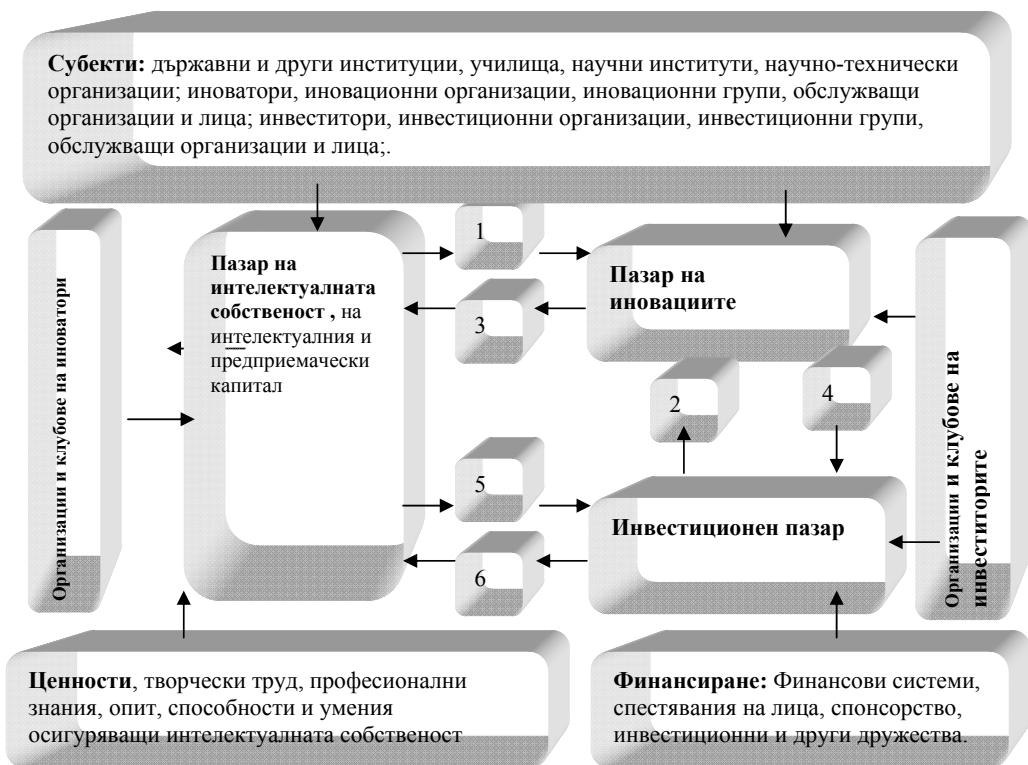
-Разкриване на взаимовръзката „интелектуален пазар-иновационен пазар - инвестиционен пазар”;

- Разработване на методика за насърчаване и развитие на предприемачеството и на иновационната дейност;

-Създаване на Международен център за управление на иновациите и интелигентната специализация.

В процеса на изследване се установи, че страни с разработени и взаимосвързани пазари на интелектуалната собственост, на иновациите и на инвестициите за иновации обвързани с интелектуалния и предприемачески капитал имат по-висока стойност на индикаторите за индустриално развитие според теорията за комплексен реинженеринг. Една от основните причини е защото при тях потока на човешки и предприемачески капитал постъпващ на пазара на интелектуална собственост осигурява по-голяма интелектуална печалба за пазара на интелектуалния и предприемачески капитал. Този поток е по-интензивен в развитите страни поради по-интензивния поток на интелектуална собственост (патенти, ноу-хау, лицензии, марки, научни разработки) към пазара на иновации. Интензивността е обвързана с по-големия поток инвестиции за иновационни проекти постъпващ от инвестиционния пазар в пазара за иновации. В тази релация предприемачеството, иновациите и информацията са силата която създава целостта в бизнеса.

Взаимовръзката,„интелектуален пазар-иновационен пазар - инвестиционен пазар” би могла да се посочи чрез системата посочена на фигурата по-долу.

Фиг. 1. Система на взаимовръзка на иновационния и на инвестиционния пазар^[1]

1 Вж. предходните изследвания и използваната литература.

Както се вижда от горепосочената схема, в **пазара за иновации** влиза **поток 1**, който е съвкупност от продукти, услуги и технологии от пазара на интелектуалната собственост (патенти, лицензии, разработки, ноу-хау, марки) формирана от интелектуалния и предприемачески капитал. В пазара на иновации влиза и **поток 2**, представляващ инвестиции за иновации от инвестиционния пазар. От пазара за иновации излизат за интелектуалния пазар **поток 3** /представляващ заявки за иновативни продукти/ и **поток 4** /представляващ иновационни проекти и предложения за инвестиционния пазар/.

Пазарът на интелектуална собственост се формира от предложения на интелектуалния и предприемачески капитал и интелигентната специализация на субектите, както и от интелектуалната печалба.

Така също този пазар взаимодейства и с инвестиционния пазар. В пазара на интелектуалния и предприемачески капитал влиза **поток 6** - заявки за иновационен и интелектуален капитал, а излиза **поток 5**-предложение на иновационния и предприемачески капитал.

В края на второто хилядолетие, човечеството направи грандиозната промяна на предприемаческата дейност. Богатството от дейности свързани с властта и силата на държавите се измести в полза на предприемачеството на хората, които създават богатството най-вече чрез иновационни стратегии за интелигентна специализация свързана с развитие на иновационните и инвестиционни пазари. Тази грандиозна трансформация засили ролята на предприемачеството във всяка една дейност свързана с развитието на тези пазари. Вече живеем в свят, в който стабилността и еднообразието на отминалите епохи се заменя с огромно напрежение и динамика на икономическите отношения. Отговорността на всеки субект нараства, както нарастват проблемите и изискванията към него. Отчитайки горепосочените акценти се разработи методика за насърчаване и развитие на предприемачеството и на иновационната дейност.

В чисто реинженерингов стил, използваната в изследването методика е в четири стъпки^{2,3}:

- Определяне основните фактори за индустриално развитие влияещи на предприемаческата активност;
- Определяне на моментните и устойчивите осреднени стойности на показателите с които се оценяват тези фактори за изследвания;
- Определяне желаната стойност на показателите за индустриално развитие, така че те да са балансирани и съобразени с добрите практики в света. Управленческите усилия приоритетно са насочени за подобряване на тези базови фактори, които са с най-ниска стойност (които са най-неудовлетворени и се явяват базови предизвикателства за предприемачеството);
- Определяне на механизма за положителна промяна за достигане на желаното състояние.

---

2 Вж. Хаджиев, Б. Комплексен реинженеринг на бизнес организациите в условията на глобализация на икономиката. П. УХТ, 2012, ISBN:978-954-24-0215-2,.

3 Вж. студията на Хаджиев, Б. и кол. Предизвикателства пред съвременното предприемачество. С ИИ при БАН. 2015,.

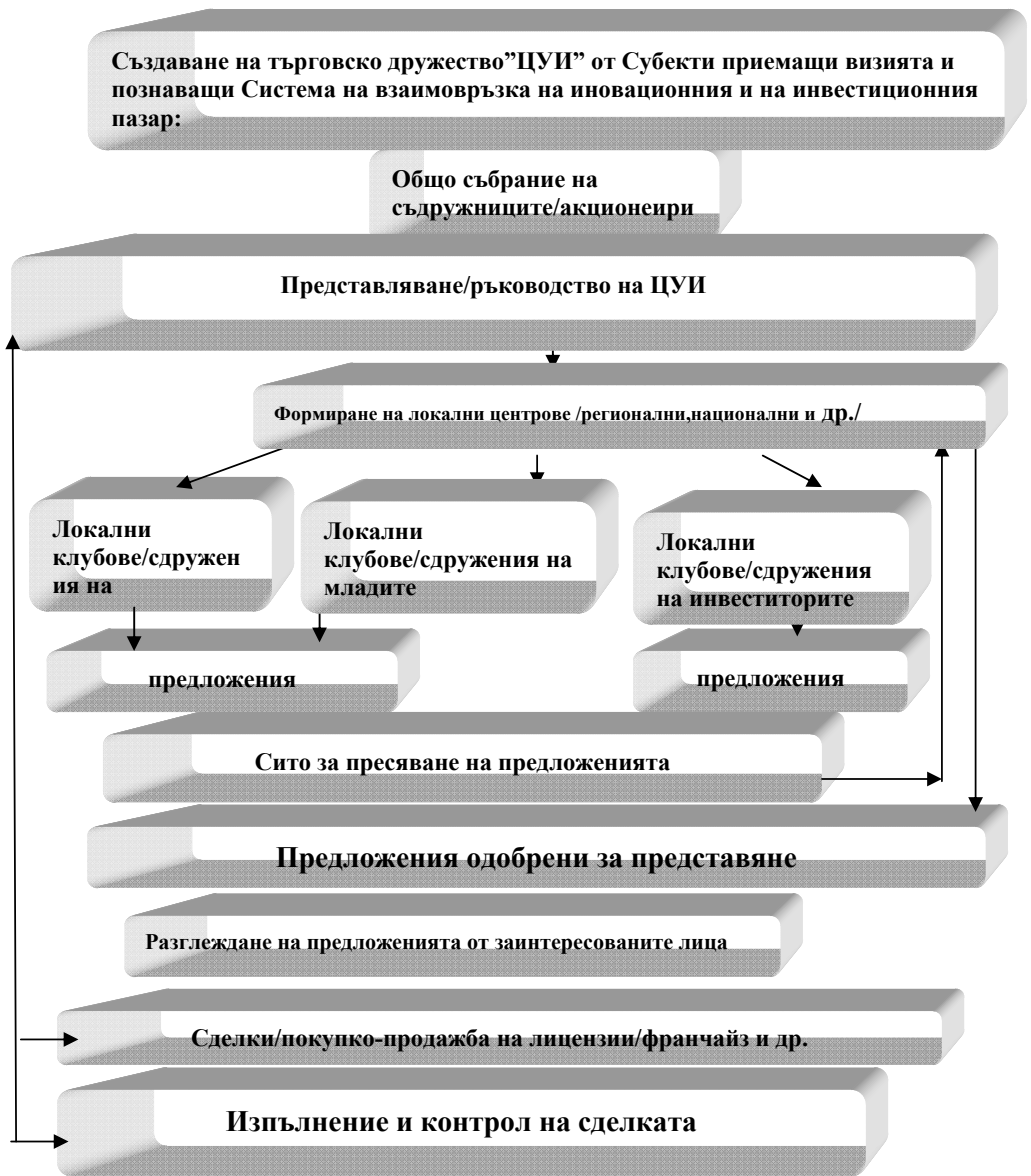
Фиг.2. Рейнженерингова технология за предприемачество⁴

Резултатите от прилагане на методиката разкриха, че е необходимо радикално преосмисляне на процесите в България⁵. При условие, че държавата не се ангажира със създаването и развитието на пазарите за иновации и за интелектуален и предприемачески капитал би могло да се създаде **Международен център за управление на иновациите и интелигентната специализация /ЦУИИС/** /вж. примерната структура на фиг.2/.

По-долу посочената предприемаческа структура може да се създаде с или без участие на държавата и/или на нейни институции. В една такава структура дейността по същество е технология подпомагаща развитието на пазарите за иновации и за интелектуален и предприемачески капитал. Необходимо е тази технология технологията да е съобразена с философията и същността на комплексния рейнженеринг. Дейността на подобна предприемаческа структура несъмнено ще е полезна за възхода на България, както и за изграждане на рационални, целесъобразни, законосъобразни транснационални мрежи полезни за бизнеса, за обществото и за природата. Когато дейността на тези предприемачески структури се обвърже с постиженията на програмирането, информационните технологии и Интернет, процесите и резултатите свързани с развитие на пазарите за иновации и интелигентната специализация ще мултиплицират.

4 Пак там..

5 Пак там..

Фиг.3. Структура на международен център за управление на иновациите и интелегентната специализация

Предлага се в подобни предприемачески структури и организации постепенно да се интегрират секторни и междусекторни мрежи на бизнеса, дейностите на свободни икономически зони, технологични паркове, инкубатори, училища, научни институти, научно-технически организации, на иноватори и инвеститори. Една такава интеграция в структура чийто цели са да се търсят ползи едновременно за бизнеса, за обществото и за природата радикално ще промени към добро живота на хората. Няма съмнение, че транснационализацията на дейността на подобни предприемачески структури съобразена с визията и политиките на ЕС ще подпомогне съответното регионалното икономическо развитие, като и пренасянето на положителна бизнес практика в отворения пазарен свят.

Литература:

1. Хаджиев, Б. Комплексен реинженеринг на бизнес организациите в условията на глобализация на икономиката. П. УХТ, 2012, ISBN:978-954-24-0215-2,.
2. Хаджиев, Б. Три основни модела в системата за предлагане на комплексен реинженеринг. СУП, ISBN:1311-9192, стр. 168-172, 2013г.
3. Димитрова, Я. Корпоративната култура като конкурентно предимство, Академично издателство „Професор Марин Дринов“, ISBN: 978-954-322-549-1, София, 245с., 2012.
4. Димитрова, Я., Управлението на организационната идентичност чрез инструментариума на новите медии(Link), - електронно научно списание „Реторика и комуникации“, ISSN 1314-4464, бр. 12, April 2014.
5. Давидков, Ц. Предприемачество и частен бизнес в България. С., 2011.
6. Дайр, Г. Климатични войни. С., 2008.
7. Кийосаки, Р. Бизнесът на XXI век. С., 2012.
8. Славова, Ир. Бизнес, стратегии, планове, бюджети. С. 2011;
9. Съвременни изменения на търговския бизнес-комуникация между наука и практика. Сборник на юбилейна научна конференция СА „Д. А. Ценов“, Свищов 2011;
10. Предпоставки и възможности за индустриален растеж в България. Сборник с доклади от юбилейна НПК 65 години катедра „Индустриален бизнес“ УНСС2013;
11. Солинс, Брайън Новият бизнес модел. Успехът в революцията на потребителите изисква промяна. 2015;
12. Иновационна стратегия за интелигентна специализация. МИЕ
13. Хубанов, А., В. Ангелов, Д. Дойков. Бизнес идеи и предприемачество. С., 2011.
14. Чан, Е. Поверително от Харвард бизнес скул: Пътят на успеха. С., 2012.
15. Acaah, D., M. R. Agboyi, Strategic Management: Management Strategy, CreateSpace Independent Publishing Platform, 2014
16. Blewitt, J., Understanding Sustainable Development, Routledge, 2014

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том II, Съюз на учените сесия 5 - 6 ноември 2015. Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series A. Public sciences, art and culture, Vol. II., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 5 – 6 November 2015.

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ПОДОБРЯВАНЕ НА УПРАВЛЕНИЕТО И ЕФЕКТИВНОСТТА В ПУБЛИЧНИТЕ СЛУЖБИ ЗА ЗАЕТОСТ

**Венелин Терзиев, Севдалина Димитрова, Евгений Стоянов,
Екатерина Арабска**

Национален военен университет “Васил Левски” - Велико Търново

OPPORTUNITIES FOR IMPROVEMENT OF MANAGEMENT AND EFFECTIVENESS IN PUBLIC EMPLOYMENT SERVICES

**Venelin Terziev, Sevdalina Dimitrova, Evgeniy Stoyanov,
Ekaterina Arabska**

Vasil Levski National Military University – Veliko Tarnovo

Резюме: Съвременните тенденции и предизвикателства в развитие на пазара на труда в европейски и национален план налагат необходимостта от адекватни реакции от страна на публичните служби за заетост (ПСЗ). Прилагането на нови подходи и инструменти в организацията на дейностите и управлението в ПСЗ в съответствие с разработваните стратегически документи на ниво ЕС и България е наложено от нуждата за постигане на ефективност на изпълняваните мерки и програми в областта на заетостта и пазара на труда. Приемането на интегрирани подходи и усъвършенстване на управлението в ПСЗ е свързано с анализа на състоянието и целите за постигане на качество, адекватност и ефикасност на прилаганите социални политики. Настоящото изследване анализира възможностите за приложение на нов процесен модел на работа в ПСЗ и предлага решения за рационализиране на вземаните управленски решения.

Ключови думи: пазар на труда, процесен модел, социална ефективност.

Abstract: Recent trends and challenges in the development of the labor market on the European and national level necessitates adequate responses by the public employment services (PES). Implementation of new approaches and tools in the organization of activities and management in PES in accordance with the strategic documents developed at EU level and Bulgaria has been imposed by the need to achieve effectiveness of the implemented measures and programs in the field of employment and the labor market. Adoption of integrated approaches to the management and improvement in PES is associated with the analysis of the status and objectives for quality, adequacy and effectiveness of applied social policies. This study analyzes the opportunities for implementing new process model of work in PES and offers solutions to streamline decision makers.

Key words: labor market, process model, social effectiveness.

Въведение

Общата стратегия за бъдещето, одобрена от Европейските публични служби, е в отговор на предизвикателствата на динамичните промени в социалната среда и съобразена с изискванията на стратегическата рамка за развитие на „Европа 2020“. Реализацията на общата стратегия следва да осигури жизнестойчивост на активната социална политика,

основен субект на която са хората (публичните служби за заетост със своите действия, насочени към осигуряването на трайна заетост и социална защита) във взаимодействие с факторите на социалната среда, чийто краен резултат е формирането на активен пазар на труда, на който се срещат интересите на индивида с интересите на обществото. Главната цел е „повече хора трябва да работят по-дълго и различно“ [1]. За да бъде постигната тази цел, публичните служби по заетостта следва да възприемат по-цялостен поглед към търсенето и предлагането на работна ръка, като вземат предвид многобройните преходи, извършващи се постоянно на пазара на труда и в индивидуалното професионално развитие [3]. Поцялостният подход към работата и намерението да се осигурява приемственост между различните преходи в професионалното развитие е насочен към преобразуване и подобряване на съответствие между търсенето и предлагането на работна ръка като основна дейност на публичните служби по заетостта. Осигуряването на приемственост е свързано с преориентиране от действия (само) по доставка на услуги към действия (също и) по търсене на услуги, във връзка с което се съставят сценарии за удовлетворяване на конкретна нужда на пазара на труда чрез най-качествен, ефективен и ефикасен набор от услуги. Публичните служби по заетостта се нуждаят от възможностите и капацитета да осигурят максимално въздействие на политиката в областта на пазара на труда независимо от и поради изменчивостта на икономическите, социалните или финансовите обстоятелства. Това прави способността да се действа гъвкаво с решаващо значение. Еволюцията от по-бюрокралично ориентирани организации към по-гъвкави, отворени, ориентирани към пазара и мрежите структури, изисква интелектуална и културна промяна както на бизнес модела, така и на ръководството, и на индивидуалните начини на работа [2]. Същевременно разработването на политика следва да включва съображения относно последиците от нея за механизмите за осъществяване на политика [3]. Изясняването на значението на концепцията за „насочване“ като ключова стратегия на публичните служби по заетостта за постигане на целите на „Европа 2020“ обуславя необходимостта понятието „насочване“ да се дефинира на няколко равнища [4], а именно: публичните служби по заетостта насочват, като: повишават прозрачността на пазара на труда и предоставят фактически данни в помощ на изработването на политиките; осигуряват стандарти за активни политики на пазара на труда; установяват потребностите на пазара на труда и наличните предложения за услуги; установяват съответствие между гражданите и работодателите чрез предоставяне на адекватни и достъпни услуги; дават възможност на участниците в пазара на труда за сътрудничество и новаторство; възлагат операции на пазара и изграждане на партньорства; привеждат в съответствие участниците в пазара на труда с политиката/потребностите на пазара на труда (чрез подбор, сертифициране, съгласуване, ръководство, управление); действат като доставчици на допълнителни услуги при отказ на пазара. В съответствие с посоченото, се обуславя и целта на научните търсения на авторите, а именно анализ на възможностите за приложение на нов процесен модел на работа в ПСЗ и рационализиране на управленските решения в изследваната област.

Възможности за приложение на нов процесен модел в Агенция по заетостта

Създаването на процесен модел за ефективна социална политика, провеждана от дирекции „Бюра по труда“ (ДБТ), изисква определянето на алгоритъма, даващ представа за етапите и стъпките, последователно реализирани при изграждането на модела. Изходна основа на създаването на модел за ефективно провеждана социална политика в областта на пазара на труда и заетостта е определянето на основните технологични процеси при осъществяването на дейностите на дирекции „Бюра по труда“. За тази цел се дефинират и конкретизират дейностите и стъпките, съдържащи се във всеки един от процесите, осъществявани от ДБТ. Става дума за дефинирането на десет основни процеса, включващи определен кръг дейности и процедури, базирани на съответните аналитични разчети: предоставяне на информация; регистрация; трудово посредничество - работа търсещи работа

лица (ГРЛ); трудово посредничество - работа с работодатели; психологическо подпомагане; реализирани на програми / проекти за заетост и обучение; реализирани на мерки за заетост и обучение; прекратяване на регистрация; възстановяване на регистрацията; управление на сигналите, предложенията и жалбите. В тази връзка е осъществено изследване в следните три взаимосвързани етапа [4]: метрично замерване на съществуващите дейности и операции в рамките на основните процеси в дирекциите „Бюро по труда“; създаване на модел за проектиране на необходимия капацитет, с цел ефективно внедряване на новия модел на работа, чрез стандартизиране на времето за изпълнение на отделните дейности, заложили в новия модел на работа; определяне честотата на реализирани на отделните дейности за зададен период от време; създаване на модел и алгоритъм за дефиниране и определяне на разходите към основните дейности, с цел обосновка на необходимите ресурси за постигане на определените цели. В резултат са разработени следните два основни документа: модел за определяне на текущия и бъдещия капацитет и актуализиран баланс на времето за всяко от пилотните ДБТ. Създаденият модел съдържа всички основни дейности от текущия процесен модел на едно ДБТ с посочено наблюдавано време за изпълнение и честота на проява за определен период (от един месец). При определянето на текущия капацитет е използвана снимката на наблюдаваното време за изпълнение на дейностите. За дейностите, за които няма наблюдавано време за изпълнение, е използвана експертна оценка.

Основната цел на предложения алгоритъм е създаването на способ за алокиране на разходите към основните услуги на агенцията. Това позволява лесно да се обосноват необходимите ресурси при различни изходни точки като наличен капацитет, очакван и съществуващ срок за предоставяне на услугите, разполагаеми ресурси, както и да се определи стойността на всяка една услуга. Чрез създадения алгоритъм могат да се дефинират и обосноват следните процеси: обосновават се необходимите човешки, материални, финансови и информационни ресурси за оказване на услугите и постигане целите на агенцията; определят се коефициенти за производителност, икономичност и ефективност на дейността на агенцията като обслужени клиенти за единица време, разходи за единица услуга, брой служители на 1000 регистрирани безработни лица, брой служители на 100 устроени на работа и др., които да служат за задаване на норми за изпълнение на дейностите в агенцията; наблюдават се и се контролират разходите спрямо оказаните услуги в агенцията и предприемат корекции при промяна на пазарното равновесие между търсене и предлагане на работна сила. Начална отправна точка за създадения алгоритъм са резултатите, които Агенцията по заетостта трябва да постигне в рамките на стратегическия си план или за една бюджетна година (План за действие по заетостта). Тези резултати представляват конкретизация на мисията на агенцията и нейните цели, които най-общо се формулират като: намаляване на безработицата и повишаване пригодността на работната сила към изискванията на пазара на труда; постигане на финансова устойчивост при оказването на услугите чрез осигуряване на достатъчно ресурси и правилното им разпределение във времето и по региони; постигане на правилен и точен баланс между ползите от услугите и извършените за оказването им разходи; удовлетвореност на клиентите от оказаните услуги. Тези стратегически цели са дефинирани с конкретни количествени и качествени показатели, които трябва да бъдат гарантирани на изхода на системата като: постигане на определено количество оказани услуги, брой обслужени клиенти, използвани лимити за реализацията на конкретни програми и мерки за заетост и др.; постигане на определена стойност на услугата чрез фиксирани размери на разходите в нормативна уредба и дефинирани оптимални разходи в агенцията (вкл. териториалните и поделения). Създаденият алгоритъм за определяне на необходимите ресурси, разходите за тях и разпределението им за съответните процеси е в широко разпространения Excel формат, което го прави удобен за прилагане и симулиране на сценарии. Това подпомага една обоснована подготовка на бюджета и гъвкава адаптация на ресурсите на ДБТ към изискванията на пазара на труда през бюджетната година. Алгоритъмът отразява напълно начина, по който се оказват съответните услуги в рамките на едно ДБТ. Тъй като услугите се реализират чрез работните процеси в организацията,

алгоритъмът се базира изцяло на модела за определяне на текущия и бъдещия капацитет. Информацията за детайлното функциониране на алгоритъма е налична във всяка отделна таблица. Всяка таблица в създадения алгоритъм представлява отделен елемент от необходимите ресурси, съответно разходите за тях и включва всички необходими разходи за работата на една ДБТ. Необходимите ресурси за осъществяване дейността на една ДБТ се основават на предварително заложили количество и качество на предлаганите услуги. В създадения алгоритъм има ясна дефиниция на входните данни, както и източника им на информация. Използвани са редица допускания, които са описани подробно в самия модел. В алгоритъма ресурсите и разходите, необходими за осъществяване дейността на организацията, са разделени на преки, отнасящи се до извършване на услугите, и непреки (косвени), обслужващи дейностите по оказване на услугите. Предимството на създадения алгоритъм за разлика от обичайния начин за изготвяне на бюджет е, че тук тези два типа разходи могат да се наблюдават и управляват отделно. По този начин могат да се „проиграват“ алтернативни сценарии на база различни входящи данни, за да се намери оптималното решение. Алгоритъмът се основава и на допускането, че дейностите, подпомагащи работата на ДБТ, се извършват основно в дирекция „Регионална служба по заетостта“ (ДРСЗ) и Централно управление на АЗ. На най-високо ниво създаденият алгоритъм има следните основни компоненти: човешки ресурси и разходите за тях; това включва преките разходи на време и труд за услугите, непреките разходи за труд за административно обслужване и разходите за обучение на персонала; материални ресурси и разходите за тях; включва преки материални разходи за услуги и непреки материални разходи за услугите; капиталови разходи; разходи за финансиране на програми, мерки за заетост, обучение и квалификация на ТРЛ, проекти за собствен бизнес и обезщетения. Структурата на създадения алгоритъм позволява директно пренасяне на разходите по показатели в традиционния формат на бюджетната сметка като всеки разход може да се обоснове непосредствено по вид, размер, в кой момент от време е необходим и най-вече за коя услуга се отнася.

Заклучение

Рационализирането на управленските решения за повишаване на ефективността на социалната политика, провеждана от ДБТ, може да бъде постигнато посредством създадения процесен модел на основата на дефинираните технологични процеси, детайлно метрично замерване на дейностите в Агенцията по заетостта с цел тяхното стандартизиране и определяне на необходимата ресурсна осигуреност на процесите, разработване на модел за определяне на текущия и бъдещия капацитет, актуализиран баланс на времето за всяка от ДБТ и алгоритъм за разпределение на разходите по основни процеси. Създаденият модел за определяне на необходимия капацитет е гъвкав инструмент за по-добро управление на дейностите в различните ДБТ чрез осигуряване на необходимия човешки ресурс и използването му по максимално ефективен начин, като изходните условия са обвързани с политиката и целите на Агенция по заетостта и се дава възможност за разработване на различни сценарии въз основа на различни изходни условия и допускания в различните ДБТ.

Литература

- [1] PES Strategy EU 2020.
- [2] Terziev, V., Arabaska, E. Theoretical and methodological basis of social programming and social activity, Колективна монография “Социално-економическите и правовите основи на развитието на икономиката”, 2015, Уфа, Аэтерна. Россия, 3-183.
- [3] Terziev V., Dimitrova S. Social programming in the context of stimulating social activity and regulation of social development through active policies. “East West” Association for Advances Studies and Higher Education GmbH, 2015.
- [4] Терзиев, В. Предизвикателства пред социалното програмиране в контекста на насърчаването на социалната активност и регулирането на социалното развитие чрез активни политики, Примакс – Русе, 2015.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том II, Съюз на учените сесия 5 - 6 ноември 2015. Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series A. Public sciences, art and culture, Vol. II., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 5 – 6 November 2015.

ИНТЕРНЕТ И ОБЩУВАНЕ

Христина Дайлянова, Тони Михова
Технически Университет София, Филиал Пловдив

COMMUNICATION AND THE INTERNET

Hristina Daylianova, Toni Mihova
Sofia Technical University, Plovdiv Branch

Abstract: The paper considers communication on the Internet compared to the other communication channels, the possibilities offered and the emerging limitations. Conclusions are drawn up based on a survey conducted among students at Sofia Technical University – Plovdiv Branch.

Key words: Internet, communication, possibilities, limitations

Само за няколко десетилетия компютърът промени човешкото битие в най-различни измерения и посоки. Интернет пространството създаде и създава нови възможности, без аналог в досегашната история на човечеството. До скоро на компютъра и интернет се гледаше само като на нов комуникационен канал. Но този нов комуникационен канал промени представите ни за общуване.

По дефиниция общуването е „универсална форма за обмен“.[1] Осъществява се поне между две страни, изискват се неща, които се обменят и начини за осъществяване на този обмен. Според редица автори интернет общуването се превърна в основен начин на общуване. Не защото трябва да се смята за някаква „обетована земя“, а защото интернет като комуникационно средство измества всички останали. [3] Навлизайки във всички сфери на обществото, интернет създаде и създава нови възможности за комуникации между хората, променяйки дори техния начин на мислене. [4]

Изследването на влиянието на интернет върху общуването е мащабна и амбициозна задача, най-вече поради факта, че хората не само общуват чрез интернет, но и «живеят» в него и чрез него. Затова тук ще се спрем само на някои негови характеристики, които дават нови и различни измерения на общуването.

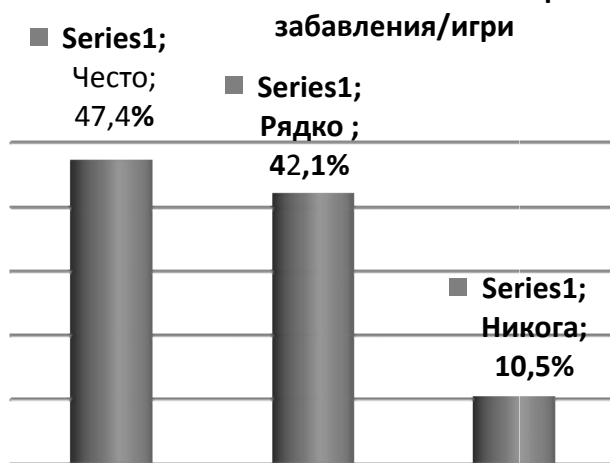
Според различни изследвания, общуването търпи както положително, така и отрицателно влияние от и във интернет. [4] Преобладават мненията, че най-важното достойнство на мрежите е възможността за комуникация с приятели, независимо от разстоянието. Другите съществени предимства са възможност за създаване на нови приятелства, получаване на възможност за игри и забавления, информираност за последните новости в различни области на живота, дистанционно обучение и образование, покупки и доставки на различни стоки и т.н. Тези резултати се потвърждават и от проведеното от нас анкетно изследване сред студенти от Технически университет София, Филиал Пловдив. На въпросите за отношението им и използването на интернет бяха поканени да отговорят студенти от различни специалности. Изследването е без претенции за представителност. В открит въпрос студентите трябваше да оценят кое според тях е най-голямото предимство на интернет. Преобладават отговорите за бърз, лесен и евтин достъп до информация; следвани

от възможностите, които дава интернет за общуване и създаване и поддържане на контакти и приятелства.

На въпроса колко често използват интернет за различни дейности, най-голям е относителният дял на отговорилите „за информация” (87,7%) и „общуване” (83,9%).

Колко често използвате интернет за

Фиг.1 Колко често използвате интернет за общуване?

В цитирано от акад. К.Боянов изследване, оценката дали влиянието от използването на интернет е положително или отрицателно, се обосновава от това, доколко създаденият виртуален свят замества реалното общуване между хората и доколко придобивките от общуването в мрежите преобладава над отрицателните последици. Така на преден план излиза въображението и неговото „участие” в разглежданите процеси. Въображението се определя като „психичен познавателен процес на преобразуване на съхранения от миналото в мозъчната кора опит и създаване на нови образи за неща, които човек лично не е възприемал”. [5]

Какво прави толкова важна ролята на въображението в разглежданите процеси? Благодарение въображението човек притежава възможност чрез своята психика да създава образи при пряко въздействие на обектите, да ги репродуцира, както и да ги преработва с помощта на определени операции. Въображението създава нов образ в две разновидности: 1) субективно нов образ – това е образ на обект, който съществува или е съществувал, но човек никога не го е възприемал по-рано; 2) обективно нов – това е образ на обект, който частично или изцяло не е известен на човека или човечеството. Това става възможно в резултат на напускане на пределите на реалната действителност и освобождаване от ограничителните условия на точния представен образ. [6] Така въображението ни освобождава от ограниченията, които неизменно съществуват при общуване в реалното пространство и на общуването от вида „очи в очи”. Необходимостта да се запълни информационната празнота при наличието на частична информация обяснява защо въображението става толкова важно при комуникиране без непосредствена физическа връзка. При всеобхватността на общуването „очи в очи”, голямо е влиянието на непосредствената информация, която се получава от невербалните източници, най-вече чрез зрението. Често тя е определяща за отношението към възприеманата информация, опит, оценки, емоции и пр. Дори при общуването по телефона се чува истинският глас на събеседника, паузите, ритъмът и други характеристики на речта, което засилва реалността на тези разговори. Ако в интернет събеседниците не са достатъчно конкретни, именно въображението попълва съществуващия/или възникналия дефицит. Поради възможността

да се попълни по желан от събеседниците начин липсващата информация, общуването в интернет често е значително по-вълнуващо и съответно по-привлекателно. „Имагинерната природа на киберпространството улеснява идеализирането на другия”. [2]

За разлика от други видове имагинерни реалности (напр. сънищата), при междуличностно общуване в интернет може да се осъществява и конкретно взаимодействие. Хората, които си комуникират в интернет, не просто си „въобразяват”, че са с привлекателен в желания от тях смисъл човек. Те наистина контактуват с такъв. Въпреки посочената важна роля на въображението и съществуващия дефицит на информация за другия, партньорите в киберпространството са реални личности. Именно това прави взаимодействието истинско.

Всяка една човешка дейност е възможна при наличие на определени ресурси. Тяхната ограниченост води до подреждането им по важност и компромиси, с цел икономия и ефективно им използване. [1] В този смисъл киберпространството осигурява алтернативна достъпна среда за междуличностно общуване. Наличните възможности са много и разнообразни, като достатъчно от тях са и желани. Интернет предлага лесен и евтин начин за откриване на хората/партньорите, за осъществяването на общуването като обмен на информация, емоции, предмети, услуги и пр. Интернет е навсякъде – у дома, на работа, в учебната зала, в хотела, в кафенето, в джоба дори, така че достъпът до него не е труден. Това позволява на хората да не изпитват притеснения да влизат в него и да остават там. Вижда се, че не са необходими значителни ресурси или особени усилия, за осъществяване на достъп до връзки, по всяко време на деня и нощта, където милиони хора са на разположение, в очакване на контакт и не е трудно да бъдат открити.

Общуването е свързано и подчинено на удовлетворяване на различни потребности. Въпреки достъпността, която предлага интернет, също както и в живота извън интернет, не всички предлагани възможни контакти са подходящи или заинтригуващи. Но все пак трябва да се отчете тази особеност на интернет като медия, която дава възможност да се съчетаят чертите на междуличностните и масовите комуникации.

Въпреки техническите възможности за контрол, анонимността, която предлага общуването в интернет, е друга негова характерна черта. От една страна тя ограничава уязвимостта и значимостта на обществените норми. Помага на хората да се чувстват сравнително в по-голяма безопасност, да се чувстват по-свободни, когато изказват, споделят и действат съгласно своите потребности и желания. В междуличностните отношения офлайн, често опасенията и страхът от вредни последствия се оказва пречка пред общуването. В днешно време с одобрение приемаме предпочитането на общуването чрез компютъра пред „живото” общуване. Именно усещането за безопасност е една от причините хората да се чувстват там по-комфортно, да позволяват по-голяма искреност, себеразкриване и дори интимност в общуването. В онлайн общуването, за разлика от това „лице в лице” са без значение редица ограничения, като външност, възраст, пол, раса и пр.

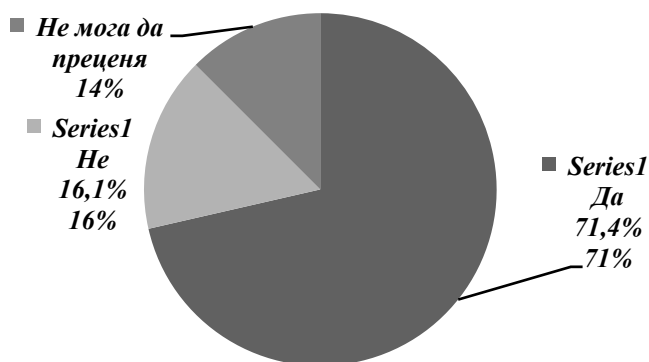
От друга страна, анонимността е свързана с редица рискове, един от които е маниакалното поведение, въпреки, че него го има и извън интернет. Поради непълното представяне на участниците в общуването, възможно е то да ги свари неподготвени. А това може лесно да доведе до размиване на границите. „Онлайн връзките са като нова играчка, с която човечеството още не се е научило да борави”, [2] Тук рискът е да не се сбърка “играрчката” с реалността. Пристрастяването към интернет се сравнява с наркоманиите. С тази разлика, че тепърва ще се търсят пътища към справянето с този проблем.

Честотата и интензивността на общуването в интернет се засилва от липсата на практически и социални ограничения пред него. И това води до усиляване както на положителните, така и на отрицателните емоции. В мрежата е значително по-лесно да се прояви одобрение, да се хареса или да се покаже харесване и одобрение (да „лайкваме” вече е част от ежедневиен език). В мрежата е по-лесно да се помогне на нуждаещ се или да се организира тази помощ. Също така са улеснени и проявите на агресия, ожесточеност, разпространяването на анонимни клевети, обидни слухове и пр. Голяма част от информацията

може да е морално негативна и психологически стресираща и това е още по-вярно и важно в случаите, когато не е възможно да се провери нейната достоверност.

Може да се обобщи, че най-голям недостатък на общуването в интернет са рисковете, за които не сме подготвени във виртуалната реалност. Според мнението на анкетиранияте студенти това са злоупотреби от различен характер, напр. кражба на самоличност или злоупотреба с деца; откъсване от реалността и неговият патологичен вариант – маниакално поведение.

Смятате ли, че има нужда от етични правила при общуване в интернет/нететикет?

Фиг.2 Смятате ли, че има нужда от етични правила при общуване в интернет?

Това поставя въпроса за нуждата от норми и правила, регулиращи поведението и общуването в интернет, като част от създаваната нова виртуална култура. Нормите и правилата имат за цел да предписват определено поведение, както и да позволяват да се осъществи такова поведение, което да ги подпомогне, укрепи и развие. В същото време осигуряват защита от опасно и застрашаващо поведение. Има ли нужда от специфични норми и етикет за общуването в интернет, след като очевидно нормите извън интернет важат и за общуването в него? Въпросът може и да е позакъснял, след като етикетът в интернет вече има и своя специален термин – „нететикет”. Попитахме нашите студенти дали смятат, че има нужда от етични правила при общуване в интернет и дали са чували за нететикет. 71% от тях отговарят категорично на първия въпрос, а повече от половината от тях (59,6%) знаят за такива правила.

- «Никога не забравяйте, че отсреща стои човек, когото можете да нараните емоционално!»,
- „В Интернет никога не бива да правиш нещо, за което смелостта не би ти стигнала на живо!“

Тези и други правила оказват влияние върху добрата или слабата ефективност на общуването в интернет, регулирайки възникналите взаимоотношения. Служат като ориентир и като образци на поведение и мислене.

Интернет като нова медия и нов начин за комуникиране поставя нови възможности и генерира опасности пред участниците в тази специфична комуникация. Въпросът не е дали ще промени междуличностното общуване. Но бъдещето ще покаже как.

Литература:

1. Давидков, Ц., Бизнес комуникации, Парадигма, 2002
2. Бен-Зеев, А., Любовта онлайн. Емоциите в Интернет, ИК”ЛИК”, С., 2005
3. http://www.websafe.bg/id_1335091527_Internet_obshtuvaneto_%E2%80%93_a_ima_li_drugo
4. http://bulfund2012.blogspot.bg/2013/01/blog-post_8.html
5. <https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%8A%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5>
6. http://www.zapsihologa.com/2013/01/blog-post_257.html

ХАРАКТЕРИСТИКА И ТЕНДЕНЦИИ В РАЗВИТИЕТО НА ЗАЕТОСТТА НА НЕПЪЛНО РАБОТНО ВРЕМЕ В БЪЛГАРИЯ

Татяна Панчева,

Университет по хранителни технологии - Пловдив

Characteristics and trends in the development of the part-time employment in Bulgaria

Tatyana Pancheva,

University of Food Technologies - Plovdiv

Abstract: Part-time employment is a widely spread and established model for flexible employment in the highly developed economies of the EC. Despite its economic and social benefits for the business, employees and the economy as a whole, this form of non-standard employment is extremely weakly represented on the Bulgarian labour market. In the framework of the EC, our country has the lowest share of part-time workers, which has become a permanent tendency for the last two decades. The present paper includes analyses of the actual state and the latest trends in the development of the part-time employment in Bulgaria, in a comparative context with the EU countries. The reasons for the extremely low level of part-time work are discussed.

Въведение

Заетостта на непълно работно време е широко разпространена форма и утвърдил се модел на гъвкава заетост във високо развитите икономики на Европейския съюз (ЕС). Нейното нарастване е приемано за основна положителна тенденция в заетостта през последните две десетилетия. Въпреки потенциалните икономически и социални ползи за работодателите, зетите и икономиката като цяло, тази форма на нестандартна заетост е изключително слабо представена на пазара на труда в България. В рамките на ЕС страната ни е с най-нисък дял работещи на непълно работно време и това е трайно установила се тенденция във функционирането на системата на заетостта в продължения на десетилетия.

Настоящият доклад включва анализ на текущото състояние и някои тенденции в динамиката на развитие на заетостта на непълно работно време в България, в сравнителен контекст със страните от ЕС. Доразвита и уточнена е емпиричната интерпретация на категорията „заетост на непълно работно време“. Обсъждат се причините за крайно ниското равнище на работа на непълнен работен ден в структурата на заетостта и на пазара на труда в България. Препоръчват се политики за прилагане на тази форма на заетост като условие за повишаване на вътрешноорганизационната гъвкавост на фирмите и модернизиране на организацията на работното време.

Прилагането на работа на непълно работно време е важна политика и инструмент за гъвкаво използване на работната сила, с редица предимства за работодатели и зети, с голямо значение във връзка с гъвкавото адаптиране на фирмите към промените в пазарната среда. Заетостта на непълнен работен ден позволява на работодателите да приспособят производството и количеството работни часове към цикличните условия, в този смисъл

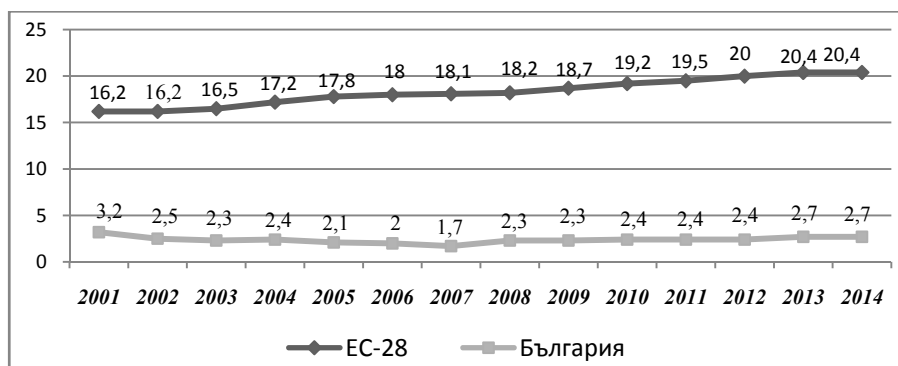
има антицикличен ефект (Анхо, D, 2000). [1] Наред с ролята в икономическия цикъл, има силно политическо и социално значение за решаване на важни проблеми на пазара на труда, свързани с повишаване на икономическата активност на определени сегменти на работната сила и със стимулиране на ръст в заетостта. Поради тези причини заетостта на непълно работно време¹ е една от най-силно препоръчаните от ЕС форми на трудова гъвкавост, натоварена с много очаквания и относно удовлетворяване на важни потребности на зетите, свързани с балансиране на трудовия и семеен живот в продължение на жизнения цикъл. [7] Това е и една от най-широко прилаганите форми на гъвкаво работно време в развитите страни членки на ЕС.

В методиката на ЕС се измерват два типа заетост на непълно работен ден - „кратко непълно работно време (20 или по-малко часа на седмица) и „значително непълно работно време (21-34 часа седмично). За България продължителността на непълното работно време не може да бъде по-малка от половината от законоустановената (чл. 138, ал. 3 от КТ). Тези законодателни норми съответстват на реалната продължителност на работното време при тази форма на заетост. Фактически отработваното непълно работно време в България през 2014 година е средно 19.9 часа, а средната величина за страните от ЕС е 20.1 часа седмично (Eurostat – Tables, Graphs and Maps Interface TGM table, 2015).

Методи и резултати

Анализът на статистическите данни показва, че обхватът на заетостта на непълно работно време е нараснал в структурата на заетостта и на работната сила в ЕС през периода 2001-2013 г. На фиг.1 може да се види, че делът на упражняващите трудова дейност в ЕС, чиято основна работа е на непълно работно време, нараства плавно, като от 16,2 % през 2001 година достига 19,2 % през 2010 г., а през 2014 година вече надхвърля 20%. Около три четвърти от тази категория работещи в ЕС са жени (77.3 %).

Фиг. 1 Динамика на заетостта на непълно работно време, 2001-2014, %

Източник: Eurostat, EU-LFS, 2015

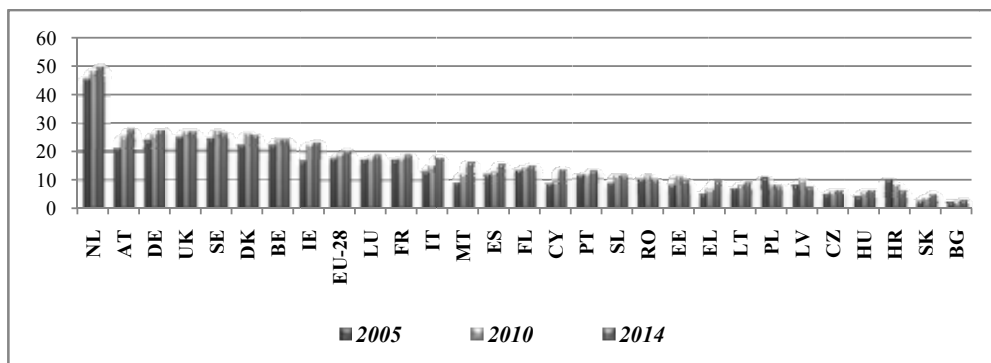
В сравнителен ракурс графиката показва, че работата на непълно работно време е крайно ограничена практика в структурата на заетостта и на работната сила в България. Делът на зетите на непълно работен ден е най-нисък сред страните членки от ЕС (фиг. 2), като варира между 3.2 % (2001 година), 1,7% през 2007 година и нараства слабо до 2,7 % през 2014 г. Вижда се съществена разлика между равнището в България и средното равнище за ЕС по този важен индикатор.

Фиг. 2 илюстрира големите различия и неравномерното разпределение на заетостта на

¹ Работата на непълно работно време (по-малко от 34 часа) е уредена законодателно посредством Директивата на ЕС (EUCouncilDirective 97/81/EC).

непълнен работен ден между традиционните и новите икономики на ЕС. Най-висок дял на работещи на непълнен работен ден се наблюдава в Нидерландия (50,4%), където половината от заетите работят при тази гъвкава форма на работно време. Следвана е от група страни като Австрия, Германия, Обединеното кралство, Швеция и Дания, в които работата на непълно работно време е най-важният източник на заетост за една четвърт от работещите. За разлика от тях, непълновременната заетост е необичайна и непопулярна за България (2,7%), Словакия (3,9%), Унгария и Чешка република (5,9%).

Фиг. 2 Дял на заетите на непълно работно време (15-64 г.), ЕС-28, 2005-2010-2014, (%)

Източник: Eurostat, EU-LFS (online data code: ifsi_emp_a)

Страните със силно развити икономики са интегрирали тази гъвкава форма на заетост в структурата на работната сила, като са абсорбирали негативните следствия и нагласи към този модел на работа. В същото време заетостта на непълнен работен ден остава незначителна за редица страни от Централна и Източна Европа поради особености и различия в икономическите условия, законодателните регулации, политиките на пазара на труда и организационно-управленската култура.

Крайно ниското равнище на заетост на непълно работно време в България може да бъде обяснено с редица социоекономически фактори. Несъмнено най-важната причина е, че работата на частично работно време не е желана и предпочитана алтернатива, тъй като не може да осигури доходи, необходими за нормална издръжка на работещия. Друг важен фактор е, че социално осигурителните вноски за всеки нает са високи, така че работодателите нямат интерес да наемат работници на непълно работно време. Други причини за ниското равнище са липсата на разбиране от страна на работодателите за ползите и неприлагането на гъвкави схеми на организация на работното време, ниското качество и привлекателност на длъжностите на непълнен работен ден, значителното присъствие на т. н. маргинални практики на непълно работно време, по-голямата част от които са свързани с работа без трудов договор и недеklarиран труд.

На фиг. 3 е изразена взаимовръзката между равнището на заетостта на непълно работно време и на съвкупната заетост за страните от ЕС. Вижда се, че в страни с по-висока заетост на непълнен работен ден (Холандия, Австрия, Германия, Дания, Швеция), са постигнати и по-високи нива на обща заетост на работната сила. Установената зависимост е позитивна и средна по сила (корелационен коефициент - 0,55, значим при равнище 1%). В литературата са публикувани редица изследвания, които установяват позитивна връзка между заетостта на непълно работно време и общата заетост, когато се анализират измененията в техните параметри в различни времеви периоди (Booth and van Ours, 2010). [2]

Фиг. 3 Зависимост между заетостта на непълнен работен ден и общата заетост, страни на ЕС-28, 2014

Източник: Eurostat, EU-LFS (анализирани от автора)

Кодовете на страните са както следва: 1- Белгия; 2 - България; 3 - Чешка република; 4 – Даня; 5 - Германия; 6 - Естония; 7 - Ирландия; 8 - Гърция; 9 - Испания; 10 - Франция; 11 - Хърватия; 12 - Италия; 13 - Кипър; 14 - Латвия; 15 - Литва; 16 - Люксембург; 17 - Унгария; 18 - Малта; 19 - Нидерландия; 20 - Австрия; 21 - Полша; 22 - Португалия; 23- Румъния; 24 - Словения; 25- Словакия; 26- Финландия; 27 - Швеция; 28 - Обединено кралство

Работата на непълнен работен ден, когато е желана алтернатива за работещия, може да удовлетвори важни потребности, свързани с подобряване баланса между трудовия и личен живот, с положителното навлизане или отдръпване от трудовия пазар в течение на жизнения цикъл. От друга страна, може да има и редица недостатъци като по-ниско заплащане и сигурност на работното място, редуцирани финансови стимули и социални придобивки, намалени възможности за кариерно развитие, по-лошо качество на условията на труд, риск от маргинализация на пазара на труда и попадане в категорията на т. н. „работещи бедни“.

При оценяване на предимствата и недостатъците на непълновременната заетост за работещия, е важно да се разграничат две форми – доброволно избрана и нежелана, наложена от икономическите обстоятелствата заетост. Един от емпиричните индикатори за диференциране на тези две категории е доколко заетите на непълно работно време желаят и са на разположение да работят повече часове. Според данни на Евростат, през 2014 г. сред 44 милиона заети на непълнен работен ден в ЕС, близо 10 млн. изявяват желание да работят повече часове, което означава че се определят като недостатъчно заети. За България процентът на заетите на непълно работно време, които желаят да работят повече часове е твърде висок - общо 39% от заетите в тази нестандартна форма на работа предпочитат да работят с по-дълга продължителност на работното време. [3] За сравнение, делът на желаещите да работят повече в Холандия е 3%, в Белгия е 4 %, което убеждава, че характерния за тези страни модел на гъвкава заетост се основава на желан избор от страна на работещите. В България, за значителна част от работната сила тази форма на работа е принудителна, а не желана и доброволна алтернатива на гъвкава заетост, включително в рамките на твърде малкия дял в структурата на заетостта.

Интересно е да се отбележи, че България е сред страните с най-голям дял служители на висококвалифицирани и управленски длъжности, работещи на непълно работно време. 11% от фирмите със заети на непълнен работен ден, имат поне един служител на висококвалифицирана длъжност, който работи на непълно работно време (Проуч-

ване на европейските компании, Европейска фондация, 2009). [8] Присъствието на висококвалифицирани кадри във функцията на работещи на непълнен работен ден е положителна тенденция, която предполага стратегическа ориентация към възприемане на гъвкави и високоефективни практики на трудова организация.

Заключение

Заетостта на непълно работно време е изключително слабо представена в структурата на съвкупната и на нестандартната заетост в България, като в рамките на ЕС страната ни е с най-нисък дял работещи на непълнен работен ден. За България тази форма не е популярна сред работодателите и предпочитана от заетите, въпреки редица предимства, които може да има за синхронизиране на интересите и на двете страни. Пред вид нейното значение за работодателите, заетите, икономиката и трипартитната структура, заетостта на непълнен работен ден следва да се прилага като стратегия, допринасяща за повишаване на организационната гъвкавост и конкурентоспособността на фирмите. Фокусът трябва да бъде поставен върху позитивните следствия от развитието на тази гъвкава форма на заетост на макронационално равнище – стимулиране на икономическата активност на определени сегменти от работната сила и на ръст в заетостта, ролята в икономическия цикъл и антицикличните ефекти на пазара на труда, а на вътрешно фирмено ниво – постигане на по-висока гъвкавост в заетостта и в организацията на работното време.

Литература

1. Anxo, D. and O'Reilly, J., 'Working time regimes and transitions in comparative perspective', in O'Reilly, J., Lallement, M. and Cebrián, I. (eds.), *Working time changes: Social integration through transitional labour markets*, Cheltenham, Edward Elgar, 2000
2. Booth, A.L., van Ours, J.C., 'Part-Time Jobs: What Women Want?', IZA Discussion Paper 4686, IZA, Bonn, 2010
3. European Commission, Eurostat, *Labour Force Survey*, 2015
4. Eurofound. *European Company Survey 2009: Part-time work in Europe*, Luxembourg: Publications Office of the European Union. 2011, p. 48
5. Eurofound - EIRO, 'New legislation on fixed-term and part-time work in force', 2003
6. Eurofound - EIRO, *Part-time employment an issue for policymakers*, 2006
7. Eurofound, *Working time options over the life course: New work patterns and company strategies*, 2006
8. Eurofound, *Third European Company Survey: First Findings*, 2013

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том II, Съюз на учените сесия 5 - 6 ноември 2015. Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series A. Public sciences, art and culture, Vol. II., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 5 – 6 November 2015.

ДЕМОГРАФСКО СЪСТОЯНИЕ НА НАСЕЛЕНИЕТО В БЪЛГАРИЯ

Мариана Мургова

Катедра „Статистика и иконометрия”, УНСС

DEMOGRAPHIC STATE OF BULGARIAN POPULATION

Mariana Mourgova, PhD, Assistant Prof, UNWE

Abstract

This paper represents the main causes responsible for the population decline in Bulgaria, such as low fertility levels, high levels of mortality, and external migration.

Keywords: fertility, mortality, external migration, population decline, population ageing

Демографската криза в България се свързва основно със значителното намаление в броя на населението, което започва преди четвърт век. В края на 80-те години населението в България доближава 9 милиона. След това, обаче, започва рязко да намалява. Основните причини за това намаление са намалението в раждаемостта, увеличението в смъртността и външната миграция.

През последните години тенденциите в намалението на броя на населението продължават, като причините за това намаление се запазват.

В настоящия доклад се разглеждат причините за намалението в броя на населението в България през периода 2000-2014 г., а именно ниските коефициенти на раждаемост, увеличението в коефициентите на смъртност, външната миграция и като следствие промяната във възрастовата структура на населението.

Съвременното демографско състояние на България се характеризира с висока смъртност, ниска раждаемост и застаряващо население.

През периода 2000-2014 г. населението в България намалява от 8 149 468 на 7 202 198 или с 947 270. Намалението се дължи на по-високата смъртност в сравнение с раждаемостта и външната миграция.

Коефициентът на естествен прираст на населението през периода по данни на Националния статистически институт (НСИ) е отрицателен и намалява от -5,1 на -5,7% и е най-висок в сравнение със страните от Европейския съюз (ЕС)[1]. Отрицателният естествен прираст се дължи на по-високата смъртност в сравнение с раждаемостта сред населението.

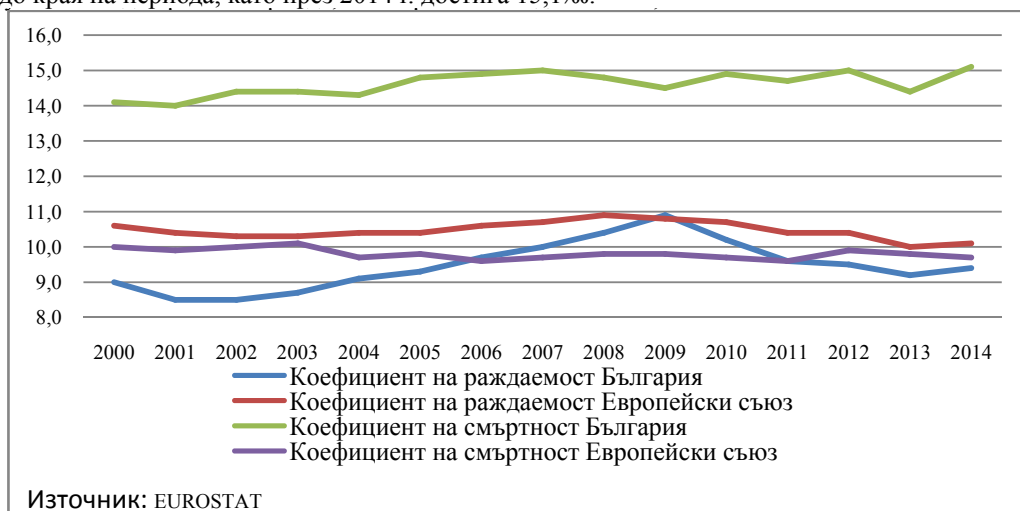
Динамиката в коефициентите на раждаемост и смъртност през периода 2000-2014 г. са представени на графика 1. От графиката се вижда, че коефициентът на раждаемост от началото на периода до 2002 г. намалява, след което значително се увеличава до 2009 г. и отново намалява до 2014 г. В сравнение със средния коефициент на раждаемост в ЕС, с изключение на 2009 г., през целия период раждаемостта в България е по-ниска. Най-големи са различията в началото на периода и възлизат на над 1% като в края на периода тази разлика

намалява почти два пъти.

Причина за намалението на раждаемостта в България от една страна е намалението в броя на жените в детородна възраст като резултат на промяната във възрастовата структура на населението и увеличението на средната възраст на раждане на дете. През 2000 г. средната възраст на майката при раждане на първо дете е 23,5 години, като през 2014 г. се увеличавя на 24,9 години, а средната възраст на раждане на дете се увеличавя от 26,7 на 28,1 години.

От друга страна, независимо от ниската раждаемост в страната през разглеждания период, тоталният коефициент на раждаемост, който показва средния брой на децата които една жена би родила през целия фертилния си период, според повъзрастовата плодovitост през съответната година, се увеличавя от 1,27 през 2000 г. на 1,52 през 2014 г.

От графиката също се вижда, че коефициентът на смъртност в България е значително по-висок от този на раждаемост и е значително по-висок от този в ЕС съюз. Докато коефициентът на смъртност в ЕС е близо 10‰, то в България той е над 14‰ и се увеличавя до края на периода, като през 2014 г. достига 15,1‰.

Графика 1. Коефициенти на раждаемост и смъртност в България и страните от Европейския съюз през периода 2000-2014 г.

Високите равнища на смъртност в България са резултат от една страна на влошената възрастова структура на населението, а именно на увеличението в дела на старите хора сред населението и от друга – на неефективната и дълго реформираща се система на здравеопазване, начина на живот и поведенчески фактори (липса на физическа активност, тютюнопушене, употреба на алкохол, нездравословно хранене и др.).

Ниската раждаемост и високата смъртност са едни от основните факторите за намаление на населението в страната. Друг, не по-малко важен фактор, е външната миграция.

Данни за външната миграция са налични от 2007 г. насам, когато България влиза в ЕС и EUROSTAT започва да отчита тези данни. Не са налични точни данни за броя емигриралите лица. Причината за това е, че НСИ отчита единствено лицата, които са променили официално своето местоживееене. Той не отчита лицата, които постоянно живеят в чужбина без да променят постоянното си местожителство и така общият брой на емигриралите лица е значително подценен. Данните за изселилите се от страната лица за периода 2007-2014 г. са представени в табл. 1.

Според данните от таблица 1, броят на емигриралите лица през периода е 126354 души.

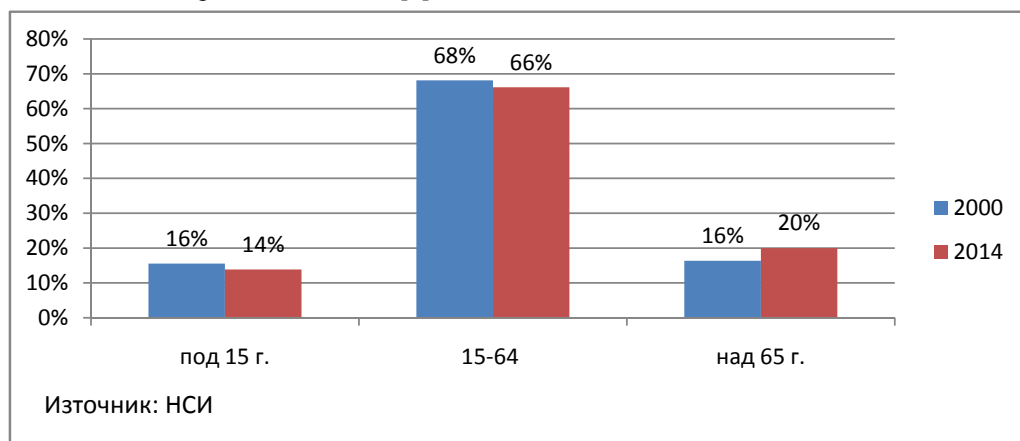
Таблица 1. Външна миграция в България през периода 2007-2014 г.

Години	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Мигрирали лица (брой)	2958	2112	19039	27708	9517	16615	19678	28727

Източник: НСИ

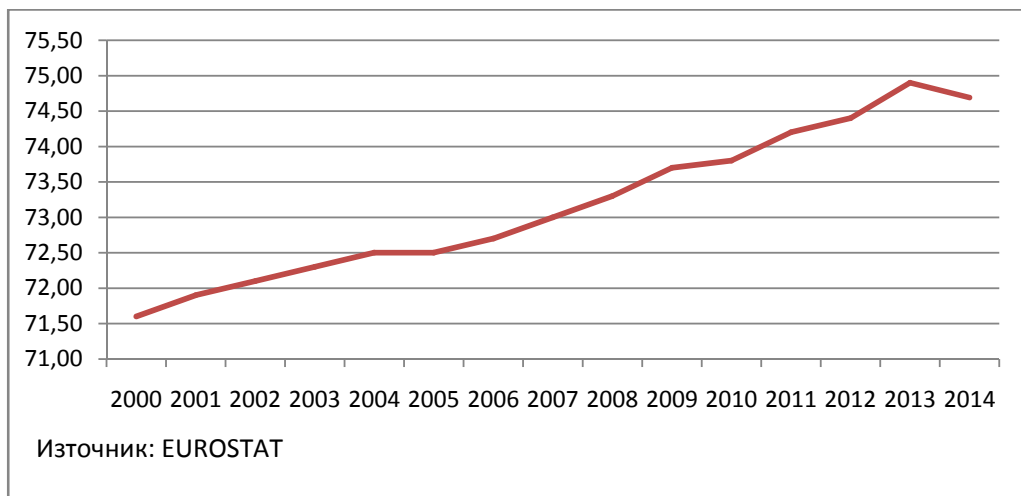
Външната миграция оказва негативно влияние не само върху броя на населението, но и върху възрастовата структура и структурата по образование и придобита квалификация в страната.

В следствие на динамиката в раждаемостта, смъртността и миграцията се променя и възрастовата структура на населението. На графика 2. е представено изменението в структурата на населението по основни възрастови групи. Най-висок е относителният дял на населението на възраст между 15 и 64 години (повече от 65%). През 2000 г. относителният дял на населението под 15 и над 65 години е еднакъв – 16%. От 2000 до 2014 г. относителният дял на населението на възраст под 15 години и в на възраст между 15 и 64 години намалява, а това над 65-годишна възраст се увеличава. В сравнение с другите страни-членки на ЕС, относителният дял на населението на възраст над 65 години е третият най-висок след Германия и Италия [1].

Графика 2. Относителен дял на населението в България по основни възрастови групи за периода 2000-2014 г.

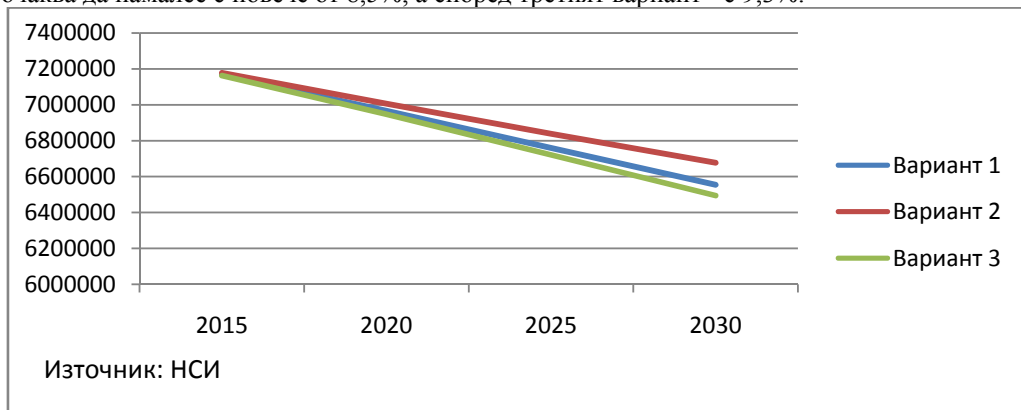
Ниската раждаемост и външната миграция, която засяга предимно населението в младите възрасти, както и увеличението в продължителността на живота, води до увеличение в относителния дял на възрастното население или до остаряване на населението. На графика 3 е представена динамиката в продължителността на живота през периода 2000-2014 г. От графиката се вижда, че продължителността на живота в България се увеличава до 2013 г., като слабо намаление се наблюдава единствено през 2014 г. От 2000 до 2014 г. продължителността на живота се увеличава с повече от три години. Независимо от увеличаващата се продължителност на живота в България, тя остава най-ниска и при двата пола в сравнение с другите страни членки на ЕС[1].

Графика 3. Продължителност на живота при раждане в България през периода 2000-2014 г.

Според прогнозата на НСИ населението в България се очаква да намалее (графика 4). Прогнозата е разработена в три варианта. Първият вариант на прогнозата (реалистичен вариант) е разработен съобразно нормативните изисквания на ЕС за демографско и социално-икономическо развитие на страните-членки. Вторият вариант на прогнозата (оптимистичен вариант) е разработен при предположение за благоприятни социално-икономически условия в страната в бъдеще. Третият вариант на прогнозата (песимистичен вариант) е разработен при предположение за неблагоприятни социално-икономически условия в страната. Разработената от НСИ прогноза е с хоризонт до 2070 г. Дължината на прогнозния период в доклада е ограничен до 2030 г.

Оптимистичният вариант (вариант 2) показва намаление в броя на населението през прогнозния период с близо 7%. Според първият вариант на прогнозата населението се очаква да намалее с повече от 8,5%, а според третият вариант - с 9,3%.

Графика 4. Прогноза за броя на населението в България за периода 2015-2030 г.

Заклучение

През последните петнадесет години демографската криза в България се задълбочава. Равнищата на смъртност са най-високи в ЕС и продължават да се увеличават, раждаемостта е по-ниска от средната за страните-членки на ЕС, а средната продължителност на живота е

една от най-ниските.

Демографското състояние на населението пряко се отразява върху различни аспекти на социално-икономическият живот, свързани с пазара на труда, пенсионната и социалната система. Необходимо е да се отдели по-сериозно внимание на политиките за насърчаване на раждаемостта; въвеждането на ефективна и работеща здравна система и популяризиране на здравословния начин на живот; създаване на работни места с цел да се ограничи външната миграция.

Използвана литература:

1. European Commission, *Demography Report*, Short Analytical Web Note 3, 2015
2. EUROSTAT, Population, *Eurostat Regional Yearbook*, 2014
3. K. Giannakouris., Ageing characterizes the demographic perspectives of the European societies, Population and social conditions, EUROSTAT, 72, 2008
4. НСИ, Метаданни и методология, 2014

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том II, Съюз на учените сесия 5 - 6 ноември 2015. Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series A. Public sciences, art and culture, Vol. II., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 5 – 6 November 2015.

АНАЛИЗ НА ФАКТОРИТЕ, ВЛИЯЕЩИ ВЪРХУ КРАТКОСРОЧНАТА ЗАДЛЪЖНЯЛОСТ НА ПРЕДПРИЯТИЯ ОТ ХРАНИТЕЛНАТА ИНДУСТРИЯ

Петя Йорданова-Динова, Светла Георгиева
Университет по хранителни технологии – Пловдив

ANALYSIS OF THE FACTORS, INFLUENCING THE SHORT-TERM INDEBTEDNESS OF FOOD INDUSTRY ENTERPRISES

Petya Yordanova-Dinova, Svetla Georguieva
University of Food Technologies – Plovdiv

Abstract

The objective of the present analysis is to explore the level of short-term indebtedness of food industry enterprises and its determining factors. The short-term indebtedness is in direct relation to one of the variables of the financial risk – the liquid risk of the enterprise.

Keywords: food industry, enterprises, factor analysis, solvency, liquid risk, short-term indebtedness.

Финансовият анализ като елемент на фирмения мениджмънт обхваща и анализа на задлъжнялостта, т.е. на чуждите средства, инвестирани в активи. Двата основни източника за финансиране дейността на предприятията са собствените средства и тези на несобствениците (кредиторите). Собствениците имат за цел да привличат повече чужди средства, които да осигуряват развитието на бизнеса и увеличаването на пазарното му присъствие. Кредиторите друга страна използват свои методики за оценка на потенциалните си клиенти. Прочуването обхваща различни насоки от финансовото и данъчното състояние на стопанските субекти, характеристиките и спецификите на инвестиционния проект, за който се иска кредита. Това включва анализа на приходите и разходите, на входящите и изходящи парични потоци, нетните парични потоци, на обезпечеността с активи и гаранциите по кредита, на рентабилността и ликвидността, оборотния капитал и неговата обръщаемост, на краткосрочната и дългосрочната задлъжнялост и др. В специализираната литература [4] се препоръчват два подхода за оценка на задлъжнялостта на предприятията и зависимостта им от кредитори и инвеститори:

- Инвестиционно базиран подход;
- Ресурсно базиран подход.

Първият подход дава информация за това каква част от инвестираните средства в активи се падат на привлечения капитал. Привлеченият капитал, като източник на допълнително финансиране, влияе двустранно върху ефективността на стопанската дейност. От една страна

увеличава доходността на собствения капитал посредством ефекта на финансовия лост, а от друга външното финансиране повишава финансовия риск и риска от неплатежоспособност. За установяване равнището и степента на задлъжнялост в този случай се използват:

➤ Коефициент на финансова зависимост:

$$K_{\text{ФЗ}} = 1 + \frac{\text{ДЗ} + \text{КЗ}}{\text{СК}}, \quad (1)$$

където:

ДЗ – дългосрочни задължения;

КЗ – краткосрочни задължения;

СК – собствен капитал.

➤ Дебаланс:

$$Д = \frac{\text{Общо задължения}}{\text{Собствен капитал}} \quad (2)$$

Дебалансът показва колко пъти външното финансиране превишава собствения капитал. Счита се, че това превишение не трябва да бъде повече от два пъти. Връзката между външното финансиране и капиталовите ресурси се дава посредством втория ресурсно базиран подход за анализ на задлъжнялостта. Ресурсно базираният анализ позволява да се определи степента на покриване на задълженията от собствения капитал и при него също се използват комплекс от показатели, но това не е обект на настоящото изследване. За висока достоверност на анализа е препоръчително да се изследват структурните факторни влияния върху измененията, настъпили в общите задължения. Това означава, че трябва числителят на формула (2), т.е. общите задължения да се декомпозират на съставните си части или задълженията да се представят като сума от елементите на дългосрочните задължения и елементите на краткосрочните задължения, което налага формиране на още два производни коефициента:

$$K_{\text{ДЗ}} = \frac{\text{ДЗ}}{\text{СК}} = \frac{\sum_{i=1}^n \text{ДЗ}_i}{\text{СК}} \quad (3)$$

$$K_{\text{КЗ}} = \frac{\text{КЗ}}{\text{СК}} = \frac{\sum_{i=1}^n \text{КЗ}_i}{\text{СК}} \quad (4)$$

Краткосрочните кредитори се интересуват повече от прогнозата за платежоспособността, отколкото от рентабилността на предприятията. Дългосрочните кредитори насочват интереса си към бъдещата доходност и текущата ликвидност, гарантираща регулярното погасяване на кредита. В практико-приложен план таблица 1 представя данните за коефициентите на краткосрочна задлъжнялост на предприятията, прилагачи НСФОМСП, а таблица 2 – на предприятията, прилагачи МСС.

Таблица 1

Предприятия	КФП	Каванси	К _{дост.}	К _{пр.гр.}	К _{перс.}	К _{осиг.}	К _{данъци}	К _{др.}	К _{кз}
1. „Филипополис - РК“ ООД	0,001	–	0,784	–	0,084	0,060	0,028	0,241	1,20
2. „Млечни продукти“ ООД	0,364	–	0,277	0,168	0,016	0,005	0,024	0,096	0,95
3. „Кондов екопродукция“ ЕООД	1,999	0,169	0,035	–	0,014	0,006	0,009	0,055	2,29
4. „Полидей-2“ ООД	0,044	–	0,110	–	0,008	0,003	0,013	0,001	0,18
5. „Скорпион 21“ ООД	0,005	–	0,034	0,075	0,011	0,003	0,028	0,033	0,19
6. „Рожен Милк“ ООД	0,980	–	1,749	–	0,050	0,021	0,104	0,782	3,68
7. „Шипка 99“ АД	1,115	0,001	0,336	0,063	0,029	0,004	0,014	0,007	1,57
8. „Елит 95“ ООД	0,274	0,018	0,205	0,002	0,009	0,003	0,017	0,025	0,56
9. „Снеп груп“ ООД	9,766	–	2,020	1,047	1,082	0,674	–	0,680	15,27
10. „Елви“ ООД	0,069	–	0,125	–	0,003	0,002	0,017	0,011	0,23
11. „Чех – 99“ ООД	1,932	–	1,627	–	0,017	0,010	0,031	0,168	3,78
12. „Маклер Комерс“ ЕООД	0,733	0,064	0,931	–	0,022	0,008	0,024	0,348	2,13
13. „Жоси“ ООД	–	–	2,477	–	0,395	0,143	0,111	0,218	3,34
14. „Мизия Милк“ ООД	2,106	0,003	1,516	0,008	0,117	0,052	0,095	0,166	4,06
15. „Би Си Си Хандел“ ООД	0,090	0,004	0,429	0,002	0,011	0,005	0,041	0,343	0,92
16. „Ел Би Булгарикум“ ЕАД	–	0,001	0,015	–	0,008	0,003	0,001	0,005	0,03
17. „Родопея – Белев“ ЕООД	–	–	0,738	–	0,012	0,003	0,014	–	0,77
18. „Зоро – 97“ ООД	–	–	0,630	–	0,030	0,011	0,015	0,128	0,81
19. „Мленен рай - 2“ ООД	0,050	0,107	3,579	–	0,097	0,071	0,188	0,276	4,37
20. „Йотови“ ООД	0,992	–	1,218	–	0,011	0,006	0,041	–	2,27
21. „Български йогурт“ ЕООД	0,362	–	0,614	–	0,067	0,082	0,179	0,180	1,48
22. „Мероне – Н“ ЕООД	0,164	–	0,107	–	0,005	0,002	0,008	0,016	0,30
23. „Братя Зафирови“ ООД	0,223	0,173	0,329	–	0,009	0,003	0,032	0,224	1
24. „Мандра Рилци“ ЕООД	1,102	0,005	0,998	0,401	0,035	0,011	0,063	0,043	2,66
25. „Хранивест“ ООД	0,317	–	1,938	–	0,053	0,015	0,090	0,167	2,58
26. „Минчеви“ ЕООД	0,262	0,279	0,536	–	0,021	0,010	0,096	2,958	4,16
27. „Булдекс“ ООД	2,216	0,532	3,351	–	0,090	0,028	0,032	0,345	6,59
28. „Арачиеви“ ООД	0,031	–	0,074	–	0,012	0,005	0,039	0,203	0,37
29. „Равногор“ ООД	1,603	–	1,093	–	0,257	0,043	0,070	0,017	3,08
30. „Родопчанка“ ООД	0,038	–	0,024	–	0,030	0,010	0,027	0,004	0,14
31. „Декада“ ООД	0,060	–	0,645	–	0,054	0,027	0,116	0,285	1,19
32. „Икай“ ООД	0,003	–	0,031	–	0,007	0,004	0,005	0,351	0,40
33. „Ем Джей Дериз“ ЕООД	0,713	0,113	1,229	2,142	0,044	0,015	0,009	0,575	4,84
34. „Родопа милк“ МК	–	–	0,078	–	0,008	0,007	0,020	0,001	0,12
35. „Лактима“ ЕАД	0,308	–	0,670	0,728	0,085	0,047	0,052	0,081	1,98
36. „Меггле България“ ЕООД	3,187	–	1,228	–	0,028	0,011	0,082	0,138	4,68

Таблица 2

Предприятие	К _{обл.}	К _{ФП}	К _{търг. зад.}	К _{пр. гр.}	К _{лиз.}	К _{КФ}	К _{перс.,осиг.}	К _{данъци}	К _{др.}	К _{КЗ}
„Данон Сердика“ АД	–	0,009	0,580	0,035	–	0,001	0,094	0,017	0,022	0,75
„ОМК“ АД	0,016	0,185	0,207	0,295	0,019	–	0,045	0,013	0,038	0,82
„Сердика България“ АД	–	0,269	0,156	1,143	–	–	0,065	0,110	0,088	1,83
„Кодап“ ЕООД	–	1,971	0,126	0,571	0,204	–	0,038	–	0,019	3,93
„Тирбул“ ЕАД	–	0,107	0,156	0,147	–	–	0,003	–	0,010	0,42

В таблиците са използвани следните означения: К_{ФП} – коефициент на краткосрочна задължнялост към финансови предприятия; К_{аванси} – коефициент на задължнялост по краткосрочни аванси; К_{дост.} – коефициент на краткосрочна задължнялост към доставчици; К_{пр.гр.} – коефициент на краткосрочна задължнялост към предприятия от група; К_{перс.} – коефициент на краткосрочна задължнялост към персонала; К_{осиг.} – коефициент на краткосрочна задължнялост по осигуровки; К_{данъци} – коефициент на краткосрочна задължнялост по данъци; К_{др.} – коефициент на други краткосрочни задължения; К_{обл.} – коефициент на задължнялост по облигационни заеми; К_{КФ} – коефициент на задължнялост по краткосрочно финансиране; К_{търг. зад.} – коефициент на краткосрочни търговски задължения; К_{лизинг} – коефициент на задължнялост по краткосрочен лизинг; К_{КЗ} – коефициент на краткосрочна задължнялост.

Анализирайки получените резултати, могат да се направят следните по-обобщени изводи:

1. Краткосрочната задължнялост на разглежданите предприятия основно се дължи на задължения към доставчици, финансови предприятия и други задължения.
2. Задълженията към персонала, осигурителните и данъчни задължения оказват несъществено влияние върху краткосрочната задължнялост.

Литература:

1. Адамов, В., Управление на капиталите във фирмата, АБАГАР, В. Търново, 2006.
2. Адамов, В., Финанси на фирмата, АИ „Ценов“, Свищов, 2012.
3. Иванова, Р., Л. Тодоров, Финансово-стопански анализ, Тракия–М, София, 2008.
4. Михайлов, М., К. Митов и Р. Колева, Основи на финансовия анализ, АИ „Д. А. Ценов“, Свищов, 2010.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том II, Съюз на учените сесия 5 - 6 ноември 2015. Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series A. Public sciences, art and culture, Vol. II., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 5 – 6 November 2015.

ФАКТОРЕН АНАЛИЗ НА ДЪЛГОСРОЧНАТА ЗАДЪЛЖНЯЛОСТ НА ПРЕДПРИЯТИЯ ОТ ХРАНИТЕЛНАТА ИНДУСТРИЯ

Светла Георгиева, Петя Йорданова-Динова
Университет по хранителни технологии - Пловдив

FACTOR ANALYSIS OF THE LONG-TERM INDEBTEDNESS OF FOOD INDUSTRY ENTERPRISES

Svetla Georguieva, Petya Yordanova-Dinova,
University of Food Technologies – Plovdiv

Abstract

The usage of long-term debt influences the formation of the capital structure and the solvency of the enterprises. In managing and evaluating the solvency it is necessary to determine the level of long-term indebtedness, and also the factors that have impact on it.

Keywords: food industry, enterprises, factor analysis, solvency, long-term indebtedness.

В настоящата глобализирана икономика не би било възможно предприятията да се наложат на пазара, ако нямат достатъчна финансова мощ. Финансовото обезпечение на стопанската дейност е от изключително значение за адекватна реакция на динамичните условия на бизнес средата. Една от причините за появата на дисбаланси и кризисни ситуации по отношение на финансовото състояние на стопанските субекти е капиталовата политика. Капиталовата политика намира израз в системата от мерки и дейности, осъществявани от предприятията, за набирането на финансови средства, определяне на цената им и не на последно място тяхното оптимално структуриране [1]. Ефективното управление на капиталовата структура на предприятията изисква обстойно изследване на комплекс от елементи на пасива – собствен капитал, краткосрочни и дългосрочни задължения, финансираня и приходи за бъдещи периоди. При по-задълбочен анализ се разглежда факторното влияние на отделните съставни части, които изграждат тези елементи. Настоящото изложение показва силата и посоката на влияние на отделните компоненти, детерминиращи дългосрочната задължнялост. Един от най-често използваните методи за определяне на това влияние е факторният анализ. При него се използват модели, в които един от участващите показатели се диференцира на отделни факторни показатели:

$$ДЗ = \sum_{i=1}^n \hat{ДЗ}_i, \quad (1)$$

където:

ДЗ – дългосрочни задължения;

ДЗ_{*i*} – съставни елементи на дългосрочните задължения;

n – брой на съставните елементи.

Управлението на дългосрочната задължнялост и най-вече на оптималността на дългосрочните капитали е ключов момент във финансовия мениджмънт, определящ

финансовото равновесие и инвестиционния потенциал на предприятията [3]. Финансовото равновесие се определя от съотношението между собствени и привлечени средства, като препоръчително е да се отнасят така както 1:2. Практическият опит показва, че това съотношение може да бъде в границите 0,5-1. Величината и динамиката на дългосрочните задължения трябва внимателно да се следи, тъй като и излишъкът и недостигът би довел до неефективното им използване и повишава риска от неплатежеспособност. Високата задължнялост не винаги се счита за негативно явление. В случай, че предприятията ефективно използват привлечения капитал и нямат неуредени взаимоотношения с кредиторите, тогава рентабилността на собствения капитал се повишава. Показателите, чрез които се изследва дългосрочната задължнялост изразяват степента на използване на заемния капитал. Заемният капитал е представен в раздел В на счетоводния баланс, който съдържа различни по вид изискуеми средства:

- Задължение по облигационни заеми;
- Задължения към финансови предприятия;
- Задължения по получени аванси;
- Задължения към доставчици;
- Задължения по полици;
- Задължения към свързани и асоциирани предприятия;
- Задължения към персонала;
- Осигурителни задължения;
- Данъчни задължения;
- Други задължения.

Всеки от тези фактори оказва специфично въздействие върху дългосрочната задължнялост. За целите на настоящото изследване се използва коефициента на дългосрочна задължнялост:

$$K_{дз} = \frac{\text{Дългосрочни задължения}}{\text{Собствен капитал}} \quad (2)$$

Отношението изразява степента на зависимост на предприятието от своите кредитори. Обикновено стойностите му са под единица и показва колко дългосрочни задължения се падат на едни лев собствен капитал. За някои предприятия коефициентът може да е по-голям от единица, което е знак за висока финансова зависимост от кредиторите. Факторното влияние на отделните елементи на дългосрочната задължнялост се установява като числителят от формула (2) се детайлизира:

$$K_{дз} = \frac{\text{Дългосрочни задължения}}{\text{Собствен капитал}} \quad (3)$$

Равнището и динамиката на коефициента на дългосрочна задължнялост дават информация за инвестиционната активност на предприятията, тъй като финансирането на стратегически инвестиции в реални активи не може да се осъществи без участието на дългосрочно привлечен капитал. Факторният анализ, който се провежда в настоящата разработка, може да отговори на редица въпроси, свързани с: рентабилността на собствения капитал; структурата на дългосрочния дълг; състава на отделните задължения; потенциала на платежеспособност; ефективността на производството, маркетинга и др.

Предмет на изследването е равнището на дългосрочна задължнялост, а обект – 41 пазарно представени предприятия от сектор „Млекопреработка“ в страната за периода 2006-2013 година. Целта е да се покаже динамиката на задължнялостта и специфичното въздействие на факторите, допринесли за нея. Резултатите от направеното изследване са представени в следващите две таблици. В таблица 1 са представени резултатите на предприятията, прилагащи НСФОМСП, а в таблица 2 – на тези прилагащи МСС.

Таблица 1

Предприятия	К _{ФП}	К _{дост.}	К _{лизинг}	К _{пр.гр.}	К перс., осиг. данъци	К _{др.}	К _{дз}
1. „Филипополис - РК“ ООД	9,757	–	–	–	–	–	9,76
2. „Млечни продукти“ ООД	0,169	–	–	0,187	–	0,094	0,45
3. „Кондов екопродукция“ ЕООД	0,037	–	–	–	0,008	0,028	0,07
4. „Полидей-2“ ООД	0,031	0,002	–	–	–	0,002	0,03
5. „Скорпион 21“ ООД	–	–	–	–	0,302	0,153	0,45
6. „Рожен Милк“ ООД	2,198	–	–	–	–	–	2,20
7. „Шипка 99“ АД	0,074	0,024	–	–	0,003	0,013	0,11
8. „Елит 95“ ООД	0,465	0,001	0,023	–	–	0,603	1,09
9. „Снеп груп“ ООД	1,054	–	–	–	–	0,510	1,56
10. „Елви“ ООД	0,169	–	–	–	–	0,009	0,17
11. „Чех – 99“ ООД	–	–	–	–	–	–	–
12. „Маклер Комерс“ ЕООД	0,600	–	–	–	–	0,028	0,63
13. „Жоси“ ООД	6,777	–	0,226	–	–	1,227	8,32
14. „Мизия Милк“ ООД	2,079	–	–	–	–	0,510	2,59
15. „Би Си Си Хандел“ ООД	0,842	–	0,047	0,131	–	0,236	1,26
16. „Ел Би Булгарикум“ ЕАД	–	0,001	–	–	0,015	0,001	0,02
17. „Родопя–Белев“ ЕООД	0,505	0,036	–	–	0,002	0,458	1
18. „Зоров – 97“ ООД	0,068	–	–	–	–	–	0,07
19. „Млечен рай - 2“ ООД	1,926	–	–	–	–	0,167	2,09
20. „Йотови“ ООД	2,650	0,604	–	–	–	–	3,25
21. „Български йогурт“ ЕООД	0,201	–	–	–	–	0,178	0,38
22. „Мероне – Н“ ЕООД	0,133	–	–	–	–	0,026	0,16
23. „Братя Зафирови“ ООД	1,981	–	–	–	–	0,032	2,01
24. „Мандра Рилци“ ЕООД	0,192	–	–	0,574	–	1,30	2,07
25. „Хранивест“ ООД	0,309	–	–	–	–	1,811	2,12
26. „Минчеви“ ЕООД	1,497	0,432	–	1,445	–	1,471	4,84
27. „Булдекс“ ООД	6,105	–	–	–	–	0,435	6,54
28. „Арачиеви“ ООД	–	0,076	–	–	–	0,076	0,15
29. „Равногор“ ООД	–	–	–	–	–	3,907	3,91
30. „Родопчанка“ ООД	0,053	–	–	–	–	–	0,05
31. „Декада“ ООД	–	–	–	–	–	1,181	1,18
32. „Икай“ ООД	0,020	0,012	–	–	–	0,475	0,51
33. „Ем Джей Дериз“ ЕООД	1,459	–	–	2,639	–	0,357	4,46
34. „Родопа милк“ МК	0,250	–	–	–	–	–	0,25
35. „Лактима“ ЕАД	0,282	0,154	–	0,268	–	–	0,70
36. „Меггле България“ ЕООД	3,883	–	–	–	0,004	1,047	4,93

Таблица 2

Предприятия	К _{обл.}	К _{ФП}	К _{пр.гр.}	К _{лизинг}	К _{ДФ}	К _{перс.и осиг.}	К _{данъци}	К _{др.}	К _{ДЗ}
„Данон Сердика“ АД	–	–	–	–	0,002	0,014	–	–	0,02
„ОМК“ АД	0,123	0,124	0,330	0,025	–	0,006	0,126	0,005	0,74
„Сердика България“ АД	–	0,306	1,292	–	–	0,001	–	–	1,60
„Кодап“ ЕООД	–	0,840	–	0,444	–	–	0,020	–	1,30
„Тирбул“ ЕАД	–	0,223	–	–	–	–	0,024	–	0,25

В таблиците са използвани следните означения: К_{ФП} – коефициент на дългосрочна задължнялост към финансови предприятия; К_{дост.} – коефициент на дългосрочна задължнялост към доставчици; К_{лизинг} – коефициент на дългосрочна задължнялост по финансов лизинг; К_{пр.гр.} – коефициент на дългосрочна задължнялост към предприятия от група; К_{перс. осиг. данъци} – коефициент на дългосрочна задължнялост към персонал, осигуровки и данъци; К_{др.} – коефициент на други дългосрочни задължения; К_{обл.} – коефициент на задължнялост по облигационни заеми; К_{ДФ} – коефициент на задължнялост по дългосрочно финансиране; К_{ДЗ} – коефициент на дългосрочна задължнялост.

В резултат на получените данни за коефициентите може да се заключи, че факторите, които оказват силно влияние върху равнището на дългосрочната задължнялост са задължения към финансови предприятия и други дългосрочни задължения.

Литература

1. Адамов, В., Управление на капиталите във фирмата, АБАГАР, В. Търново, 2006.
2. Адамов, В., Финанси на фирмата, АИ „Ценов“, Свищов, 2012.
3. Иванова, Р., Л. Тодоров, Финансово-стопански анализ, Тракия–М, София, 2008.
4. Dominique, R., Analyse conomique et gestion de l'entreprise, Dunod, Paris, 1986.
5. Peyarard, J., Analyse financire, Vuibert gestion, collection dirige par J.- P. Helfer et J. Orsoni, Paris, 1991.

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ПРИЛАГАНЕ НА КОНЦЕПЦИЯТА ЗА УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ

Ангел Димитров, Веселина Жекова, Маргарита Русева
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

OPPORTUNITIES FOR IMPLEMENTING THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT CONCEPT

Angel Dimitrov Veselina Zhekova Margarita Ruseva
Plovdiv university “Paisii Hilendarski”

Abstract

In the conditions of unpredictable external environment, together with socio-ethical marketing and reengineering, sustainable development is a timely management concept. Sustainable development implies reconciliation of economic, social and environmental effects.

The article provides an overview of the variety of strategies for sustainable development on the basis of which identified opportunities for effective application of this concept at different levels.

Keywords: sustainable development; mission; goals; strategies; concepts

Устойчивото развитие е концепция, формирала се през 80-те и утвърдила се през 90-те години на миналия век. Тази концепция предвижда икономически растеж, който е в състояние да удовлетвори очакванията на съвременното общество за благосъстояние (с всичките му социално-демографски и здравни особености) в дългосрочен план, без да лишава бъдещите поколения от възможността да задоволят своите потребности. По-конкретно устойчивото развитие предполага избор и прилагане на стратегии за икономическо развитие, съобразени с опазването и подобряването на околната среда и биологичното равновесие на Земята [1].

През 1987 г. Световната комисия за околна среда и развитие към ООН публикува историческия си доклад със заглавие „Нашето общо бъдеще“ (*Our Common Future*), известен още като „Докладът Брунтланд“ на името на норвежката министър-председателка Гру Харлем Брунтланд. В него за първи път се предлага официална дефиниция на понятието устойчиво развитие: „Устойчивото развитие е развитие, което отговаря на потребностите на сегашното поколение, без да ограничава възможността на бъдещите поколения да посрещнат и реализират своите потребности [2]. Посочената дефиниция е приета и в българското законодателство – в Закона за опазване на околната среда. Според този документ устойчивото развитие обединява два основни стремежа на обществото: (1) постигане на икономическо развитие, осигуряващо нарастващ жизнен стандарт; (2) опазване и подобряване на околната среда – сега и в бъдеще [1], [2].

Множество автори отбелязват известна неточност на превода на оригиналния израз (англ. sustainable development, фр. développement durable, нем. nachhaltige entwic-klung). Съществува вътрешно противоречие и алогичност на българския вариант на превода. „Устойчивост“ предполага равновесие, а „развитие“ е възможно само при постоянен изход на сис-

темата от равновесното ѝ състояние. Всъщност терминът „устойчиво развитие“ означава постоянна грижа за осигуряване на добро качество на живот, както на настоящите поколения, така и на всяко следващо поколение.

Основната идея, съдържаща се в тази дефиниция е съобразяването на задоволяването на човешките потребности с ограничеността на ресурсите, както и равнопоставеността между сегашното и бъдещите поколения. На фона на вековните опити за разрешаване на това социално-икономическо противоречие, днес важното е да се търсят възможности за ефективно реструктуриране на потреблението и съответно – на производството, наред с премахването на „нерационалните им форми“. Това означава и издигането на общественото съзнание, на основата на прекъсване на консуматорския начин на живот. Десетилетия по-късно, все още сме далеч от началото на този процес. Основната причина за това остава драматичното неосъзнаване на ескалиращите деформации в климата и в несправедливото разпределение на ограничените ресурси.

От 3 до 14 юни 1992 г. в Рио де Жанейро се провежда Втората среща на върха за Земята. На този форум терминът „устойчиво развитие“ се налага официално и започва широко да се разпространява в медиите. На същия този форум е прието споразумение и е създаден „Дневен ред за 21 век“, който предвижда разработване на глобални и локални планове за устойчиво развитие. Дефиницията за устойчиво развитие на комисията Брунтланд, която се основава на опазване на околната среда и предвидливо използване на природните ресурси, е видоизменена с въвеждането на дефиницията за „трите стълба“, чието интегрирано и хармонично взаимодействие чертае алтернатива за развитие: икономически просперитет, социална справедливост, съхранена околна среда.

През същата тази 1992 г. е подписан Договорът от Маастрихт, който превръща Съюза на европейските общности в Европейски съюз. Съюзът приема устойчивото развитие като суверенен приоритет като през 1994 г. е публикувана Хартата от Аалборг за устойчивите градове в рамките на Европа.

Именно устойчивото развитие е вписано като една от основните цели на Хилядолетието на развитието, приети от *всички* страни-членки на ООН.

Понастоящем устойчивото развитие е неотменна част от глобалната политическа философия на Европейския съюз. Значителна част от страните-членки на ЕС разполагат с национални стратегии за устойчиво развитие. Секторните политики се опитват да интегрират устойчивото развитие в програмите си, общини и региони се възползват от автономността си при провеждане на определени политики и създават свои локални програми, често пъти много по-амбициозни и прагматични от националните. Философията на устойчивото развитие е в основата на европейските политики, а устойчивият подход – неотменно условие при формулиране на краткосрочни и дългосрочни цели, при съставяне и провеждане на програми и проекти, при оценка на стратегии, конкретни резултати и дълготрайни постижения. Устойчивото развитие е развитие, което отговаря на потребностите на сегашното поколение, без да ограничава възможността на бъдещите поколения да посрещнат и реализират своите потребности. Това означава пестеливо използване на природните ресурси и възстановяване на екологичното равновесие. Устойчивото развитие обвързва икономическата с екологичната ефективност от общественото производство и утвърждава принципа на равенството и справедливостта чрез повишаване на човешките възможности и гражданско съзнание. В рамките на устойчивото развитие се очертават следните три основни групи въпроси:

- 1) екологични, засягащи състоянието на природното равновесие;
- 2) икономически, отнасящи се до екологоемкостта на производството;
- 3) социални, свързани със стопанските и природните условия на живот на населението – заетост, образование и обучение, здраве, достъп до здрава природна среда, отговорно и споделено управление, както и намаляване и елиминиране на неустойчивите модели на

производство и потребление.

За осъществяване на целите на устойчивото развитие и в следствие на ангажиментите, поети на международно равнище, държавите се задължават да изработят национални стратегии за устойчиво развитие. Преди всичко са необходими единни, устойчиви и последователни политики. Нужни са и яснота и диференциация в целите, които, макар и подчинени на общите разбирания за устойчивото развитие, са неизбежно индивидуални в различните стопански субекти, институции и нестопански организации. В този смисъл, ефективната промяна предполага осъществяването ѝ, както „отгоре-надолу“, така и „отдолу-нагоре“. Това, от своя страна, налага скъсването с формалното отношение към целеполагането, като важна част от планирането в социалните организации. Коалиционният модел на целеполагане, основаващ се на баланса на заинтересованите групи придобива особена важност днес, когато не може и не трябва да се робува на микроикономически стереотипи.

Националната стратегия за устойчиво развитие (НСУР) на България се основава на обновената Стратегия за устойчиво развитие на ЕС и на обновената Лисабонска стратегия с решенията, приети на Срещата на високо равнище по устойчивото развитие, проведена в Йоханесбург, ЮАР през есента на 2002 г.

НСУР е разработена и в съответствие с Националната стратегическа референтна рамка (НСРР), Националната програма за реформа (НПР) и Оперативните програми. Стратегията за устойчиво развитие на ЕС и Лисабонската стратегия се допълват взаимно. НСРР описва Стратегията на България в подкрепа на действия за повишаване на конкурентоспособността – човешки ресурси, инфраструктура, управление и ефективна държавна администрация и услуги и териториално сближаване, техните взаимовръзки и ролята на Структурните и Кохезионния фонд в рамките на стратегията. Основната цел на НСУР е очертаване и провеждане на дейности, които ще повишат качеството на живот в Българи, както за настоящото, така и за бъдещото поколение чрез очертаване на визията за развитие на страната в средносрочен и дългосрочен план (до 2020 г.). НСУР включва (1) анализ на възможностите на страната, (2) предизвикателствата пред които е изправена, както и (3) намеренията за развитие. За да бъде осигурена устойчивост, отделните политики, приети в краткосрочен план, е необходимо да бъдат съобразени с дългосрочните цели на ЕС. В контекста на Лисабонската стратегия това предполага съгласуваност между краткосрочните и дългосрочните цели, с оглед от една страна да се постигне баланс между политиката за ускоряване на растежа и увеличаване на заетостта, а от друга – да се реализират целите, обвързани с опазването на околната среда. Необходимо е ЕС и държавите - членки по отделно да разработят инструменти за оценка на въздействието, с чиято помощ ще имат възможност да вземат подходящи решения. Тези инструменти трябва да отчитат всички краткосрочни и дългосрочни разходи и предимства, , така и конкуренцията в глобален мащаб. Това е една необходима мярка за запазване на водеща позиция на Европа в света в областта на опазването на околната среда, без да пренебрегва ефекта на ангажимента свързан с растежа и заетостта. Достойният живот и благосъстоянието са невъзможни без грижа за средата, в която живее всеки един от нас.

В Стратегията за устойчиво развитие на Р България са заложили цели, планирани са действия и инструменти, които интегрират икономически, социални и екологически аспекти и представляват единна рамка за създаване на общи правила, процедури и изисквания при разработването на стратегически, планови и програмни документи с въздействие върху устойчивото развитие. В този смисъл документът ще продължи да се развива според потребностите на времето, защото основната му роля е да предизвестява навреме потенциални заплахи за устойчивото развитие и да инициира превантивни дейност, да влияе върху разработването или актуализацията на документи, обвързани със секторни политики и програми за действие. Като национален документ Стратегията първо

е ориентирана към националното устойчиво развитие и изпълнението на всички договори и конвенции по България е страна в тази област. Тя е документ за социално и икономическо партньорство при широко участие на гражданското общество. Чрез НСУР допринася за прилагането на кохерентна вътрешна политика на ЕС в съответствие, както с политиките на Общността, така и международните ангажименти на ЕС, което произтича от клаузите на Договора за членство [6].

Националният план за развитие на Република България е стратегическа платформа за формулиране и изграждане на политики за устойчиво развитие. Това е национален стратегически документ, който дефинира визията, стратегическите цели и националните приоритети за развитие, а също и необходимите финансови ресурси и институционална рамка за тяхното достигане. Планът обединява всички съществуващи и регионални стратегии, насочени към развитие на даден отрасъл, сектор, район или цялата икономика. В този смисъл НПП представлява дългосрочна публична инвестиционна програма на страната, обединявайки инвестициите във физически активи и човешки капитал.

Националният план за развитие очертава основните области на несъответствие в развитието на страната ни в сравнение с ЕС, сред които са:

- нисък БВП на глава от населението;
- висока безработица сред жените, лицата над 50 годишна възраст, лицата без образование и специалност, продължително безработните и ниска икономическа активност;
- ниска производителност на труда;
- несъответствие на образователното ниво и професионалните умения на работната сила на изискванията на търсенето;
- използване на амортизирани технологии в производството;
- ниска енергийна ефективност;
- лошо развита транспортна инфраструктура в граничните, планинските и полупланинските райони на страната;
- значителни вътрешно-регионални различия на общинско ниво;
- ниска производителност в селското стопанство;
- слабо развит сектор на малки и средни предприятия;
- ниска степен на социално включване на хората в неравностойно положение;
- лошо управление, поддръжка и съхранение на културно историческото наследство и живата култура;
- слаба практическа насоченост на образованието;
- слаба връзка между образованието и бизнеса.

Решаването на тези важни, неструктурирани социално-икономически проблеми и последващото очаквано издигане на жизненото равнище на населението в най-бедната европейска страна изисква адекватно ресурсно осигуряване на представените стратегически действия. Преди това, обаче, е необходима сериозна диагностика на вътрешната и външната среда чрез подходящи и актуални методически инструменти. Също така, в рамките на икономическите анализи е необходимо по-често използване на натуралните измерители (известна е най-голямата им прецизност, при макар и тесен обхват), както и на трудови измерители /балансиращи сравнителните предимства и недостатъци на останалите измерители/. Освен това, съгласно принцип 12 на Декларацията по околна среда и развитие „Държавите трябва да си сътрудничат за една отговорна и благоприятна международна икономическа система, способна да доведе до икономически растеж и устойчиво развитие във всички страни и да даде възможност за по-ефикасна работа с проблемите, породени от деградацията на околната среда“ [3].

За новия програмен период у нас е разработена **Национална програма за развитие 2014 - 2020**, която изпълнява ролята на Националния план.

Този документ определя дългосрочните цели и приоритети на държавната политика за

регионално развитие на страната, както и съответствието ѝ с другите структуроопределящи политики. Националната програма съдържа:

- социално-икономически анализ на районите;
- целите и приоритетите за регионално развитие, които трябва да бъдат постигнати за определен период;
- обща оценка на необходимите ресурси за постигане целите на стратегията;
- критериите за оценка на изпълнението на стратегията;
- стратегически насоки за разработване или актуализация на регионалните планове за развитие за определен период или периоди;
- описание на необходимите действия за прилагане принципа на партньорство и осигуряване на информация и публичност.

Освен национална програма за развитие се разработват и регионални, областни и общински планове за развитие.

Регионалните планове за развитие определят средносрочните цели и приоритети за устойчиво интегрирано регионално и местно развитие на територията на съответния район в съответствие с предвижданията на Националната стратегия за регионално развитие и другите структуроопределящи политики. Те съдържат:

- анализ на икономическото, социалното и екологичното състояние и потенциала за развитие на съответния район;
- целите и приоритетите за развитие на района за определен период;
- обща оценка на необходимите ресурси за реализация на плана;
- индикаторите за наблюдението и оценката на плана;
- необходимите действия по наблюдението, оценката и актуализацията на плана;
- описание на необходимите действия за прилагане принципа на партньорство и осигуряване на информация и публичност;
- предварителната оценка на плана [6].

От своя страна регионалните планове за развитие отчитат предвижданията и инвестиционните намерения на секторните стратегии за развитие за територията на района.

Областните стратегии за развитие определят средносрочните цели и приоритети за развитие на областта, както и стратегическите насоки за разработване на общинските планове за развитие. Те се разработват в съответствие с регионалния план за развитие и съдържат:

- анализ на икономическото и социалното състояние на областта;
- целите и приоритетите за развитие на областта за определен период;
- обща оценка на необходимите ресурси за постигане целите на стратегията;
- териториалния обхват на районите за целенасочена подкрепа;
- критериите за оценка на изпълнението на стратегията;
- стратегически насоки за разработване на целите и приоритетите на общинските планове за развитие;
- описание на необходимите действия за прилагане принципа на партньорство и осигуряване на информация и публичност [6].

При разработването на **планове за регионално развитие** местните и регионални власти се стремят да набележат специфичните цели за постигане на устойчиво развитие и след това да изготвят програми и дейности за тяхното изпълнение. Целевата ориентираност на планове за регионално развитие и тяхната структура ги определя като **стратегически планове за устойчиво развитие на съответната територия**. Те не са просто планове за социално-икономическо развитие, обхващащи в един документ, всички процеси и подсистеми на териториалната единица. Планове за регионално развитие имат за задача да осигурят приоритетно развитие на ключовите фактори, които ще гарантират просперитета съответния

район в бъдеще и ще го изведат на по-добри конкурентни позиции спрямо другите и спрямо миналите му състояния.

Устойчивото развитие на организациите, предпоставяно от ефективното им управление, зависи в значителна степен от адекватното им ресурсно осигуряване и от рационалното използване на всички ресурси, включително на особено важните финансови. Основна възможност за това е разработването и управлението на проекти по ЕСФ. Известно е, че немалка част от баловата им оценка е точно по устойчивостта на проектните резултати като осигуряване на трайна заетост, добри практики и методики за разработване и управление на проекти, опазването и възпроизводството на околната среда, липса на недискриминция на полова и друга основа и т.н. Важността на този аспект е критична днес, при представяне на намерения за сериозен последващ контрол и изискуемо възстановяване на предоставения финансов ресурс по линия на оперативните програми на ЕСФ, в зависимост от степента на неизпълнение на проектните цели и задачи. Така се аргументира още веднъж поставения акцент на целеполагането и стратегическия избор в контекста на устойчивото развитие.

Оползотворяването на благоприятните и вероятни за целите на устойчивото развитие, възможности предполага както реални усилия за изпълнение на заложените задачи в цитираните стратегически документи, така и много по-голяма инициативност от бенефициентите през целия проектен цикъл. Основа за това е развитието на уменията и специфичните компетентности на мениджърите и изпълнителите в проектирането, за което е необходимо включване в подходящи обучения. В този смисъл, в значителна степен резервите са вътрешни по отношение на отделните организации и следва да се оползотворят, а не да се практикува традиционното прекалено делегиране на външни консултантски организации. Това е една определяща предпоставка за по-високата степен на целенасочено усвояване на средствата по ЕСФ.

Друг важен стратегически документ, имащ пряко отношение към постигането на устойчиво развитие е **Националната стратегия за околна среда /НСОС/**, създадена в отговор на обществената потребност за осъществяване на планова, открита и предсказуема политика в областта на околната среда. Екологичният аспект е с критично значение за устойчивото развитие във всеки мащаб. Съгласно Чл. 79 на Закона за регионалното развитие общините също разработват свои програми за опазване на околната среда за период не по-малък от 3 години [3].

Реализацията на добре съгласуваните стратегически намерения зависи в значителна степен от превръщането им в основа на политиките, мисията, целите и стратегиите на организационно равнище, както и от свързаните с тях, нестандартизирани решения. Освен това, не винаги и във всички организации е възможно развитие или най-малко – съчетаване на развитие и растеж. Напротив, множество от тях са принудени да ориентират стратегическия си избор към оцеляване и различни стратегически форми на превенция и възстановяване от кризи.

Критичният момент остава осъществяването на стратегиите за устойчиво развитие, което е дело на хората. Те трябва да бъдат въввлечени и в подготовката, а и в актуализацията на стратегиите, когато развитието на определящите фактори го налага. В този смисъл, много важно е да се мобилизират и мотивират изпълнителите, да се осигуряват възможно най-добрите условия за изпълнение на взетите стратегически решения, за да не остават на хартия тези „дълги списъци от предложения, които трябва и не трябва да се реализират“.

Благодарност Разработката е част от работата по проект НИ15 ФИСН019/24.04.2015, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ при Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Литература:

1. Апостолов, А., Разработване на проекти за устойчиво развитие, изд. Проджекта, София, 2005 г.
2. Закон за опазване на околната среда, посл. поправка от 28.11.2014 г.
<http://lex.bg/laws/ldoc/2135458102>
3. Закон за регионалното развитие, Обн. ДВ. бр.50 от 30 Май 2008 г
4. Иванов И., П. Пенчев и кол., Основи на управлението, изд. „Абагар“, В. Търново, 2001
5. **Иновационни** практики. Бюлетин на ФРМС, 2002, кн. 2, с. 1.
6. Методически указания за разработване на: Национална стратегия за регионално развитие на Република България (2012-2022), Регионални планове за развитие на районите от ниво 2 (2014-2020), Областни стратегии за развитие (2014-2020) Общински планове за развитие (2014-2020), Министерство на регионалното развитие и благоустройство, София, 2011
<http://www.mrrb.government.bg/docs/7d3f7da880fa0e5a47bcde92fbd7bbdc.pdf>
7. **Общинска** стратегия за устойчиво развитие. Методически указания. С., 1999, стр. 9, септември, 2011

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том II, Съюз на учените сесия 5 - 6 ноември 2015. Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series A. Public sciences, art and culture, Vol. II., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 5 – 6 November 2015.

КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТ НА ФАРМАЦЕВТИЧНАТА ИНДУСТРИЯ В БЪЛГАРИЯ

Петър Атанасов

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

COMPETITIVENESS OF PHARMACEUTICAL INDUSTRIES IN BULGARIA

Peter Atanasov

Abstract

The pharmaceutical industry competitiveness is affected by many complex factors. Some of these factors are country and industry specific, while others are driven by internationalization and global trends in development of pharmaceutical companies. In this study we focus on the most important issues for the future of pharma companies in Bulgaria – globalization of pharmacy markets and trade, stiff pricing competition, ability to build and sustain flexible network structures.

Key words: Competitiveness, pharmaceutical industry, competitive edge factors,

Увод

Основното и трайно конкурентно предимство на компаниите от фармацевтичната индустрия се крие в същността на предлагания от тях продукт а именно – съвременното общество има растяща нужда от лекарства. Нарастването на общите разходи за лекарства е закономерен процес свързан с обективни обстоятелства по-важни, от които са: застаряващото население, по-добрата диагностика и използването на все по-съвременни лечебни практики, високият брой нелекувани пациенти и увеличаването на заболяемостта вследствие на промените в начина на живот, наличието на нови по-добри медикаменти, както и нарастващата информираност и очаквания на пациентите.

1. Конкурентоспособност на фармацевтичната индустрия на фона на българската икономика

За конкурентоспособността на българската икономиката като цяло, интерес представляват основните изводи направени от Икономически и Социален Съвет - Недостатъчната конкурентоспособност на българската икономика се дължи на следните структурни проблеми:

1.1 слаби инвестиции в областите за НИРД, информационни и комуникационни технологии (ИКТ), образованието, либерализирането и др;

1.2 ниска степен на защита на интелектуалните права и индустриалната собственост и несъразмерно високи такси за регистрация им;

1.3 необходимост от по-добро управление и регулиране на човешките и финансовите ресурси и в областта на бюджетирането;

1.4 липса на проактивна култура за управление в обществения сектор

(ИКОНОМИЧЕСКИ И СОЦИАЛЕН СЪВЕТ, 2010).

Направените изводи и заключения са за българската икономиката въобще, а не за конкретна индустрия. Значима част от тях обаче изключително красноречиво показват проблемите пред фармацевтичната индустрия.

Почти невъзможно е да се намерят, каквито и да са данни за инвестиции в научно-развойна дейност в българската фармация, както и наличие на достатъчно и качествен научен потенциал. Патентованите български медикаменти в процентно изражение са пренебрежимо малко. Не се откриват данни за сериозни взаимовръзки между образованието, науката изследователската дейност и бизнеса в тази област. Доклад на Световния Икономически Форум, поставя българската икономика на 57-мо място от 148 държави по конкурентоспособност [6]. От същият източник се вижда, че от всички дванадесет стълба на конкурентоспособност най-нисък резултат има в областта на иновациите - 2.97 при усреднен индекс 4.31 за България. Наличието на учени, както и на патенти също е под средния за страната индекс. Въпросните показатели изцяло и точно намират отражение в типа и структурата на българската фармацевтична индустрия.

2. Фактори на конкурентоспособност на ниво икономика (макрофактори)

2.1 Стабилна макроикономическа среда. Стабилната макросреда е следствие в една значима степен на валутния борд, който от своя страна е фактор влияещ двупосочно на конкурентоспособността. Следствие на валутния борд би могло да е надценена национална валута. Последното има силно негативно влияние върху износа а фарма индустрията е експортно ориентирана.

2.2 Географско разположение съчетано с принадлежност към ЕУ-страните от бившия Съветски съюз и балканите са традиционно добър пазар за българската фармация а след 2007г. се наблюдава сериозен ръст на експорта към Европейския съюз.

2.3 Ниска ставка на корпоративния данък. Освен в България от страните в региона - 10% данък има само в република Македония, където няма силно развита фармацевтична индустрия.

2.4 Относително ниските разходи за ресурси (труд, енергия и др.) са предпоставка за ценово конкурентно предимство.

2.5 На фона на българската икономика фармацевтична индустрия произвежда продукт с относително висока принадлежна стойност, което е предпоставка за вътрешна конкурентоспособност.

2.6 Пазарът на труда е изключително гъвкав.

3. Специфични фактори на конкурентоспособност на фармацевтичната индустрия

3.1 Интензивна консолидация между производители и други предприятия, опериращи на фармацевтичния пазар с цел намаляване на разходите, икономии от мащаба, обединяване на финансови, иновационни, материално-технически и инвестиционни ресурси.

3.2 Производство на т.нар. *hard to make generics* (иновация по отношение на лекарствената форма), тъй като този сегмент не е интересен за мащабите на производители, като Индия и Китай [2].

3.3 Непрекъснато осъвременяване и развитие на номенклатурата на производството.

3.4 Пазарът е отворен и основната част от продукта е за износ (80%), което предполага качество отговарящо на световния пазар. Българската фармацевтична индустрия е регионален лидер в производството на генерични лекарства с капацитет надхвърлящ вътрешната потребност над 5 пъти.

3.5 Участие в международни мрежи. България е водеща аутсорсинг дестинация в Европа и макар да не материализира това пълноценно са на лице различни форми на между-

народна активност.

3.6 Бърз темп на нарастване на производствения капацитет със значителен брой участници при условия на силна конкуренция в присъствие на почти всички големи компании за оригинални и генерични лекарства.

3.7 Съвременни, модерно оборудвани и сертифицирани компании (GMP).

3.8 Няма наличие на монополно положение, което предполага конкуренция на производителите.

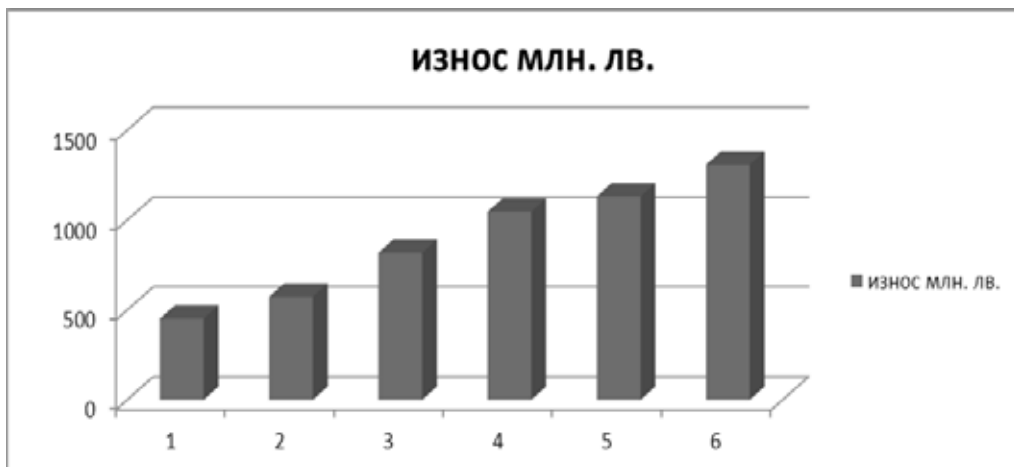
3.9 Нарастващ интерес и осъзната необходимост от внедряване на нови технологии и обновяване на продукцията.

3.10 Гъвкавост, приспособимост, способност за импровизиране [3].

3.11 Подкрепа за участието на МСП за проучвания чрез Европейската инициатива за иновативни лекарства.

4. Експортна конкурентоспособност

Обликът на фармацевтичната индустрия в България се формира от генеричната и структура и предимно експортната и ориентация. Около 80% от продукцията се изнася в ЕС и трети страни, а само 20% се продават на българския пазар [4]. На следващата графика би могло да се проследи динамиката на фармацевтичния експорт за периода 2008 г. – 2013г.

Фигура 1. Източник НСИ

Според представените резултати на Фигура 1 обемът на фармацевтичния експорт за периода 2008 г – 2013 г. е почти утроен от 453 млн. до 1309 млн. лева.

Експортният потенциал на фармацевтичната индустрия е от особено значение и с оглед мащаба на вътрешния пазар - един от най-малките в Европа 853 млн. евро за 2013г. В този контекст интерес представлява експортната конкурентоспособност. Според доклад на Министерството на финансите от високотехнологичния сектор няма група стоки, за която индексът [2] измерител за конкурентоспособността на износ да надвишава единица. Най-благоприятна е позицията на фармацевтичните продукти. Освен че са с най-високи стойности на Баласа индекса, при тях се отчита и нарастване на показателя в края на периода и достигане до стойности, близки до единица [5]. За съжаление, наличните данни от бизнес статистиките показват, че конкурентните предимства в сектора се явяват следствие на ценовия компонент.

Заклучение

Фармацевтичната индустрия в България е модерна, високо технологична и изцяло (GMP) сертифицирана. Профилът и е основно генеричен и експортно ориентиран. На фона на цялата българската индустрия фармацевтичната е с една от най-високите принадлежни стойности, което я прави конкурентна, както у нас така и на традиционните и външни пазари. Наред с това се открояват сериозни проблеми, като липса на иновативност и инвестиции в научна и развойна дейност, ниска защита на интелектуалната собственост, последователност, подкрепа и задълбочена визия на държавата, липса на устойчиви и сериозни връзки между образование наука и бизнес. Дългосрочните и устойчиви решения на тези проблеми, както и пълноценното използване на наличните ресурси и потенциал са в основата на ръста на конкурентоспособност на фармацевтичната индустрия в България.

Благодарност Разработката е част от работата по проект НИ15 ФИСН019/24.04.2015, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ при Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Литература

1. *Предизвикателства пред българската икономика*, Икономически и социален съвет, 2010
2. *Анализ на фармацевтичната промишленост в България*, Българска Агенция за Инвестиции, 2014
3. Прохаски, Г., Членство в ЕС, 2011
4. Капитал, *Над 30 медикамента излизат от производство заради твърде ниска цена*, 2014
5. Димитрова, М. Я., Конкурентност на българския износ, 2011
6. The Global Gender Gap Report, World Economic Forum, 2014

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том II, Съюз на учените сесия 5 - 6 ноември 2015. *Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series A. Public sciences, art and culture, Vol. II., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 5 – 6 November 2015.*

НЯКОИ ПРОБЛЕМИ В РАЗВИТИЕТО НА МЛЕКОПРЕРАБОТВАТЕЛНАТА ПРОМИШЛЕННОСТ В БЪЛГАРИЯ

Елица Маринова,
Университет по хранителни технологии - Пловдив

ABSTRACT

An analysis identifying the current state of the milk industry in Bulgaria is presented in the article. The aim of the study is ascertain the problems and outline the trends for its development. One of the key for competitiveness enhancing of Bulgarian milk enterprises is using the modern management tools and applying strategic management.

Keywords: *milk industry, management tools, strategic management*

ВЪВЕДЕНИЕ

Млечните продукти са трайно присъстващи на българската трапеза и по потребление средно на лице от домакинството се нареждат на едно от първите места [1]. Млекопреработвателният сектор е с дългогодишни традиции и със значително място в икономиката и експорта на страната [4]. След политическите и икономическите промени в България след 1989 г. бизнес климатът за производство на храни и напитки далеч не е привлекателен и поставя предприятията от млекопреработвателната промишленост пред многобройни трудности и предизвикателства. Поставените изисквания към сектора се оказват непосилни за редица от фирмите, което води до преустановяване на дейността на голям брой обекти. Преминаването от централизирана към пазарна икономика изисква бизнеса да преориентира ценностната си концепция. Нужна е комбинация от нови качества като гъвкавост, маркетингов нюх и предприемаческа нагласа, които да изведат фирмите пред техните конкуренти. Мениджърите повече от всякога трябва да залагат на съвременните управленски инструменти, като прилагане на комплексен реинженеринг (КР), да се стремят към иновации и използване потенциала на системите за управление безопасността на храните (СУБХ).

МАТЕРИАЛИ И МЕТОДИ

Методологията на изследването включва системен анализ и синтез; индукция и дедукция; аналогия и сравнения; количествени и статистически методи.

Обект на изследването са българските млекопреработвателни предприятия, които към 2015 г. са 268 на брой [8].

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИИ

Млечните продукти са традиционна храна, присъстваща неизменно на българската трапеза от далечни времена, а продукти като българското кисело мляко и бялото саламурено сирене са донесли световна слава родината ни. Високото потребление на млечни продукти на вътрешния пазар в комбинация с традиции в износа, несъмнено отреждат важно място на млечната индустрия в хранителния отрасъл на страната ни. По количество произведена продукция млекопреработвателният сектор се нарежда след производителите на месо, хляб

и хлебни продукти и производители на други хранителни продукти [4].

Началото на промишленото производство на млечни продукти в България се поставя през 40-те години на ХХ в. със създаването на млекоснабдителна централа „Сердика“ в гр. София. През 1942 г. започва изграждането на млекокомбинат „Сердика“, чието бурно развитие се наблюдава след Втората световна война. През периода 1944–1947 г. всички частни мандри в България стават кооперативна собственост. През 1949 г. към ЦКС се образува предприятие „Млекокооп“, а през 1969 г. се обособява ДСО „Сердика“.

През периода 1959–1969 г. в страната са изградени 43 млекоцентрали с индустриален капацитет и промишлена структура, произвеждащи разнообразни млечни продукти. Повечето от машините и агрегатите са родно производство. В Плевен отваря врати техникум по млечна промишленост “Мишо Цонев”, подготвящ млади специалисти за нуждите на отрасъла.

Политическите и икономическите промени в България след 1989 г. оставят голяма следа и в млекопреработвателния сектор. Периодът 1990-1999 г. е особено тежък за цялата промишленост, като през 1999 г. се достига дъното с индекс 53,5 спрямо база 1990 г. [3]. Фактори като раздробяване на стопанствата, високи цени на фуражите, високи изисквания за продажба на мляко в ЕС, непривлекателни условия на труд, застаряване на населението, обезлюдяване на селските райони, липса на достатъчни познания и професионален опит рефлектират до постепенно намаление на добиваните количества мляко (вж. Табл. 1).

Табл. 1. Събрано сурово мляко (краве), хил. т

2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
789,09	757,87	680,72	539,42	578,81	499,11	497,48	494,63	509,67

Източник: Eurostat

Към 2014 г. броят на малките стопанства, които не успяват да отговорят на нормативните изисквания остава висок [5]. Намалението на броя на отглежданите животни неминуемо води до проблеми в следващите брънки от производствената верига - млякото като суровина се оказва недостатъчно и от производител с традиции, България се превръща в странавносител на мляко. До 2015 г. страната ни така и не успява да покрие т. нар. “млечни квоти”, дори напротив - тенденцията е към все по-слабо покриване на този процент: за периода 2007-2008 покриваме 85,1 % от млечната квота, а за 2013-2014 този процент е едва 45 [5]. В същото време консумацията на млечни продукти в страната се запазва висока (вж. Табл. 2) и логично нуждите на потребителите е да се задоволяват за сметка на увеличен внос на суровина или директно на готови продукти. Тук трябва да се отчете и наличието на сив сектор и вероятността част от суровото мляко да се предава на предприятията за преработка, но да не се отчита от тях.

Табл. 2. Потребление на млечни продукти средно на лице от домакинството, kg

Вид млечен продукт	2004 г.	2014 г.
Кисело мляко	26,1	26,9
Бяло саламурено сирене	10,0	12,1
Кашкавал	2,4	3,7

Източник: НСИ

Следва да се отбележи и факта, че през последните години все повече расте вносът на палмово масло и сухо мляко за нуждите на млекопреработвателната ни индустрия. Производителите е необходимо да правят сериозни инвестиции за прилагане на европейското законодателство, а в същото време са поставени под конкурентен натиск от страна на имитиращите продукти, съдържащи растителни мазнини.

По отношение на пазара на труда, статистиката сочи непрекъснато намаляване на общо заетите лица след 2009 г. в млекопреработвателния сектор, осигурени по трудови и служебни правоотношения (т.п.с.). Броят на кадрите с висококвалифицирани позиции в сектора е малък, а същевременно операторите на машини и съоръжения и лицата с професии, неизискващи специална квалификация образуват най-високия дял на заетите в бранша [12]. Секторът осигурява заетост едва на 0,4% от работещите в страната млади хора, осигурени по т.с.п. [12]. Проучванията сочат, че не се правят достатъчно инвестиции за обучение на персонала [9]. Това води до недостатъчно разбиране на изискванията на СУБХ, които се явяват основен инструмент за осигуряване безопасността на произвежданата продукция.

Слабост на ХИ, като цяло, е ниското качество на управленчески труд [10], а управленски подходи, които пренебрегват стратегическите аспекти в управлението осигуряват елементарното й оцеляване без да се гарантира дълготраен успех и развитие [2].

Положението на млекопреработвателната промишленост по отношение на експорта, изразено в цифри е: 44 500 t общо изнесени млечни продукти за 2013 г., а през 80-те години само количеството на бялото саламурено сирене, предназначено за износ е 100 000 t.

Неблагоприятна за страната ни е и наложената от Русия забрана за внос на млечни продукти от ЕС, въведена август 2014 г., което ще се отрази отрицателно на положението през последните години усилия за възстановяване позициите на родните млечни продукти на традиционния руски пазар.

Динамиката на съвременния пазар изисква производителят по всяко време да е насочен към изследване нуждите на своите потребители. Все повече хора се ориентират към природосъобразен начин на живот и значима част от тях търсят продукти, отговарящи на техни специфични нужди, свързани с намалено съдържание на сол, мазнини, захар, както и бърза и надеждна верификация за ГМО статус, географски произход, статус на биологично произведеното съдържание, наличие на алергени и др [6]. По данни на ЕААСI¹ около 17 мил. европейци страдат от хранителни алергии, като броят на засегнатите деца между 0 и 5 г. се е увеличил двойно за периода 2000 - 2010 г. [11], а кравето мляко е един от “големите 8” алергена. Този факт поставя млечната индустрия пред голямо предизвикателство, което явно ще нараства през идните години и се явява подходяща възможност за коопериране усилията на наука и бизнес. Пълноценната храна и здравословни решения за хранене, изискващи по-малко време за приготвяне, са сред най-новите макро-тенденции, които движат хранителната промишленост в международен план. Интересен факт, основан на проучвания в други страни е, че напитки на млечна основа са най-активната нова категория в сектора “Напитки” за 2015 г [7].

В резултат на направения анализ могат да се изведат следните основни проблеми, възпрепятстващи развитието на млекопреработвателния сектор в България:

- Силна зависимост на сектора от вноса на суровини и полуфабрикати;
- Загуба на позиции по отношение на експорта;
- Наличие на нелоялна конкуренция и сив сектор, както и производство на стоки заместители, имитиращи автентичните млечни продукти;
- Ниска производителност на труда, неблагоприятни условия за инвестиции в страната; преобладаващ дял на нискоквалифицирания персонал в предприятията;
- Застаряващо и топящо се население, функционална неграмотност (ниво на уменията за четене и писане), липса на компетенции;
- Липса на традиции в стратегическото управление и слаб интерес към съвременните инструменти за управление, например КР; незадълбочено познаване на СУБХ от страна на персонала на голям брой организации.

След извършения анализ са очертани следните възможности за подобряване на състоянието и конкурентоспособността на сектора:

- Износ на традиционни български продукти със специфичен вкус, които имат своята

ниша на пазара - възвръщане на стари пазари и търсене на нови такива;

- Уедряване на стопанствата и подобряване на развъдната дейност;
- Подпомагане на сектора от страна на държавата чрез субсидиране (включително експортно субсидиране за износ на качествени млечни продукти);
- По-строг и резултатен държавен контрол на вноса на суровини и полуфабрикати и на търгуваните стоки на вътрешния пазар;
- Облекчаване на данъчната ставка по ДДС за млечните продукти, тъй като са продукти от първа необходимост;
- Използване на еврофондове и държавни средства за засилване връзката между наука и бизнес, внедряване на иновации, повишаване знанията и уменията на персонала;
- Полагане на усилия за повишаване потребителската култура;
- Отвореност към съвременните тенденции в хранителните изисквания и навици у консуматорите; предлагане на продукти, отговарящи на специфични нужди;
- Използване на потенциала на СУБХ и методите на КР;
- Подобряване на качеството чрез ефективни технологии на преработка;
- Ориентиране към екологична устойчивост, разработване на продукти и опаковки при минимизиране на отпадъците.

ИЗВОДИ

Мениджърите на млекопреработвателните предприятия трябва да се ориентират към съвременните форми на управление и да прилагат политика, насочена към иновациите и нововъведенията, ако се стремят към устойчив успех. Нуждите на потребителите и най-новите тенденции на пазара винаги трябва да са обект на проучване, за да може всяка фирма да отговори адекватно на клиентските очаквания, а дори и да ги задмине. Изключително важно е фирмите от сектора да имат и подкрепата на държавата, която активно да ги подпомага по отношение на затрудненията, които изпитват. Комплексните усилия от страна на бизнеса и държавните институции биха довели до формирането на по-добър работен климат, което неминуемо ще се отрази положително на конкурентоспособността на отрасъла и ще стане възможно създаването на устойчиви конкурентни предимства.

ЛИТЕРАТУРА

1. Данни на НСИ, <http://www.nsi.bg/bg/content/3255/годишни-данни>
2. Дичев С., Управление на безопасността и качеството, Акад. Издание на УХТ, Пловдив, 2015
3. Николов Т., Състояние и проблеми на българската промишленост в периода на прехода, Икономически и социални алтернативи, бр. 2, 2012, стр. 139-154
4. Петров С., Н. Маламова, Възраждане на хранително-вкусовата промишленост в България, ХВП, бр. 9, 2014, стр. 6-11
5. Ситуационно-перспективен анализ на мляко и млечни продукти, МЗХ, Декември 2014
6. Скот-Томас К., Какви са научните и технологични нужди на отрасъла?, ХВП, бр. 2/2015, стр. 16-19
7. Слоун Е. А., 10-те водещи тенденции при храните, ХВП, бр. 6, 2015, стр. 31-36
8. Списък на одобрените предприятия за търговия с храни от животински произход със страните членки, отговарящи на Прил. III на Регламент 853/2004/ЕЕС, www.babh.government.bg/userfiles/files/КН/Reg~Ani/SEC_9.pdf
9. Стоянова А., Възможности за изграждане на интегрирана система за управление на качеството и безопасността в млекопреработвателната промишленост в България (на примера на бяло саламурено сирене), Икономически университет, Варна, 2006
10. Хаджиев Б., Комплексен реинженеринг на бизнес организациите в условията на глобализация на икономиката (по примера на индустриалните организации от ХИ), Акад. Издание на УХТ, Пловдив, 2008
11. EAACI: 17 million Europeans allergic to food; allergies in children doubled in the last 10 years, European Academy of Allergy and Clinical immunology, press release, February 2011
12. Му Competence, БСК, Проучване на пазара на труда в България, проект BG051PO001-2.1.06 "Разработване и внедряване на информационна система за оценка на компетенциите на работната сила по браншове и региони", Юни 2014

ИНВЕСТИЦИЯ В НЕДВИЖИМ ИМОТ

Михаил Михайлов
ВУСИ – Пловдив

INVESTMENT IN REAL ESTATES

Mihail Mihaylov
HSSE – Plovdiv

Abstract:

The issue of investment of savings is becoming more urgent against the background of low interest rates on deposits, which in recent years is a trend in the banking market and the return of inflation. In the present study are analyzed investment opportunities in real estate in today's socio-economic conditions. The study covers the housing market and agricultural land for ten years (2004 - 2015 years), focusing on the profitability of such investment.

Keywords:

GDP – Gross Domestic Product

UBS Group - Swiss global company for financial services, dealing mainly with investment banking and asset management

Въведение:

Процесът на инвестиране н личните парични средства е многовариантен. Възможностите за инвестиране са: във финансови инструменти (акции, облигации, дялове), застраховки, пенсионно осигуряване, бизнес иновации, образование и др. Ориентацията на всеки притежател на финансови ресурси към някой от изброените варианти се определя от личните му предпочитания, доходността и социално-икономическата обстановка в страната. Въпросът, свързан с начина на инвестиране става все по-актуален на фона на непрекъснато увеличаващите се банкови депозити (48,7% от БВП), намаляващите лихви по тях и високия лихвен процент по кредитите. Банковата политика е в основата на забавянето на скоростта на паричния поток, който е в основата на икономическия растеж.

Целта на настоящата разработка е да анализира доходността от инвестирането в недвижимост в съвременната социално-икономическа среда.

Същинска част:

В проучването е ползвана информация на Националния статистически институт, български сайтове за имотни обяви: imot.bg и imot.net.

Покупката на имот е нискорискова дългосрочна инвестиция. Дори Р. Кийосаки я определя като неоправдано като пасив, имайки предвид вероятно мобилността на американските граждани.[4]

Имотите в развитите държави се оказват основна част от инвестиционния портфейл

на заможните. Те са предпочитан актив поради непрекъснато повишаващите се цени на престижните имоти. UBS обяви, че клиентите на банката имат ясно изразени предпочитания към подобни инвестиции. Хората от средната класа също правят вложения в недвижимост, а най-богатите купуват освен престижни имоти за живеене хотели и офис сгради. Проучване сред стотици компании, управляващи финансови ресурси на богати клиенти установява, че над 40% от преките им инвестиции са в имоти.

За разлика от банковия депозит и другите финансови инструменти, вложените в имот парични средства крият по-голяма сигурност. Застраховането на недвижимостта осигурява възвращаемост на парите при бедствия, пожари и др.

Формирането на печалбата от инвестицията в недвижимост налага съобразяване с конюнктурата на пазара, т. е. да се купува, когато всички продават – евтин (мечи) пазар. За да се спечели трябва да се продава, когато търсенето на имоти предлага предлагането. Другата възможност за регулярна възвращаемост от инвестициите в имот са доходите от наеми и ренти.

Първата и най-важна стъпка, когато се инвестира в недвижимост е проучването на възможната печалба. Приходите от един имот са: действителен приход, бъдещ потенциален доход, действителен потенциален доход. Действителният приход са общите приходи, получени от имот за едногодишен период. Бъдещият потенциален доход отразява цялостното използване на всички възможности за приходи. действителният потенциален приход е този, при който собственикът е използвал всички възможности за възвращаемост.

В книгата си „АБВ на инвестирането в недвижими имоти” Кен Макелрой съветва да се закупи такава недвижимост, при която възвращаемостта е чистия приход на пари, като процент от първоначално вложената сума.[5]

Според някои автори цената на един недвижим имот е сума, равняваща се на 200 наема, т. е. имота се изплаща за 16-17 години след покупката си. Други икономисти застъпват тезата, че активът трябва да бъде изплатен за 20 години. В двата варианта инвестицията осигурява над 5% годишна доходност, което е около 3-5 пъти повече от лихвата по депозирани средства в банкова институция. В Р. България за последните 6 години лихвите по депозитите са намалели около 4 пъти. [3]

Потенциалът на инвестицията в имот може да се открие и в увеличаване на пазарната цена на закупената недвижимост. Цената на жилищата в големите градове за 10 години е нараснала с около 85%, а натрупаната инфлация за същия период е под 50%.

Табл. №1: Изменение на средните цени в Евро на 2-стайни жилища за 10-годишен период

Град	Средна цена - 2004	Средна цена - 2015	Изменение в %
София	26 305	44 877	70,60%
Пловдив	16 625	31 350	88,57%
Варна	26 600	43 700	64,29%
Бургас	18 000	39 425	118,42%
Средно			85,47%

Източник: imot.bg

Увеличението на пазарните цени на 3-стайните жилища в големите български градове превишава 90%.

Табл. №2: Изменение на средните цени в Евро на 3-стайни жилища за периода 2004-2015 г.

Град	Средна цена - 2004	Средна цена - 2015	Изменение в %
София	34 200	68 400	100%
Пловдив	24 700	47 490	92,27%
Варна	34 200	62 250	82,02%
Бургас	27 835	57 000	104,78%
Средно			94,78%

Източник: imot.bg

Следващите стъпки за оценка на даден имот преди решението за инвестиция са: проверка на разходите; определяне на чистите оперативни разходи и сравнение дали предлаганата цена за продажба отговаря на интереса на инвеститора.

Пазарът на земеделски земи е много динамичен. Основна причина за акселерацията му се явява непрекъснатото увеличаване на земеделските субсидии, което увеличава инвеститорския интерес.

Голямо предлагане и почти никакво търсене на земеделски земи се наблюдава в периода 2000-2004 г. По това време един декар се търгува при средна цена 140 лв. В следващите две години пазарът се активизира и цената на земята расте с 20 процента. След влизането на страната ни в Европейския съюз цената на земята и инвеститорския интерес нарастват скокообразно. През 2009 г. един декар се търгува средно за 300 лв, а в следващия период: 2010-2013 г. средната цена на декар земеделска земя достига 382 лв. През 2014 г. са продадени 1 413 236 дка при средна пазарна цена 684 лв/дка. Инвестициите в земеделски земи носят голяма печалба и през 2015 г. цената на земеделските земи в най-плодородните райони (Добруджа, Тракийска низина, Златия) достигна 1000 лв/дка.[2]

Заключение:

В резултат на направеното проучване може да се изведат следните акценти:

1. Цените на недвижимите имоти в големите градове за десетгодишен период почти са се удвоили, докато инфлацията за същото време е под 50%.
2. Инвестициите в земеделски земи са печеливши – цената на декар през последните 15 години е нараснала 5-7 пъти, в зависимост от категорията и местонахождението си.
3. За да бъде инвестицията успешна трябва да се избира бързоликвиден имот: в голям град, с добра локация и монолитно строителство, което в годините запазва себестойността си.
4. Инвестицията в недвижимост е нискорискова. Тя позволява добра възвращаемост.

Литература:

1. imot.bg
2. imoti.net
3. http://www.capital.bg/biznes/imoti/2015/10/30/2640233_na_imotniiia_kantar
4. Кийосаки Р., Пенсионирайте се млади, пенсионирайте се богати, Анхира, С., 2002.
5. Макелрой К., АБВ на инвестирането в недвижимо имущество, Анхира, С., 2005.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том II, Съюз на учените сесия 5 - 6 ноември 2015. Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series A. Public sciences, art and culture, Vol. II., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 5 – 6 November 2015.

АНАЛИЗ НА ЕФЕКТИВНОСТТА НА СТОПАНСКАТА ДЕЙНОСТ НА ПРЕДПРИЯТИЯ ОТ СЕКТОР „МЛЕКОПРЕРАБОТКА“ (АНАЛИЗ НА ОБРЪЩАЕМОСТТА НА ВЗЕМАНИЯТА)

Светла Георгиева, Петя Йорданова-Динова

Университет по хранителни технологии - Пловдив

ANALYSIS OF THE BUSINESS EFFICIENCY OF ENTERPRISES IN THE MILK PROCESSING SECTOR (ANALYSIS OF THE RE- CEIVABLES TURNOVER)

Svetla Georguieva, Petya Yordanova-Dinova,
University of Food Technologies – Plovdiv

Abstract

The aim of this paper was to study a particular manifestation of business efficiency through receivables turnover indices. A debtor's indebtedness affects the liquidity and solvency of enterprises, hence the degree of financial risk. Therefore financial management should regularly monitor the level, amount and structure of receivables, and develop approaches and methods towards their reduction.

Keywords: efficiency, debtor's indebtedness, turnover, enterprises, milk processing.

За да се получи по-цялостна представа за ефективността на стопанската дейност е необходимо освен изследваните показатели за рентабилност, ликвидност, обръщаемост на краткотрайните (текущи) активи и краткотрайните материални активи да се разгледат и показателите за обръщаемост на краткосрочните вземания. По-точна оценка ще се получи, ако вземанията се групират по матуритет – по срокове на получаване и видове (вземания от продажби, от съучастия, по липси и начети, по търговски заеми, по присъдени съдебни спорове и рекламации и др.) [4]. Структурирането на вземанията по видове е особено важно, когато анализът се извършва с цел оптимално управление на оборотните средства и платежоспособността.

Най-голям относителен дял в краткосрочната дебиторска задлъжнялост на изследваните предприятия имат вземанията от клиенти. Вземанията от клиенти възникват в резултат на продажби, извършени на кредитен принцип, т.е. когато не е налице едновременност между експедицията на готовата продукция и стоките и тяхното насрещно плащане.

В настоящата силно конкурентна пазарна среда всяко предприятие се стреми да увеличава обема и кръга на продажбите си, което е предпоставка за по-висока доходност. Именно този стремеж за по-висока доходност стимулира продажбите на кредит, т.е. увеличава се дебиторската задлъжнялост, а заедно с това и риска за тяхната събираемост. Ръстът на дебиторската задлъжнялост създава условия за ръст на ликвидния риск от една страна, а от друга страна у контрагентите остават средства, които по правило трябва да обслужват

оперативната дейност на стопанските субекти и в крайна сметка всичко това би довело до реализация на загуби.

Факторите, които оказват влияние върху равнището на вземанията са следните: пазарната конкуренция; маркетинговата стратегия на предприятията; макроикономическата ситуация в страната; финансовото състояние на контрагентите и техния кредитен имидж; конкурентоспособността на продуктите; демографската характеристика на пазарите и потребителската специфика на търсенето; възприетият подход за уреждане на разчетите с контрагентите; правна регулация на този вид търговски взаимоотношения и др.

Ето защо водещо място във финансовия мениджмънт заема анализа и управлението на дебиторската задлъжнялост [2]. Резултатите от анализа са основание за разработването на управленски подход, който да осигури балансираност на взаимоотношенията както с клиентите, така и с доставчиците. Стремешът на предприятията да събират вземанията си в определения срок не винаги е оправдан. Удължаването на срока на събираемост на вземанията е тактически подход на финансовото управление, целящ запазването на лоялни клиенти и недопускането на допълнителни разходи, свързани с принудителната събираемост. Но в същото време просрочените вземания създават значителни ликвидни затруднения и възпрепятстват нормалната ритмичност на производствената дейност. Несъбираемите вземания и търговската задлъжнялост водят до повишаване на опасността от неплатежоспособност и фалит.

Способността на предприятията да събират в срок вземанията си може да се разглежда като по-конкретна линия на ликвидността [1].

Един от специфичните показатели, които характеризират тази линия на ликвидността е коефициента на обръщаемост на вземанията ($K_{\text{обр Кр ВЗ}}$):

$$K_{\text{обр Кр ВЗ}} = \frac{\text{НПП}}{\text{Кр ВЗ}}, \quad (1)$$

където:

НПП – среден размер на нетните приходи от продажби;

Кр ВЗ – средна наличност на краткосрочните вземания.

Коефициентът на обръщаемост на вземанията отразява броя обороти за една година, които средната сума на вземанията извършва чрез приходите от продажби.

Вторият коефициент е коефициентът на заетост на краткосрочните вземания и показва относителния дял на вземанията в общата сума на нетните приходи от продажби:

$$K_{\text{зает}} = \frac{\text{Кр ВЗ}}{\text{НПП}} \quad (2)$$

Коефициентът, характеризиращ периода на събираемост на вземанията, е:

$$B_{\text{Кр ВЗ}} = \frac{\text{Кр ВЗ}}{\text{НПП}} \times 360 \text{ (дни)} \quad (3)$$

Следващият показател, който е изчислен за целите на анализа, е ефектът от изменението на обръщаемостта на вземанията [3]:

$$E = \overline{\text{Кр ВЗ}}_1 - \overline{\text{Кр ВЗ}}_0 \times I_Q, \quad (4)$$

където:

I_Q - индекс на нетните приходи от продажби.

Ефектът от изменението на обръщаемостта на вземанията дава информация в две основни направления: повишаване или намаляване на ефективността на финансовото

управление в предприятието по отношение на оборотния капитал; подобряване или влошаване на финансовото състояние и финансовата дисциплина на контрагенти.

Обект на изследването са 43 пазарно представени млекопреработвателни предприятия за периода 2006-2013 година. Получените резултати от са поместени в следващите две таблици.

Таблица 1. *Обръщаемост на краткосрочните вземания на предприятията за периода 2006–2013 година*

№	Предприятия	Кр Вз хил. лв.	НПП хил. лв.	К _{обр.}	К _{зает.}	В _{обр.} дни
1.	„Филипополис - РК“ ООД	1840,38	10464,13	5,6859	0,1759	64
2.	„Млечни продукти“ ООД	1033,38	6940,88	6,7167	0,1489	54
3.	„Кондов екопродукция“ ЕООД	664,5	5119,75	7,7047	0,1298	47
4.	„Полидей-2“ ООД	287,38	8213,75	28,5815	0,0350	13
5.	„Данон Сердика“ АД	3455,5	86591,13	25,0589	0,0399	15
6.	„Скорпион 21“ ООД	76	1428,88	18,8011	0,0532	20
7.	„Рожен Милк“ ООД	5	599,38	119,876	0,0083	3
8.	„Шипка 99“ АД	1122,25	7085,5	6,3137	0,1584	57
9.	„Елит 95“ ООД	1460	9327,75	6,3889	0,1565	57
10.	„Снеп груп“ ООД	77,75	1007,38	12,9567	0,0772	28
11.	„Елви“ ООД	686,25	7536,13	10,9816	0,0812	33
12.	„Чех – 99“ ООД	1161,75	8228	7,0824	0,1412	51
13.	„Маклер Комерс“ ЕООД	913,5	8630,63	9,4479	0,1058	39
14.	„Жоси“ ООД	1108,5	11419,88	10,3021	0,0971	35
15.	„Мизия Милк“ ООД	2298	13217,88	5,7619	0,1736	63
16.	„Би Си Си Хандел“ ООД	3175,57	13624,86	4,2905	0,2331	84
17.	„Ел Би Булгарикум“ ЕАД	1396,38	12640,88	9,0526	0,1105	40
18.	„Родопея – Белев“ ЕООД	801,88	5515,25	8,8779	0,1454	53
19.	„Зоров – 97“ ООД	1029,43	3427,29	3,3293	0,3004	109
20.	„Млечен рай - 2“ ООД	1273,71	9304,57	7,3051	0,1369	50
21.	„Йогови“ ООД	733,5	5533,13	7,5435	0,1326	48

22.	„Български йогурт“ ЕООД	340,63	2028,25	5,9544	0,1679	61
23.	„Мероне – Н“ ЕООД	117,71	3418,29	29,0399	0,0344	13
24.	„Братя Зафирови“ ООД	255,38	3732,5	14,6155	0,0684	25
25.	„Мандра Рилци“ ЕООД	3018,13	9760,75	3,2340	0,3092	112
26.	„Хранинвест“ ООД	982,5	6363,88	6,4772	0,1544	56
27.	„Минчеви“ ЕООД	20,13	2828,63	140,518	0,0071	3
28.	„Булдекс“ ООД	308,57	7448,14	24,1376	0,0414	15
29.	„Арачиеви“ ООД	90,13	1320,38	14,6497	0,0683	25
30.	„Равногор“ ООД	7,75	468,25	60,4194	0,0166	6
31.	„Родопчанка“ ООД	384	3793	9,8776	0,1012	37
32.	„Декада“ ООД	65,38	684,38	10,4677	0,0955	35
33.	„ОМК“ АД	3269,71	45870,29	14,0289	0,0713	26
34.	„Икай“ ООД	25,88	1033,38	39,9297	0,0251	9
35.	„Ем Джей Дериз“ ЕООД	2944,29	11550,86	3,9231	0,2549	92
36.	„Родопа милк“ МК	74	389,29	5,2607	0,1901	69
37.	„Лактима“ ЕАД	283,63	3504,13	12,3546	0,0809	30
38.	„Меггле България“ ЕООД	3733,25	20122,75	5,3901	0,1855	67
39.	„Сердика България“ АД	2172,75	5919,88	2,7246	0,3670	133
40.	„Кодап“ ЕООД	4812,25	30526,13	6,3440	0,1576	57
41.	„Тирбул“ ЕАД	8388,5	41823,75	4,9858	0,2006	73
42.	„Мандра 1“ ЕООД	194,63	2435	12,2109	0,0799	29
43.	„Габрово милк“ ООД	706,63	3060,88	4,3317	0,2309	84

Таблица 2. *Ефект от изменението на обръщаемостта на краткосрочните вземания*

№	Предприятия	КрВз ₀	КрВз ₁	I _Q	E _{КрВз} (хил. лв.)
		(2006)	(2013)		
1.	„Филипополис - РК“ ООД	2874	1139	1,1522	-2172,42
2.	„Млечни продукти“ ООД	72	2599	9,9164	1885,02
3.	„Кондов екопродукция“ ЕООД	396	670	1,8885	-77,85
4.	„Полидей-2“ ООД	18	824	4,2532	747,44
5.	„Данон Сердика“ АД	2197	3173	1,4234	45,79
6.	„Скорпион 21“ ООД	128	62	1,2138	-93,37

7.	„Рожен Милк“ ООД	17	0	5,5779	-94,82
8.	„Шипка 99“ АД	329	2228	2,2068	1501,96
9.	„Елит 95“ ООД	145	1395	4,2915	772,73
10.	„Снеп груп“ ООД	23	50	5,4341	-74,98
11.	„Елви“ ООД	5	1874	8,1075	1833,46
12.	„Чех – 99“ ООД	109	2428	6,5372	1715,45
13.	„Маклер Комерс“ ЕООД	122	2143	9,6460	966,19
14.	„Жоси“ ООД	1109	1242	1,8304	-787,91
15.	„Мизия Милк“ ООД	295	1207	1,8330	766,27
16.	„Би Си Си Хандел“ ООД	2232	5059	2,9959	-1627,85
17.	„Ел Би Булгарикум“ ЕАД	1390	1374	0,8746	158,31
18.	„Родопея – Белев“ ЕООД	5	1021	3,1713	1005,14
19.	„Зоров – 97“ ООД	894	1219	0,4926	778,62
20.	„Млечен рай - 2“ ООД	416	2746	1,2690	2218,10
21.	„Йотови“ ООД	576	967	0,9170	438,81
22.	„Български йогурт“ ЕООД	320	300	0,9782	-13,02
23.	„Мероне – Н“ ЕООД	49	292	1,8655	200,59
24.	„Братя Зафирови“ ООД	92	332	6,2145	-239,73
25.	„Мандра Рилци“ ЕООД	896	5738	8,2699	-1671,83
26.	„Хранивест“ ООД	305	1347	9,7593	-1629,59
27.	„Минчеви“ ЕООД	0	147	2,5972	147,00
28.	„Булдекс“ ООД	140	243	2,2744	-75,42
29.	„Арачиеви“ ООД	79	147	1,2314	49,72
30.	„Равногор“ ООД	2	7	4,9460	-2,89
31.	„Родопчанка“ ООД	0	831	5,6615	831,00
32.	„Декада“ ООД	65	12	0,4009	-14,06
33.	„ОМК“ АД	5272	3235	1,5692	234,18
34.	„Икай“ ООД	25	12	6,9404	-161,51
35.	„Ем Джей Дериз“ ЕООД	1381	3809	3,2396	-664,89
36.	„Родопа милк“ МК	79	58	1,0404	-24,19
37.	„Лактима“ ЕАД	57	953	3,9336	728,79
38.	„Меггле България“ ЕООД	420	7876	7,2230	4842,34
39.	„Сердика България“ АД	413	4313	2,9027	3114,19
40.	„Кодап“ ЕООД	6481	2885	0,8309	-2500,06
41.	„Тирбул“ ЕАД	1580	12601	2,9028	8014,58
42.	„Мандра 1“ ЕООД	96	179	1,3613	48,32
43.	„Габрово милк“ ООД	398	1063	1,0279	653,90

Резултатите от изследването показват, че 42% от предприятията не са имали необходимост от допълнителен оборотен капитал, в следствие на успешна събираемост на

вземанията. За останалите 25 предприятия се е наложило привличането на допълнителен финансов ресурс, обезпечаващ оперативната дейност. В условията на ограничен достъп до финансиране и висока междуфирмена задлъжнялост, значителна част от предприятията използват като основен източник на финансови средства именно търговските вземания. По този начин ограничават риска от фалит при възникналите ликвидни дефицити.

Литература:

1. Велков, М., Същност, съдържание на показателите за оценка на финансовото състояние на предприятието, сп. „Финанси“, бр. 6/98, стр. 4-7.
2. Гълъбов, М., Финансови аспекти на стопанската дейност на фирмата, Сиела, 2001.
3. Иванова, Р., Л. Тодоров, Финансово-стопански анализ, Тракия – М, София, 2008.
4. Костова, Н., Финансово-счетоводен анализ, „АКТИВ – К“ ООД, Варна, 2010.
5. Тимчев, М., Финансово-стопански анализ, „Нова звезда“, София, 2011

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том II, Съюз на учените сесия 5 - 6 ноември 2015. Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series A. Public sciences, art and culture, Vol. II., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 5 – 6 November 2015.

АНАЛИЗ НА ЕФЕКТИВНОСТТА НА СТОПАНСКИТЕ ДЕЙНОСТИ НА ПРЕДПРИЯТИЯТА ОТ СЕКТОР „МЛЕКОПРЕРАБОТКА” (АНАЛИЗ НА ОБРЪЩАЕМОСТТА НА МАТЕРИАЛНИТЕ ЗАПАСИ)

Петя Йорданова-Динова, Светла Георгиева
Университет по хранителни технологии - Пловдив

ANALYSIS OF THE BUSINESS EFFICIENCY OF ENTERPRISES IN THE MILK PROCESSING SECTOR (ANALYSIS OF THE INVENTORY TURNOVER)

PetyaYordanova-Dinova, SvetlaGeorguieva
University of Food Technologies – Plovdiv

Abstract

The analysis of the inventory turnover aims to evaluate the effect of its change. This study is an extension of the analysis of the turnover of current (short-term) assets with a focus on the elements having the largest relative share in the structure of current assets, i.e. inventory. The inventory effect on turnover can be traced by taking into account the fact that inventory composition is not homogeneous. The dynamics of its turnover is considerably greater than that of short-term receivables and determines operational financial planning and management.

Keywords: efficiency, turnover, enterprises, milk processing, inventory.

Настоящата статия е продължение на изследването на обръщаемостта на краткотрайните активи, като акцентът е поставен върху един от комплексните елементи с най-голям относителен дял – краткотрайните материални активи. Влиянието на краткотрайните материални активи (КМА) върху обръщаемостта на КА може детайлно да се изследва, отчитайки факта, че те не са еднородни по състав, т.е. в тази група се включват материалните запаси, незавършеното производство, продукцията на склад, стоките и др. Обръщаемостта на стоково-материалните запаси се представя като процес на трансформирането им от една в друга форма (стокова и парична) и този процес подлежи на измерване с помощта на определени коефициенти. Показателите за обръщаемост на КМА се разглеждат като „коригиращи”, защото допълват коефициентите за ликвидност. Те отчитат страничната зависимост на различните структурни елементи на КМА от други фактори, с което се постига по-точна оценка на динамиката на ликвидността. За изследването на обръщаемостта на КМА се използват следните коефициенти:

1. Коефициент на обръщаемост на КМА: $K_{обр} = \frac{НПП}{КМА}$, (1)

където:

$\overline{\text{НПП}}$ – нетни приходи от продажби (осреднени стойности за периода);

$\overline{\text{КМА}}$ – средна наличност на краткотрайните (текущи) материални активи за периода.

$$2. \text{ Коефициент на заетост (натовареност) на КМА: } K_{\text{зает}} = \frac{\overline{\text{КМА}}}{\overline{\text{НПП}}} \quad (2)$$

$$3. \text{ Времетраене на един оборот на КМА (дни): } V_{\text{обр}} = \frac{360}{K_{\text{зает}}} = 360 \cdot K_{\text{зает}} \quad (3)$$

$$4. \text{ Ефект от изменението на обръщаемостта [3] за даден период: } E = \text{КМА}_1 - \text{КМА}_0 \cdot I_Q, \quad (4)$$

където:

КМА_1 – краткотрайни материални активи за текущия период;

КМА_0 – краткотрайни материални активи за периода, приет за базисен;

$$I_Q - \text{индекс на нетните приходи от продажби: } I_Q = \frac{\overline{\text{НПП}}_1}{\overline{\text{НПП}}_0}, \quad (5)$$

където:

$\overline{\text{НПП}}_1$ – нетни приходи от продажби за текущия период;

$\overline{\text{НПП}}_0$ – нетни приходи от продажби от периода, приет за базисен.

В прилагания стандартен подход за изчисляване на обръщаемостта на КМА трябва да се отчитат характерните специфики на числителя и знаменателя на използваните съотношения. Преди всичко трябва да се изясни структурата на средната наличност на КМА. При предприятия с основна дейност търговия средната наличност на КМА е равностойна с тази на стоките запаси. Но при предприятия с производствена дейност, които придобиват материали, преработват ги в продукция, която трябва да се реализира, средната наличност на КМА не се определя и най-вече интерпретира еднозначно. Усложнения биха могли да възникнат, ако предприятието се занимава с покупко-продажба на стоки, осъществява допълнителна дейност като отглежда някакви животни, оказва услуги и т.н. В този случай величината на КМА се завишава, което не води до достоверни изводи по отношение на тяхната обръщаемост и ликвидност. Ето защо е необходимо да бъдат разгледани коефициентите на обръщаемост на отделните елементи на материалните запаси [5] както следва: обръщаемост на запасите от суровини; обръщаемост на запасите от готова продукция; обръщаемост на запасите от стоки; обръщаемост на незавършеното производство и полуфабрикати. Всъщност показателите за обръщаемост на КМА са показатели за икономическа ефективност от използването на материалните запаси [2]. Показаните отношения от (1) до (3) отразяват икономическия ефект, чието проявление са нетните приходи от продажби, получени от ангажираните ресурси, с които е постигнат този ефект. Важно е да се поясни съдържанието на величината „нетни приходи от продажби“ в стойностно отношение. От позицията на външни потребители на счетоводна информация, стойността на нетните приходи от продажби е взета от отчета за приходите и разходите на предприятията, която обаче включва в себе си и нормата на печалба. А както е известно нормата на печалбата и обръщаемостта не са допълващи се, а противоположно действащи показатели – високата цена (високата норма на печалбата) при наличие на еластично пазарно търсене на продукцията води до намаляване на оборота и обратно. По тази причина един и същи брой обороти, изчислени въз основа на натурални и стойностни измерители на запасите, могат съществено да се различават [1]. Затова при изчислителните процедури е по целесъобразно вместо нетни приходи от продажби да се използва отчетната стойност на продадената продукция, оценена по себестойност и стойността на продадената стока, оценена по цена на придобиване. При определяне на обръщаемостта на стокото-материалните запаси трябва да се вземат под внимание и методите за изписването им при влягане в производството и тяхната продажба: „първа входяща - първа изходяща“, „последна входяща - първа изходяща“ и средно претеглена цена [1]. В условия на висока инфлация използването на „първа входяща - първа изходяща“ води до забавена обръщаемост на СМЗ в сравнение с втория метод на изписване. На практика за изписването на запасите най-често се прилага метода на средно претеглената цена, която уравновесява

двата крайни модела. За отделните отрасли на икономиката, равнището на обръщаемостта на материалните запаси е различно, което е обусловено от спецификите на производствения процес. По правило целта на всяко ефективно управление трябва да е насочена към поддържането на висока обръщаемост на оборотните средства. Обратната зависимост обаче не трябва да се абсолютизира, т.е. не винаги високото ниво на обръщаемост е ефективно, тъй като намаленият размер на запасите обикновено води до нарушаване на ритмичността на производството и загуба на клиенти.

В синтезиран вид анализът на ефективността на стопанската дейност чрез анализа на обръщаемостта на текущите активи дава необходимата информация за равнището и тенденциите в използването им, както и мерките, които е наложително да се предприемат по отношение намаляване времетраенето на един оборот, за освобождаване на допълнителен оборотен капитал и намаляване на потребността от краткосрочно финансиране. Резултатите от проведеното изследване са представени в следващите две таблици.

Таблица 1. Обръщаемост на краткотрайните материални активи на предприятията за периода 2006-2013 година

№	Предприятия	КМА хил. лв.	НПП хил. лв.	К обр.	К загт.	В обр. дни
1.	„Филипополис - РК“ ООД	2091,87	10464,13	5,0023	0,1999	72
2.	„Млечни продукти“ ООД	1000,38	6940,88	6,9382	0,1441	52
3.	„Кондов екопродукция“ ЕООД	1127,13	5119,75	4,5423	0,2202	80
4.	„Полидей-2“ ООД	887,75	8213,75	9,2523	0,1081	39
5.	„Данон Сердика“ АД	3353,25	86591,13	25,8231	0,0387	14
6.	„Скорпион 21“ ООД	314,63	1428,88	4,5415	0,2202	80
7.	„Рожен Милк“ ООД	86,86	599,38	6,9005	0,1449	53
8.	„Шипка 99“ АД	1944,25	7085,5	3,6443	0,2744	99
9.	„Елит 95“ ООД	4268,63	9327,75	2,1852	0,4576	165
10.	„Снеп груп“ ООД	158,25	1007,38	6,3658	0,1571	57
11.	„Елви“ ООД	554,75	7536,13	13,5847	0,0736	27
12.	„Чех – 99“ ООД	1024,75	8228	8,0293	0,1245	45
13.	„Маклер Комерс“ ЕООД	843,25	8630,63	10,2350	0,0977	36
14.	„Жоси“ ООД	1330	11419,88	8,5864	0,1165	42
15.	„Мизия Милк“ ООД	1078	13217,88	12,2615	0,0816	30
16.	„Би Си Си Хандел“ ООД	4089,71	13624,86	3,3315	0,3002	108
17.	„Ел Би Булгарикум“ ЕАД	2053,63	12640,88	6,1554	0,1625	59
18.	„Родопея – Белев“ ЕООД	719,88	5515,25	7,6613	0,1305	47
19.	„Зоров – 97“ ООД	1361,43	3427,29	2,5174	0,3972	143
20.	„Млечен рай -2“ ООД	884,43	9304,57	10,5204	0,0951	35
21.	„Йотови“ ООД	2209,63	5533,13	2,5041	0,3993	144
22.	„Български йогурт“ ЕООД	386,87	2028,25	5,2427	0,1907	69

23.	„Мероне – Н“ ЕООД	1508,29	3418,29	2,2663	0,441 2	159
24.	„Братя Зафирови“ ООД	1192,88	3732,5	3,1290	0,319 6	115
25.	„Мандра Рилци“ ЕООД	2251,38	9760,75	4,3355	0,230 7	83
26.	„Хранинвест“ ООД	677	6363,88	9,4001	0,106 4	39
27.	„Минчеви“ ЕООД	1064,38	2828,63	2,6575	0,376 3	136
28.	„Булдекс“ ООД	1664	7448,14	4,4761	0,223 4	81
29.	„Арачиеви“ ООД	173,88	1320,38	7,5936	0,131 7	48
30.	„Равногор“ ООД	148,63	468,25	3,1504	0,317 4	115
31.	„Родопчанка“ ООД	315,75	3793	12,012 7	0,083 3	30
32.	„Декада“ ООД	92,38	684,38	7,4083	0,135 0	49
33.	„ОМК“ АД	2925,57	45870,29	15,679 1	0,063 8	23
34.	„Икай“ ООД	283,38	1033,38	3,6466	0,274 2	99
35.	„Ем Джей Дериз“ ЕООД	4670,14	11550,86	2,4733	0,404 3	146
36.	„Родоп милк“ МК	115,86	389,29	3,36	0,297 6	108
37.	„Лактима“ ЕАД	259,13	3504,13	13,522 7	0,074 0	27
38.	„Меггле България“ ЕООД	2545,75	20122,75	7,9044	0,126 5	46
39.	„Сердика България“ АД	1016,5	5919,88	5,8238	0,171 7	62
40.	„Кодап“ ЕООД	4727,5	30526,13	6,4571	0,154 9	56
41.	„Тирбул“ ЕАД	1659	41823,75	25,210 2	0,039 7	15
42.	„Мандра 1“ ЕООД	482,13	2435	5,0505	0,198	72
43.	„Габрово милк“ ООД	846,75	3060,88	3,6149	0,276 6	100

Таблица 2. Ефект от изменението на обръщаемостта на краткотрайните материални активи на предприятията

№	Предприятия	КМА ₀ (2006) хил. лв.	КМА ₁ (2013) хил. лв.	I _Q	Е _{КМА} хил. лв.
1.	„Филипополис - РК“ ООД	2827	3190	1,1522	-67,27
2.	„Млечни продукти“ ООД	236	1814	9,9164	-526,27
3.	„Кондов екопродукция“ ЕООД	350	1748	1,8885	1087,03
4.	„Полидей-2“ ООД	499	1565	4,2532	-557,35
5.	„Данон Сердика“ АД	2766	2835	1,4234	-1102,12
6.	„Скорпион 21“ ООД	287	118	1,2138	-230,36
7.	„Рожен Милк“ ООД	59	144	5,5779	-185,10
8.	„Шипка 99“ АД	1984	2018	2,2068	-2360,29
9.	„Елит 95“ ООД	3033	5358	4,2915	-7658,12
10.	„Снеп груп“ ООД	45	111	5,4341	-133,53
11.	„Елви“ ООД	153	1380	8,1075	139,55
12.	„Чех – 99“ ООД	398	2693	6,5372	91,19
13.	„Маклер Комерс“ ЕООД	337	1052	9,6460	-2198,70
14.	„Жоси“ ООД	1108	700	1,8304	-1328,08
15.	„Мизия Милк“ ООД	241	1976	1,8330	1534,25
16.	„Би Си Си Хандел“ ООД	2504	4780	2,9959	-2721,73
17.	„Ел Би Булгарикум“ ЕАД	1198	1055	0,8746	7,23
18.	„Родопея – Белев“ ЕООД	142	1561	3,1713	1110,68
19.	„Зоров – 97“ ООД	1420	1617	0,4926	917,51
20.	„Млечен рай - 2“ ООД	589	482	1,2690	-265,44
21.	„Йотови“ ООД	572	2596	0,9170	2071,48
22.	„Български йогурт“ ЕООД	249	699	0,9782	455,43
23.	„Мероне – Н“ ЕООД	1325	1704	1,8655	-767,79
24.	„Братя Зафирови“ ООД	133	102	6,2145	-724,53
25.	„Мандра Рилци“ ЕООД	941	6089	8,2699	-1692,98
26.	„Хранивест“ ООД	114	1783	9,7593	670,44
27.	„Минчеви“ ЕООД	649	1147	2,5972	-538,58
28.	„Булдекс“ ООД	860	1643	2,2744	-312,98
29.	„Арачиеви“ ООД	291	136	1,2314	-222,34
30.	„Равногор“ ООД	35	184	4,9460	10,89
31.	„Родопчанка“ ООД	108	396	5,6615	-215,44
32.	„Декада“ ООД	65	147	0,4009	120,94
33.	„ОМК“ АД	2748	2904	1,5692	-1408,16
34.	„Икай“ ООД	21	150	6,9404	4,25
35.	„Ем Джей Дериз“ ЕООД	2737	6630	3,2396	-2236,79
36.	„Родопа милк“ МК	94	76	1,0404	-21,80
37.	„Лактима“ ЕАД	316	370	3,9336	-873,02
38.	„Меггле България“ ЕООД	1689	3732	7,2230	-8467,65
39.	„Сердика България“ АД	8	2298	2,9027	2274,78
40.	„Кодап“ ЕООД	5021	2933	0,8309	-1238,95
41.	„Тирбул“ ЕАД	2016	2126	2,9028	-3726,05
42.	„Мандра 1“ ЕООД	385	222	1,3613	-302,10
43.	„Габрово милк“ ООД	333	792	1,0279	386,71

Граничните стойности на времетраенето на един оборот на краткотрайните материални активи са 14 дни и 165 дни. Твърде голямата дължина на посочения интервал се обяснява с различната асортиментна структура и технология на производството. С най-добър ефект от изменението на обръщаемостта на КМА са 12 предприятия или приблизително 28% от тях са освободили парични средства. По-малък паричен размер, освободили в диапазона 873 хил. лв. – 133 хил. лв. са 14 предприятия (33%). Петнадесет предприятия за анализирания период са имали необходимост от допълнително финансиране на оперативната дейност, като при 40% от тях недостигът на оборотен капитал надвишава 1 млн. лева. Използваните показатели и модели са подходящи при оперативното финансово планиране, анализа и контрола на икономическата ефективност на предприятията. Познавайки многоаспектното проявление на ефективността на стопанската дейност, фирменият мениджмънт има възможност да проследява и диагностицира финансовото състояние, както и да прилага корективни мерки при необходимост.

Литература:

1. Велков, М., Същност, съдържание на показателите за оценка на финансовото състояние на предприятието, сп. „Финанси“, бр. 6/98, стр. 4-7.
2. Гълъбов, М., Финансови аспекти на стопанската дейност на фирмата, Сиела, 2001.
3. Иванова, Р., Л. Тодоров, Финансово-стопански анализ, Тракия – М, София, 2008.
4. Костова, Н., Финансово-счетоводен анализ, „АКТИВ –К“ ООД, Варна, 2010.
5. Тимчев, М., Финансово-стопански анализ, „Нова звезда“, 2011.

НАТУРАЛНАТА ИКОНОМИКА И НЕЙНАТА ТЕЖЕСТ ВЪРХУ СТОПАНСКИЯ ЖИВОТ НА БЪЛГАРИЯ

Иван Иванов, Димитър Тошев
УХТ „Стопански факултет, катедра
„Индустриален бизнес и предприемачество“

Резюме: Настоящата икономическа обстановка в страната поражда мотиви за самозадоволяване сред населението. Чрез анкетно проучване се анализират причините и степента на проявление на натуралното производство и скрития потенциал за развитие на Хранителната Индустрия в България

Abstract: The current economic situation in the country raises motives for self-sufficiency among the population. The causes and the extent of exhibition of natural production and the hidden potential for food industry development in Bulgaria are analysed through the survey.

Развитието на съвременната икономика се основава на функционирането на пазара в условията на ефективна конкуренция, която осигурява на предприемачите възможността да предлагат свободно своите стоки и услуги. Общата политика на ЕС е свързана с прилагането на европейските изисквания в областта на конкуренцията, като цели нарастване ефективността на производствения процес и засяга всички сектори на икономиката в т.ч. хранително-вкусовата и в частност консервната промишленост. Тези изисквания са свързани и с недопускане използването на споразумения и практики, които нарушават конкуренцията.

Урегулирането на проблемите свързани с нелоялната конкуренцията в България бележи напредък с приетия през 1998 г. *Закон за защита на конкуренцията*. Проявленията на нелоялната конкуренция са следните: Посегателства върху интелектуалната собственост; Въвеждане на потребителите в заблуждение; Непочтенна търговия; Компрометиране на конкурент; Дъмпинг на стоки и услуги; Спекула; Монопол; Промислен шпионаж; Сива икономика и др.

Една от разновидностите на Сивата икономика е Натуралната икономика. Мотивите за натуралното производство могат да се разделят на:

А). Ценови - домашно произведените изделия са с по-ниска себестойност и следователно с по ниска цена от произведените в предприятията.

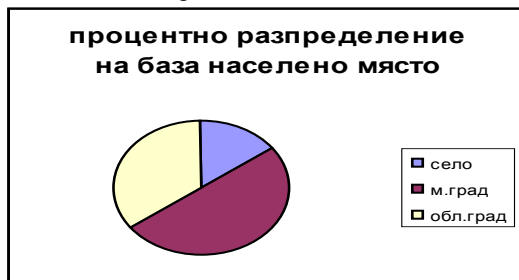
Б). Неценови - готовата продукцията на хранителната ни промишленост в много случаи е произведена от вносни суровини с неизяснен произход и второ, за нуждите на производството в промишлените предприятия са включени подобрители, косерванти и оцветители, които имат неизяснено влияние върху човешкия организъм.

Във връзка с проблема се проведе анкета¹ с цел проучване моментното състояние на натуралната икономика и нейното влияние върхи ХВП. За нуждите на настоящето изследване бяха анкетирани общо 149 респонденти, на възраст от 18 – 30 г., живеещи в различни региони и с различен социален статус. Въпросите третираат мотивите за самозадоволяването. Анализът от проведената анкета показва:

---

¹ Към публикацията е приложено анкетно проучване за степента на натуралната икономика

- Процентно разпределение на база населено място: 15,4 % са от село, 35,6% са от голям град, и съответно 49 % от малък град.

Фиг. №1

- От всички тях 96% произвеждат домашно приготвени храни, или т.нар. зимнина.
- В производството на алкохол- 8,7% произвеждат само вино, 25,5% ракия, 31% произвеждат и двете. Средно 100л. Вино и 50л. Ракия.
- Производство консервирани плодове и зеленчуци- 66,4 % лютеница, 85 % компоти, 68,5% сладка и 46% произвеждат друго. Приблизително количество:

Лютеница- 35 бр.
Компоти- 65 бр.
Сладка – 26 бр.
Други – 45 бр.

- Приготвяне на домашни колбаси: 27,5% сланина, 23% луканка, 36% сушени меса и 7% друго. Приблизително количество:

Сланина- 21,5 кг
Луканка- 48,5 кг
Сушени меса – 17 кг
Други – 32,5 кг

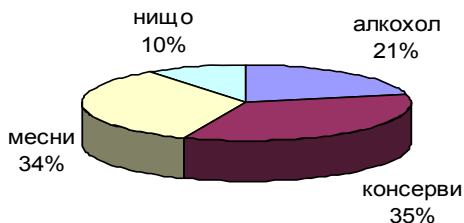
- За 89% основна цел на домашното производство е самозадоволяване на потребностите, 1,3% ги използват за допълнителни доходи и 5,4 % използват и за двете цели.

- 88% предпочитат домашно приготвени храни, 4% - промишлено и 5,4% се доверяват и на двете производства.

- От всички анкетирани 81% като основен мотив избират качеството на домашно произведените храни, 4%- цена, и 11% са мотивирани от двата фактора.

- Като водещ фактор произход на храната анкетираните избират – 26% местно производство, 47% българско, 23% се доверяват и на двете и 4% внос. Тук се разкриват огромните резерви за развитие на родната ни Хранителна Индустрия.

- Бихте ли произвеждали домашно приготвени храни, ако имате тази възможност (фиг. №2).

Фиг. №2

6. Какви са мотивите за домашното производство

- Качество
- Цена

7. Според произхода на храната, какви храни предпочитате

- Местно (от региона) производство
- Българско (от други региони) производство
- Внос

8. Бихте ли произвеждали домашно приготвени храни, ако имате тази възможност

- Алкохол
- Консерви
- Месни продукти
- Не

РЕЛАЦИЯТА МЕЖДУ ТРАЙНОСТТА НА ХРАНИТЕЛНИТЕ ПРОДУКТИ И ЕФЕКТИВНОСТТА НА ОБРЪЩЕНИЕ НА КРАТКОТРАЙНИТЕ АКТИВИ

Иван Иванов
УХТ ,Стопански факултет, катедра
„Индустриален бизнес и предприемачество“

Резюме: В част №1 на публикацията се анализира скоростта на обръщаемост на КА през призмата на спецификата на производството на хранителните продукти. Предлага се, според автора, по-ефективен подход за анализ свързан със срока на годност на продукта, чрез който по-добре се оценяват разходите, приходите и времето на реализация на всеки отделено произведен продукт. На тази основа в част №2 се предлага метод за оценка на сивата икономика на предприятия от Хранителната Индустрия

Abstract: Part №1 of the publication analyzes the rate of turnover of KA in terms of the specifics of food production. According to the author, a more effective approach to analysis is offered. This approach is associated with the expiry date of the product. Costs, profits and time of realisation of any given product manufactured can be better assessed by using it. On this basis, in part №2 a method for assessing the extent of gray economy in food industry enterprises is offered.

I. Част

Процесите в предприятието намира израз в производствения цикъл, изразяващ се в организацията на производствените фактори във времето. Той представлява календарното време, за което се осъществява производствения процес. Съкращаването на продължителността на производствения цикъл води до ускоряване обръщаемостта на производствения капитал.

Показателят за оценка ефективността от ускоряване обръщаемостта на краткотрайните активи е:

- Време обръщение на краткотрайните активи:

$$\text{време.обръщение.КА} = \frac{\text{КА}}{\text{приходи}} \times 360,$$

Където:

КА – средна наличност на краткотрайните активи

Приходи – приходи от подажби

Подходът за анализ на обръщаемостта на активите в Хранителната Индустрия е неточен, защото дава най-обща представа за разходите и приходите свързани с производството на хранителните продукти и не отразява спецификата на производството в бранша. Изхождайки от ясно изразената специфичност и нуждата от по-добро изследване за

всеки отделен продукт, предлагам следния подход за анализ на обръщаемостта на Краткотрайните Активи.

Производствения цикъл на хранителните предприятия трябва да се разглежда по детайлно между първа и втора част (закупуване и преработка на суровините) и трета и четвърта част (реализиране на готовата продукция). Характерно за хранителното производство е работата със суровини или материали, които са бързоразвалящи. Нужна е бързата им преработка в готова продукция или полуфабрикат, с което се спестяват не само разходи за съхранение, но и е предпоставка за производството на качественни хранителни продукти. Но докато при закупуването на суровини предсказуемостта е много по лесна, защото е съобразена и с производствените мощности на предприятието, складовата база, а и може превантивно да се закупи по-малко суровина, то при реализирането на готовата продукция непредсказуемостта на пазара може да окаже решаващо влияние върху производствения процес. Най-важното изискване за предприятията от хранителната индустрия е **производството и доставката на безопасни за здравето на потребителя храни**. Основните фактори, които влияят на безопасността на продукта е качеството на суровините, техническото оборудване, стриктния лабораторен контрол, наличие на висококвалифициран персонал и др. Системата HACCP (Hazard Analysis and Critical Control Points), която осигурява безопасност и качество на крайния продукт е важна за производителите на хранителни продукти. Това е международно призната система за анализ на рисковете и избягване на грешки по време на производствения процес.

Но тези изисквания не изчерпват изцяло проблема с производството и доставката на безопасни за здравето на потребителя храни. Същността на производството на предприятията от хранителния сектор, това което ги отличава от повечето сектори на националното стопанство е един краен продукт, който е със срок на годност. Срокът на годност е сред задължителната информация за храните, регламентирана в закона за храните, в частта етикетирание - *чл. 7. алинея втора, чл.9, алинея първа, втора и трета, чл. 10, алинея първа.*¹ При производството на хранителни продукти производителите използват следните термини за обозначаване срока на годност – „срок на минимална трайност се обозначава с изреча най-добър до..., когато в датата е посочен определен ден или годин за употреба до края на..., в останалите случаи.... Не се изисква да се посочи трайността на алкохолни напитки, вино, сол, оцет и др.... При бързо развалящите се храни се използва изречът използвай преди..., и се посочва датата”².

Усилията на предприятието са реализация на хранителните продукти е в един тесен времеви коридор наречен трайност на продукта(T_G), защото при неговото изтичане хранителните продукти не могат да се преоценят, а трябва да се бракуват поради вредното им въздействие върху здравето на потребителя. Ето защо при оценката на ефективността на обръщение на КА фактора време да е трябва да е T_G (срок на годност на произвеждания продукт). Това предполага по добър анализ на обръщаемостта на активите за всеки отделен продукт. Предлагам следния подход:

□ Времетраене на оборота.

Изчисляване времетраенето на оборота на предприятие произвеждащо един продукт:

$$m_{OB} = \frac{KA}{\text{приходи}} \times T_G, \quad (1)$$

Където:

¹ <http://lex.bg/laws/ldoc/2134685185>

² Моллов Пл. „Качество на храните, рагулиране, контрол, управление”, София 2013

m_{OB} – времетраене на оборота (дни)

T_G - време на годност (дни)

КА – средствата ангажирани в краткотрайните активи за производството на продукта на анализираният предприятие.

Всяко предприятие разполага с техническа документация включващ разходен норматив за производството на всеки отделен продукт. Разходният норматив описва суровините и материалите, които участват, както и процентното съотношение между тях в продукта. Например при производството на компоти всяко предприятие дава процентното съотношение между плодовете и водата, както и останалите съставки. Всяко предприятие разполага със свой разходен норматив и представлява собствена запазена марка. Чрез формула № 1 много по-добре се анализира не само скоростта на обръщаемост на КА, но е пряк индикатор за ефективността на разходния норматив на предприятието.

□ Коефициент на ефективността на обръщение на КА

Чрез отнасянето на m_{OB} към срокът на годност на произвеждания продукт се получава коефициент на ефективност на обръщение на КА, показващ в каква степен времето на обръщение се вмества в срока на годност.

$$K_{OBKA} = \frac{m_{OB}}{T_G}, \quad (2)$$

Където:

Кобка – коефициент на ефективност на обръщение на КА

За положителна се смята тенденцията за намаляване.

□ Осреднен коефициент за ефективността на обръщение на КА на промишленото предприятие. Чрез този коефициент се оценява дейността на предприятията с богата асортиментно съдържание.

Ефективността се изчислява по формула №1 за всеки един продукт. Следва стъпка втора, определяне коефициента на ефективност за всеки отделен продукт (формула № 2). След което коефициентите се сумират и се разделят на техния брой, като се получава осреднена стойност на коефициента на обръщаемост на КА на проучваното предприятие:

$$K_{OBKAcpr} = \frac{\sum_{I=1}^N K_{OBKA}}{N}, \quad (3)$$

Където:

Кобка_{ср} - осреднен коефициент за ефективността на обръщение на КА

$\sum_{I=1}^N \frac{K_{OBKA}}{N}$ - сумата на коефициент на ефективността на обръщение на КА

произведени от предприятието

N – брой на произведените продукти

Изводи:

1. Смятам, че този подход се доближава по-близо до спецификата на производство на хранителни продукти.

2. Дава възможност да се анализират разходите, приходите и времето за реализация на всеки отделен продукт. При оценката времетраенето на оборота се анализира не само скоростта, но е и показател за това как потребителите оценяват съставките и тяхното

съотношение в продукта. Това е отлична изходна база за сравняване нивото на продуктовата конкурентоспособност на ализираните предприятия.

3. Анализира дейността на предприятията и показва в каква степен произвежда безопасни за здравето на потребителя храни.

4. Съществува естествена корелация между качеството и трайността на хранителния продукт. Ето защо е от значение скоростта на обръщаемост на активите в производствения процес. Повишаване обръщаемостта, от една страна е предпоставка за по-бързото усвояване на суровините, които за хранителния бранш са нетрайни, по-малко залежала продукция и брак в производството, а от друга дистрибуцията на готовата продукция във възможния ѝ по-ранен срок на годност в потребителската мрежа е предпоставка за по-високо качество.

Заклучение

□ Производството на безопасни за здравето на потребителя храни е от първостепенно значение. Главната тежест се пада на производителите, които при липсата на държавен стандарт самостоятелно трябва да изработват и контролират безопасността на продуктите. „Фирмената стандартизация.....представява катализатор за развитието на хранителната верига, тъй като тя отразява креативността на фирмите”³

□ В България се изхвърлят ежегодно около 670 000 т. храна⁴. Включването на срокът на годност при оценката на обръщаемостта на активите спомага за оптимизиране дейността на предприятията и по рационалното изпозване на суровините, което е предпоставка за намаляване на загубите.

II. Част

Метод за оценка на сивата икономика в предприятията от Хранителния сектор на база трайност на продукта

В контекста на изложеното в I част предлагам метод за оценка на сивата икономика за предприятие от Хранителната Индустрия.

Оценката на размера на сивата икономика е сложна задача. За разрешаването му са разработени методики на основата най-различни подходи:

1. Метод на отклонението на дохода от разхода.
2. Монетарен подход
3. Транзакционен метод
4. Метод на основата на потребеление на ел. енергия.
5. Метод на отклонение на реалната от официалната заетост.
6. Метод за оценка на продукцията на домакинствата (за натуралната икономика).

7. Метод на анкетното наблюдение и др.⁵

Тези методи не дават точен отговор дали предприятията оперират в сивия сектор, а по скоро се ограничават с косвени доказателства.

Трудността на това явление произтича от неговият скрит характер и от сложността на производствените процеси, които имат строга специфичност свързана с характерът на произвежданите продукти. Процеси и явления характерни за Хранителната промишленост например не важат в пълна сила за останалите сектори на икономиката ни. Ето защо подходът трябва да е строго диференциран.

³ Моллов Пл. „Качество на храните, рагулиране, контрол, управление”, София 2013

⁴ m.btvnovinite.bg.

⁵ <http://www.sliven.bg/doc/Announ/04.pdf>

Подходът за анализ на предприятието, трябва да е максимално доближен до оперативната му дейност на базата на годишните счетоводни отчети от една страна (чрез счетоводния отчет фирмите прикриват своите доходи), а от друга особеностите на технологията на производство (при производството на сирене, кашкавал и др. се изисква технологично време необходимо за „зрееето на тези продукт⁶) и трайността на продукта, които не могат да бъдат „заобиколени“ или прикрити от производителя.

Коефициентът на ефективността на обръщение на КА (формула №2) спрямо трайността на продукта не може да бъде равен на 1 (единица).

$$K_{ОБКА} = \frac{m_{ОБ}}{T_{Г}} < 1$$

Ето защо е нужно конкретизиране времето за реализация на готовата продукция на база трайност на продукта.

Подходите за определяне времето за реализация на готовата продукция може да се разделят на теоретичен и оперативен. Докато при първия подход индикация за опериране в сивия сектор са сходните резултати между теоретичното време и счетоводния анализ, то при оперативния подход индикацията е обратна. Колкото разликата е по-голяма, толкова вероятността за опериране в сивия сектор е по-вероятна

□ **Теоретично време.**

Ако допуснем, че липсва реализация на произведената продукция, то най-късно производственият процес се подновява при изтичане срокът на годност на продукта⁷, защото хранителния продукт трябва да се бракува, поради вреденото въздействие върху здравето на потребителя. Ето защо производствения цикъл на хранителното предприятие, а следователно и времетраенето на един оборот на КА трябва е:

производствен цикъл = технологичен цикъл за производство + междуоперационен цикъл + престои + годността на произведения продукт.

Това определение позволява да се изведе показател за оценка коефициент на ефективността на обръщение на КА на основата на минимално допустимия брой обороти:

$$Кеф_{ОБ} = \frac{Бр_{МИН}}{Бр_{ФАК}}$$

Където:

$Кеф_{ОБ}$ - коефициент на ефективността на обръщение на КА

$Бр_{МИН}$ - минимално допустимия брой обороти на КА

$Бр_{ФАК}$ - фактически брой обороти на КА

За положителна се смята тенденцията за намаляване.

Минимално допустимия брой обороти на КА, а от там и коефициентът на ефективността на обръщение на КА е индивидуален за всеки вид производство на хранителните предприятия.

Пример: Предприятие X е с основно производство на хляб. Хлябът има срок на годност 15 дни (примерно). Предприятието е обявило, че има непрекъснато производство за отчетната година и разполага с една производствена линия. Тази база позволява да се изчислят минималния брой обороти на КА на предприятието, като се вземе предвид

⁶ Балтаджиева М. „Технология на млечните продукти”, изд. Земиздат, София 1993 г.

⁷ За база на анализ на трайността на продукта се използва последната актуализация на БДС от 1991 г. БДС от 1991 г. не е действащ, но не е отменен, т.е. може да послужи, като отправна точка за анализ.

времетраенето на: технологичен цикъл за производство + междуоперационен цикъл + престой + годността на произведения продукт.

Ако при счетоводния анализ резултатът е с близки стойности до изчислените по този подход има индикация за опериране в сивия сектор. При производство по-малко от година, броят на оборотите на КА се съпоставят спрямо времето на работа на фирмата.

□ Оперативно време

От оперативна гл. точка хранителните продукти трябва да се реализират не в крайният срок (когато е пред изтичане на срока на годност), а по-рано в зависимост от трайността на продукта. Разбира се темпът на продажбите зависи от потреблението, но смятам че е нужно да се приеме един краен срок за реализация на продуктите, независимо от потреблението, като целта е да се осигури **достигането на хранителния продукт до крайния потребител в приемлив за него срок на годност**. Определянето на тази основа на крайният срок за реализация на продукцията може да се раздели на две:

1. Определяне на оптималното оперативно време за реализация на продукцията фиксирано от дистрибуторите. За да осигурят достигането на хранителния продукт до крайния потребител в приемлив за него срок на годност, големите вериги (Кауфланд, Лидл, Метро) изискват от предприятията при закупуване на готовата продукция, срокът на годност на продукта да е “изтекъл” до 50%*. От друга страна притежават централни складове (с. Стряма, “Кауфланд”) от където се транспортира до отделните хипермаркети. За това е нужно време. От тази гледна точка оперативното време за обръщаемост на КА изглежда така:

$$m_{OB} = \frac{КА}{\text{приходи}} \times \frac{1}{2} T_{\Gamma}$$

2. Определяне на оптималното оперативно време за реализация на продукцията на база трайността на продукта:

Като примерен модел, за излагане на идеята мога да предложа следния подход за определяне на оперативното време базирайки се на БДС от 1991 г.

Нужно е всяко предприятие да определи оперативния срок за продажба в зависимост какъв е срокът за реализация на продуктите с най-малка трайност и продуктите с най-продължителен срок на годност. Ако мениджърите се затрудняват, да се проведе анкета между производители, търговци, експерти от Хранителния сектор и потребители. Други фактори, които влияят на оперативното времетраене за реализация на хранителния продукт са видът на опаковката, време на консумация на продукта. Ето защо предложението, което правя е субективно, но целта е да се онагледят подхода.

Фирмите производители трябва да продават най-бързоразвалящите се продукти с трайност до 1 месец до 33% от изтичане на срока им на годност, а продуктите с най-продължителен срок на годност 720 дни, до 75% от изтичането им.

Максимално допустимият срок за продажба от предприятието на продуктите с годност до 1 месец:

$$OПт_{МИН} = 30 * 0,33\% = 10 \text{ дни}$$

Където:

OПт мин.- минимален оперативен срок

Максимално допустимият срок за продажба от предприятието на продуктите с годност до 720 дни:

$$OПт_{МАКС} = 720 * 0,75\% = 540 \text{ дни}$$

---

* В неофициални разговори представителите на големите вериги магазини изтъкват точно тази политика за закупуване на продукцията от гл.точка на трайността на продуктите

Където:

ОПт макс.- максимален оперативен срок

Тази база позволява да се изчисли за всеки месец оперативния срок на годност.

Разликата между минималния оперативен срок и максималния оперативен срок е:

$$ОПт_{МАКС\%} - ОПт_{МИН\%} = 0.75\% - 0.33\% = 0.42\%$$

Оставащите месеци са 22 на брой

$$\frac{0.42\%}{22} = 0.019\%$$

Или към всеки месец се прибавят 0.019%.

На таблица №1 са дадени ОПт макс. за всички месеци.

Таблица №1

трайност (дни)	ОПт (дни)	трайност (дни)	ОПт (дни)
до 30 дни; (1 м.)	10	до 390 дни; (13 м.)	216
до 60 дни; (2 м.)	21	до 420 дни; (14 м.)	240
до 90 дни; (3 м.)	33	до 450 дни; (15 м.)	266
до 120 дни; (4 м.)	46	до 480 дни; (16 м.)	293
до 150 дни; (5 м.)	61	до 510 дни; (17 м.)	316
до 180 дни; (6 м.)	77	до 540 дни; (18 м.)	350
до 210 дни; (7 м.)	92	до 570 дни; (19 м.)	380
до 240 дни; (8 м.)	110	до 600 дни; (20 м.)	412
до 270 дни; (9 м.)	129	до 630 дни; (21 м.)	444
до 300 дни; (10 м.)	149	до 660 дни; (22 м.)	478
до 330 дни; (11 м.)	170	до 690 дни; (23 м.)	512
до 360 дни; (12 м.)	192	до 720 дни; (24 м.)	540

$$m_{ОБ} = \frac{КА}{приходи} \times T_{ОП},$$

Където:

$T_{ОП}$ – оперативното време за реализация на продукта

От степента на разминаване на данните от отчета на предприятието и изчисленията на база оперативно време за реализация на продукцията се съди за равнището на сивия сектор.

Изводи:

От формите на нелоялна конкуренция с най-голяма актуалност е сивата икономика, не само във вътрешно-икономически аспект, но и в контекста на членството на България в ЕС поради връзката му с т.нар. *Пакт за конкурентоспособност*, който предлага ограничаване размера на държавния дефицит и обвързване на разходите в държавния сектор с производителността на икономиката. Това води до увеличаване на вноската на страната ни в ЕС и до намаляване на помощите от ЕС за България, а от тук и до понижаване на конкурентоспособността. Независимо от личните ми убеждения, че акцентът към наказателните мерки, които преобладават в борбата със сивата икономика са неефективни, разработване на методи са актуални и навременни. Чрез този подход, който предлагам се измества ударението върху анализа на дейността на фирмите, като се взема предвид фактори, които не могат да се „заобиколят” от производителите.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том II, Съюз на учените сесия 5 - 6 ноември 2015. Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series A. Public sciences, art and culture, Vol. II., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 5 – 6 November 2015.

РЕИНЖЕНЕРИНГ НА ФИНАНСОВАТА И УПРАВЛЕНСКА ОТЧЕТНОСТ ЧРЕЗ ВНЕДРЯВАНЕ НА ERP СИСТЕМИ

**Ивелина Кулова
УХТ-Пловдив**

RE-ENGINEERING OF FINANCIAL AND MANAGEMENT ACCOUNTING THROUGH IMPLEMENTING ERP SYSTEMS

**Ivelina Kulova
UFT-Plovdiv**

Abstract: The objective of this report is to present that implementing an ERP system has already become a standard for efficient business management and all business processes in the organizations. Companies turn to re-engineering and implementing ERP system as they thus anticipate to unify planning and management of business processes and financial and management accounting. The fundamental advantage of re-engineering process through implementing ERP is that integrated myriad business processes save time and expense. Management can make decisions faster and with fewer errors. Data becomes visible across the organization.

Key words: ERP systems; Re-engineering; Financial and management accounting

Бъдещето на бизнес организациите се крие в постоянното преследване на подобрене във всеки аспект на бизнеса. Водени от нуждите на клиентите и пазара, от това да бъдат иновативни, да отговарят на съществуващите и нововъзникващи потребности за продукти и услуги, и да повишават ефикасността и ефективността на всичко, което се прави, фирмите се обръщат към нови методи и процеси, за да създават печалби. Финансовата и счетоводна функция не е имунизирана от този непреклонен стремеж да се повишава производителността. Заедно с нуждата да се отговори на вътрешните потребности за нови форми на информация, повишено поддържане на процеса на вземане на решения, и постоянно подобряващата се технология, тези сили водят до инициативи за реинженеринг на финансовата и счетоводна функция във фирмите. Финансовата и счетоводна функция може да спечели желаното увеличение на производителността на дейности, основани на операциите само чрез реинженеринг. Отразявайки стратегията на организацията, усилията за финансов и счетоводен реинженеринг се стремят да фокусират финансово-счетоводната работа върху осигуряването на оптимална помощ за мениджърския екип. Осъзнаването къде се създава стойността, къде се поддържа, и къде се губи или разрушава от финансовите и счетоводни процеси е първата стъпка в това пътуване. Да се стремиш по-скоро да направиш финансите бизнес партньор, отколкото полицаи в организацията, е крайната цел на финансовия и счетоводен реинженеринг. ^[1]

Реинженерингът на финансовата и управленска отчетност представлява предизвикателство към общоприетите традиционни възгледи и ролята на реинженеринговите проектни екипи е да видят и разкрият такива радикални алтернативи, тъй като чрез изменения от такъв характер и мащаб може да се получат огромни положителни резултати за подобрения по време, производителност, ефикасност и ефективност на финансово-счетоводния процес.

Моделът на счетоводна интеграция и методиката на генериране на финансовите и управленски отчети в ERP системите има съществени и принципни различия от законодателно утвърдената до 2001 г. счетоводна практика в България, която включително налагаше използването на задължителен сметкоплан за всички дружества.

С промените в счетоводното и данъчното законодателство в нашата страна след 2001 г. се постигна синхронизиране с изискванията на МСС, отпаднаха ограниченията при дефинирането на индивидуалните сметкоплани и международната счетоводна практика, заложена в ERP системите, стана напълно приложима и в българските дружества.

Системите за управление на бизнеса и в частност ERP решенията винаги са се стремели да обхващат, колкото се може по-голяма част от бизнес процесите в една компания.

В днешно време компаниите трябва да повишават ефективността, да намаляват разходите, да осигурят изпълнение на регулациите и стандарти по цялата верига на доставки, за да отговарят адекватно на предизвикателствата пред бизнеса.

Внедряването на ERP система е вече стандарт за ефективно управление на бизнеса и на отделните бизнес процеси, както в отделни дружества, така и в големи икономически групи. Компаниите пристъпват към избор и внедряване на ERP система с очакването да унифицират планирането и управлението на бизнес процесите и на финансовата и управленска отчетност.

Реинженерингът на отчетността позволява да се внедри стандартната функционалност на ERP системата.

Реинженерингът на отчетността чрез ERP модела включва:

- прилагане на принципите на генериране на финансовите и управленски отчети, стандартно предлагани от ERP системите
- дефиниране на индивидуалния сметкоплан на база на тези принципи
- дефиниране на групов сметкоплан за целите на изготвяне на консолидирани отчети
- внедряване на нови счетоводни и финансови контроли и обучение на потребителите за прилагането им
- специфициране и внедряване на промените в документооборота при използване на интегрирани системи
- специфициране на интерфейс с други системи, свързани с отчетността и контролите, на които трябва да отговаря интерфейсът, когато отделни процеси са извън ERP системата
- внедряване на стандартна себестойност, включително обучение на специалистите от финансовата и счетоводна функция за подготовка и поддържане на модела на стандартна себестойност в ERP системата.

Реинженерингът на отчетността и процедурите по документооборота, за разлика от всички останали бизнес процеси, не могат да се реализират напълно преди реален старт на системата, особено в случаите, в които до този момент се е използвал счетоводен софтуер, базиран на прилаганата у нас счетоводна практика.

Това прави предварителната подготовка на изискванията към системата и обучението на екипа изключително важни за крайния успех на проекта.

Най-важното, което трябва да имаме предвид при внедряване на система за управление на бизнеса, е функционалността така да бъде подбрана, че да отговаря на силно специфичното изискване на агресивността на пазара по отношение на изискванията на клиентите и по отношение на управлението на портфолиото и връзките с дистрибуторите. Например: фирмите, които имат по-агресивна политика по отношение на представянето на новите артикули, брандове, вкусове и т.н., печелят по-лесно нови клиенти, защото задоволеността на клиента по принцип бързо се постига и той постоянно търси нови продукти и вкусове. Ролята на ERP модела тук е да направи възможно постоянното генериране на нови артикули от фирмата и последващото им управление – ежемесечно да бъдат изследвани продажбите по отделни продукти или групи и с помощта на маркетинговите инструменти те да бъдат промотирани, анулирани от продажба, делиствани и т.н.

Управлението на разходите, особено преките разходи за производството, трябва да бъде на много добро ниво. Тази задача още повече се усложнява, когато става въпрос за компания с разпределена географска структура, особено когато различните фабрики изпълняват различни роли.

За да може да се постигнете изгодна себестойност, трябва да се предвидят всички особености. ERP системата позволява да проследим параметрите на производството, рандеманите, да видим един продукт колко точно ни е струвал да го произведем и да го доставим. Системите позволяват да следим и допълнителните разходи – мита, транспорт, застраховки. Това обаче може да се постигне само стига предварително да е било направено точно задание.

Системата дава възможност да се направи анализ на загубите и разходите през различните етапи на производство. Критериите за ценообразуване може да се променят в реално време в различни стадии – например при заприхождаване на склада или в процеса на производство. С помощта на информационна система може да се провежда динамично регулиране на цените и количествата, което цели максимално доходното използване на капацитетите. Показва се къде възникват загуби на суровина и така да подобрят процесите.

ERP системите отговарят на нужната функционалност и с тяхна помощ може да се постигне значително подобрене в ефективността. Според цитирано от SAP Concept проучване сред клиентите на предлаганото от тях решение в международен мащаб, в осреднени стойности подобряването на ефективността на работниците е до 40%, редуцирането на складовите запаси – до 30%, намаляването на времето за финансово приключване е 50%, а 20 на сто е редуцирането на оперативните разходи за 3 годишен период, което е в резултат от внедряването на най-добрите практики.^[2]

С използването на съвременните информационни технологии и в частност ERP системите в практиката на финансово-стопанския анализ се постигат редица предимства за фирмата и ефективността на нейния бизнес. Те могат да се систематизират в следните направления^[3]: 1) Оптимизира се дейността чрез съкращаване на ненужните и рутинно повтарящи се операции, което води до намаление на разходите. 2) Постига се еднократно въвеждане на началната информация. 3) Нараства производителността на сътрудниците в предприятието. 4) Информационните технологии притежават удобен интерфейс, висока скорост на работа, качество и степен на надеждност, те са гъвкави и лесни за използване. 5) Необходими са минимални разходи за внедряването им в реалния бизнес. 6) Налице е добро съотношение между разходите за внедряването и ползите от използването им. 7) Притежават надеждна защита на информацията в различни направления: физическа, документална, персонална, криптографска и др. 8) Осигуряват възможности за вземане

на правилни управленски стратегически и оперативно-тактически решения за развитието на фирмата.

Използването на съвременните информационни технологии в практиката на финансово-стопанския анализ и изобщо в бизнеса е обективна предпоставка за повишаване на ефективността и конкурентоспособността на фирмата. Възможностите на ERP системите в единното информационно пространство позволяват финансовите мениджъри да получат необходимата и достоверна резултатна аналитична информация за вземане на правилни и обосновани управленски решения за развитието на бизнеса.

(Endnotes)

1 Institute of Management Accountants, Arthur Andersen LLP, Management of Accounting Activities: Tools and Techniques for Redesigning the Finance Function, 1999

2 Черешева, М., Системи за управление в хранително-вкусовата промишленост. // сп. ENTERPRISE, 26 юли 2002.

3 Иванова, Р. (2011). Приложение на информационните технологии във финансово-стопанския анализ. – В: Сборник доклади от международна научна конференция „Приложение на информационните и комуникационни технологии в икономиката и образованието“

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том II, Съюз на учените сесия 5 - 6 ноември 2015. Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series A. Public sciences, art and culture, Vol. II., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 5 – 6 November 2015.

ФИНАНСОВИЯТ БЕНЧМАРКИНГ – МЕТОД ЗА УСЪВЪРШЕНСТВАНЕ НА ФИНАНСОВИЯ МЕНИДЖМЪНТ В ИНДУСТРИАЛНОТО ПРЕДПРИЯТИЕ

Ивелина Кулова
УХТ-Пловдив

FINANCIAL BENCHMARKING – A METHOD FOR DEVELOPMENT OF FINANCIAL MANAGEMENT IN AN INDUSTRIAL COMPANY

Ivelina Kulova
UFT-Plovdiv

Abstract: The objective of this report is to present financial benchmarking. It involves running a financial analysis and making a comparison of the results in order to assess a company’s overall competitiveness, efficiency and productivity. The term benchmarking refers to the process of comparing one’s business practices and performance standards to other firms within one’s industry. Quality, time, and cost are the most common divisions to be measured. The information gained from such a comparison allows firms to determine how well they perform in comparison with the “best” and, in turn, develop new and better plans on how to make improvements or adopt certain best practices.

Key words: financial benchmarking; financial management; comparison

В съвременните условия на ожесточена конкуренция прилагането на бенчмаркинг и в частност прилагането на финансов бенчмаркинг способства за вземането на правилни управленски решения, свързани с усъвършенстването на финансовите бизнес процеси.

Финансите на предприятието са водещи и определящи в неговата дейност. Чрез тях се постига целта на създаването му и неговото функциониране. Абсолютната и относителната величина на финансовия резултат от дейността е изразител и измерител на благополучието на предприятието и богатството на собствениците му. Финансовият мениджмънт включва дейностите по привличане на необходимите за функционирането му парични средства, влагането в реални активи, оценката на риска и възвръщаемостта, разпределението на доходите и контрола върху текущите парични потоци.^[1]

Финансовата криза в глобален, регионален и национален аспект има водеща роля за активизиране на усилията на финансовия мениджмънт на предприятията за реорганизация на дейностите от различните негови функционални области. Стремещт е насочен към тяхното оптимизиране и постигане на по-висока степен на ефективност. При индустриалните предприятия кризата има значителни негативни ефекти. Наблюдава се липса на гъвкавост на финансовия мениджмънт да прогнозира финансовите рискове за предприятието, да трансформира посоката на финансовите потоци и да генерира максимално бързо финансов позитивен ефект. В такава динамична среда, за постигането на устойчивост и конкурентоспособност, индустриалните предприятия фокусират управленските си решения върху подобряване на производството и по-рядко към финансовия мениджмънт

и ключовите фактори за успех. Такъв фактор е адаптирането на дейностите на финансовия мениджмънт към промените от средата и най-вече промените по отношение на бенчмарк практиките, кои са те, и какво ги прави успешни.

Необходимостта от системното оценяване на състоянието и развитието на финансовите резултати на индустриалните предприятия, вследствие от динамиката на движението на паричните потоци и вземането на резултатни управленски решения, се определя от експерти в областта на финансовия мениджмънт като критичен фактор. Други с такова значение са скоростта за вземане на финансови решения, минимизиране на разходите за финансов мениджмънт, наличието на точна информация в реално време за дейността на предприятието и за средата, в която функционира, оптимизиране на дейностите, изпълнявани от заетите в отдела по финанси и много други, които са базови за постигането на ефективност.^[2]

Едно от средствата за непрекъснато усъвършенстване на дейността на предприятията и изравняване на техните позиции на пазара с тези на лидерите в индустрията е бенчмаркингът. Той е не просто модерен, а е преди всичко необходим подход по пътя към постигането на съвършенство на всяка организация.^[3]

Все повече нараства необходимостта фирменият мениджмънт да “свервява часовника” си с този на добрите бенчмарк практики в света и да е в съответствие с иновациите и развитието на ефективни системи и подходи за мениджмънт. Характерен белег за индустриалните предприятия е, че фокусът при постигане на целите е насочен към производствената дейност. Акцентът при мениджърските решения е насочен към внедряването на нови техники и технологии за производство, усъвършенстване на управлението на производствения процес, повишаване ефективността на производството, производителността и недостатъчно към усъвършенстване на финансовия мениджмънт. А след като условията на средата се изменят динамично, за запазване на конкурентоспособността си предприятията следва да идентифицират и прилагат методи, подходи и техники за мениджмънт, адекватни както на съвременните технологии, така и на българските условия, не само по отношение на производствената дейност, но с приоритет за финансовия мениджмънт.

Бенчмаркингът е подход за управление, основан на непрекъснато търсене на добрите практики в условията на конкурентна борба, изучаването им и приложение на наученото в предприятието. Методът се определя като систематичен процес на анализ на най-високото равнище на развитие на процеси или функции и определяне как това равнище е постигнато. Прилаган с ясна цел, бенчмаркингът може да допринесе за усъвършенстването на приоритетни области от дейността на предприятието, каквито са финансовият мениджмънт, маркетингът, иновациите и др. Добрата практика може да е реализирана в някои от поделенията на предприятието - “вътрешен бенчмаркинг”. Често обаче е трудно да се идентифицира тази най-добра практика „бенчмарк”, която е постигната от големите компании и особено от конкурентите.^[4]

За постигане на по-висока конкурентоспособност на предприятието е от значение да се усъвършенства управлението на различни функционални области – производство, маркетинг, иновации и др., но най-вече да се усъвършенства финансовият мениджмънт, който е опорна точка за цялостната дейност, развитието и растежа на индустриалното предприятие.

Финансовият бенчмаркинг извършва финансов анализ и сравняване на резултатите. Той включва анализ на финансови показатели, за да се придобие представа за състоянието на индустриалното предприятие и връзката между пазарните му позиции. Основната цел на финансовия анализ е да се оцени финансовото състояние и да се повиши ефективността на предприятието с помощта на ефективна финансова политика. Финансовото състояние е комплексно понятие, което зависи от много фактори и се характеризира със система от

показатели, отразяващи реалните и потенциални възможности на предприятието.

Дейностите, които се извършват по време на проектите за финансов бенчмаркинг, включват^[5]:

- Редовно сравнение между различни аспекти на финансовите функции или процеси с най-добрите в тази област;
- Установяване на слабите места в тези функции и процеси;
- Търсене на нови подходи за подобряване на дейността;
- Изпълнение на подобренията;
- Мониторинг на напредъка и преглед на ползите.

Бенчмаркингът има и известни ограничения при използването му: проблем за събиране на правилна информация; ограничен потенциал на сходни продукти и процеси; трудности при осъществяването на търсенето на самото проучване.

Финансовият бенчмаркинг е насочен към изследване на най-добрия опит във финансовата област, като се определи изоставането спрямо организацията-еталон. На основата на формулираните слаби места ръководството на индустриалното предприятие трябва да разработи и приложи система от управленски решения, насочени към отстраняване на измереното изоставане и създаване на климат и мотивационен профил за непрекъснато усъвършенстване на финансовите дейности на собствената организация.

Прилагането на методическите средства на финансовия бенчмаркинг и внедряването на водещия опит следва да се използват като възможност за оценка на собственото равнище на развитие, получаване на обективна оценка на силните и слабите страни, правилно определяне на обектите на усъвършенстване и реализиране на програма за усъвършенстване на неефективните дейности или процеси. Финансовият бенчмаркинг позволява на финансовите мениджъри да формират оптимална стратегия, която ще създаде възможности за перспективно развитие на индустриалното предприятие.

(Endnotes)

1 Петров, Г., Райков Е., и др., Корпоративни финанси, Тракия-М, София, 2006.

2 Крумова, М., Бенчмаркинг на финансовия мениджмънт на индустриалното предприятие, София, 2011.

3 Мадгерова, Р., Атанасова, А., Дефиниране, принципи и предпоставки за внедряването на бенчмаркинга за усъвършенстване на дейността на предприятията, сп. „Предприемачество“, изд. ЮЗУ „Неофит Рилски“, Благоевград, 2013.

4 Крумова, М., Бенчмаркинг на финансовия мениджмънт на индустриалното предприятие, София, 2011.

5 http://basaga.org/wiki/index.php?title=Процес_на_бенчмаркинга

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том II, Съюз на учените сесия 5 - 6 ноември 2015. Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series A. Public sciences, art and culture, Vol. II., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 5 – 6 November 2015.

КОРПОРАТИВНАТА СОЦИАЛНА ОТГОВОРНОСТ И ЗНАЧИЕТО НА ЗНАНИЕТО КАТО КОНКУРЕНТНО ПРЕДИМСТВО

Ива Бичурова, Георги Тосков

Университет по хранителни технологии – Пловдив

Corporate social responsibility and the importance of knowledge as a competitive advantage

Iva Bichurova , Georgi Toskov,

University of Food Technologies – Plovdiv

Abstract

In accordance to the global policy, the concept of the corporate social responsibility plays an important role of the sustainable development for the idea of continuously increasing knowledge of human resources, investing in human potential and strengthening its position in terms of economical knowledge. Moreover, the article affects the importance of education, organizational learning, sharing of knowledge as a means of increasing organizational efficiency.

Увод

Развитието на човешките ресурси чрез обучаващи програми и програми за подготовка и повишаване на квалификацията е елемент от вътрешната социална отговорност на бизнеса, в чието поле попадат още безопасните условия на труд, сигурността на разплащанията, поддържането на адекватно заплащане на труда, допълнително медицинско и социално осигуряване на сътрудниците.

Същинска част

Споделеното знание помага на мениджърите да съхраняват индивидуалното знание, преминаващо през компанията и да го интегрират за по-практични негови приложения. ... хората, в рамките на организацията, чрез начина на споделяне на техните мисли, вярвания, знание и опит, изграждат собствено общо разбиране. Тези практически приложения и общи разбирания са организационно знание. Множество изследвания сочат, че практикуването на споделено знание дава резултат върху доказаната организационна ефективност [4]. Собствениците биха могли да спечелят повече активи в условия на знание, което се доказва посредством бизнес резултатите. [3].

Организационното обучение и споделеното знание оказват въздействие върху предпазването на знанието от амортизация и дават нова сила на организационната дееспособност и ефективност. Компаниите могат да се променят от ситуация, в която изгубеното знание причинява интелектуални щети към ситуация, в която споделеното знание предизвиква интелектуални предимства [7].

Споделеното знание се появява, когато индивидът се готви да помага като се учи от другите в развитието на нови компетенции. Да учиш означава да “смилаш”, да “възприемаш” и да “прилагаш”. Потокът от знание между индивидите им помага да повишат компетенцията си и заедно да генерират ново знание [4].

Непълният трансфер на знание води до неговата амортизация или организационно забравяне. Амортизацията на знанието, подобно на концепцията на паричната амортизация,

може да се определи като знание, губещо своята стойност. Обикновено се осъществява, когато: работниците напускат работа без трансфер на тяхното знание; съществуващото организационно знание е морално остаряло; нови креативни продукти са реализирани чрез остаряло ноу-хау или непечеливши продукти; знанието е пренесено непълно (избрано индивидуално знание е споделено и/или споделените практики са само за някои важни личности); организационното знание е трудно за достъп.

Конкурентоспособността в наши дни зависи от продуктивността, с която компаниите използват труда, капитала и природните ресурси да произведат висококачествени блага и услуги [1]. Продуктивността зависи от това да имаш работници, които са образовани, сигурни, здрави, мотивирани в смисъла на възможността. ...За определени цели съвременната конкуренция, базирана върху знанието и технологията, зависи все повече и повече от работните способности. За други цели, компаниите днес зависят от местното партньорство: те разчитат на външна доставка и сътрудничество с местни доставчици и институции по-скоро от вертикална интеграция; те работят по-тясно с потребителите и привличат местни университети и изследователски институти да ръководят изследвания. [6].

Процесът на ефективно организационно обучение, чрез начина на споделяне на информация и знание, измежду организационните членове, способни индивиди и организациите, оказват въздействие върху последиците на тяхното поведение и действия. След споделянето и обучаващия процес, място заемат индивидуалните стойности, вярванията и поглъщателната способност, което ще повлияе върху интерпретацията на информацията. След събиране на знанието чрез обучение и споделяне, резултатът от създаването на ново знание и употребата му ще бъде различно [6].

Споделянето на знание е дефинирано като процес на трансфер, където индивидуалните компетенции са развити чрез споделяне и учене от другите. Организационното обучение е описано като продължителен процес на пренасяне на индивидуално знание към организационната система. Организационната ефективност е определена като резултат от мениджърска ефективност и оперативна дейност. Авторът идентифицира две корелационни и пояснителни хипотези [6]:

X1 – Споделеното знание позитивно повлиява организационното обучение.

X2 - Споделеното знание и организационното обучение позитивно повлияват организационната ефективност.

Ролята на фирмата е да интегрира икономически ресурси, политическа поддръжка и специалното знание, което всяка заинтересована страна осигурява: капитал, финансова дисциплина и инвестиционно желание, таланта, обучението, вложените усилия и капацитета на служителите за решаване на проблеми; по-дълбокото разбиране за доставката на продукти или услуги чрез активно ангажирани потребители; поддържащата дееспособност на обвързаните бизнес партньори и икономическото указание на правителството.

Докато фирмите се състезават за потребители, те също трябва да се състезават за способни служители, надеждни партньори и т.н. От политическа перспектива, организацията се разглежда като съзвездие от центрове на сили, в които заинтересованите страни от организацията, могат чрез поддръжка да дават своята подкрепа към сделката за нарастване на успеха [5].

Образованието е съществен елемент от устойчивия растеж – удължаването на обучението с една година допринася за нарастването на производителността и растежа с 5% в краткосрочна и с 2,5% в дългосрочна перспектива. Както по отношение на относителния дял на инвестирането в образование (което в САЩ е с около с 2 до 5% по-високо от страните-членки на ЕС), така и по отношение на редица други показатели – участие на населението в образование, отпадане от училище, относителният дял на завършилите висше образование и пр., Европа отстъпва на своите основни конкуренти. От друга страна, все по-важен става въпроса за обучението през целия живот в условията на голяма динамика на производството: навлизане на все по-съвременни технологии, отпадането на редица производства и съкращаването на компаниите изискват нови знания и умения от работната

сила. [2]

„...трудностите да се осигури население в трудоспособна възраст с подходящи технически умения и последващото поддържане на тези компетентности на ниво да се посрещнат новите технологични промени не зависят от икономическото развитие. Други фактори в националната иновационна система на съответните страни (образователни методи, насърчаването на иновациите и техническите кариери и пр.) могат да обяснат по-добре тази слабост и да привлекат вниманието на политиката [8].

Експертната оценка на специалистите от сферата на изследователските организации, университетите, посредническите структури и бизнеса, дават основание да се направят следните по-важни извода по отношение на готовността на знанията за комерсиализация и използването им от потребителите на знание [2]:

- Слабото взаимодействие на университетите с бизнеса при подготовката на специалисти се отразява неблагоприятно на качеството на образованието. Прекъсната е връзката между изследователската дейност и образователния процес, между новото знание и потребностите за неговото използване. Пълноценното функциониране на съвременните университети като елементи на националната иновационна система изисква наред с осъществяването на научни изследвания и обучение те да се заемат активно с комерсиализацията на резултатите от провежданата научна дейност.

- За повишаване ролята на бизнеса за развитие на иновационната дейност на висшите училища е необходимо да се използват различни форми като: участие на представители на бизнеса при определяне съдържанието на учебните планове и програми; обмен на университетски преподаватели и гостуващи лектори от страна на бизнеса; провеждане на съвместни изследователски проекти; организиране на стажове и финансиране на обучението на най-добрите студенти.

- Условие за изграждане и укрепване на връзката „наука – бизнес“ са използваните форми за комерсиализация. Висшите училища широко използват съвременните информационни технологии и осигуряват голям обхват на разпространяване на информация за създадените от тях продукти. Най-висок относителен дял имат поддържането на интернет страница и издаване на печатни материали (съответно 76% и 72%). Но този канал остава сравнително пасивен, ако не е последван от идентифицирането на потребителите на информация и установяването на преки връзки с тях.

- Практиката на представянето на създадените продукти на технологични борси, специализирани изложения, панаири, е добре развита, като повече от половината проучени университети я използват. Тази практика все още се нуждае от анализ на ефективността и трансфера на знания и иновации.

- Основна слабост за поддържане на добрите контакти с бизнеса са недостатъчна институционализация и липсата на съответен капацитет за организиране на дейността по разпространяването и използването на знанията – незначителен е процентът на организациите, които имат специални отдели или административни отговорници за извършването на тази дейност (съответно 28% до 40% от проучените висши училища).

Заключение

Ролята и значението на КСО в израждането и поддържането на организационно знание и опит обобщават ключовата роля на концепцията за КСО като мощен конкурентен фактор. Оперирането по социално-отговорен начин и поставянето в центъра на вниманието на работниците тяхното участие в организационно позитивни социални дейности, превръща КСО във водещ инструмент за привличане, мотивиране и задържане на най-обвързаните и продуктивни работници.

Използвана литература:

[1] Йорданова-Динова, П. Е. Андреева, Развитие и конкурентноспособност на малките и средни предприятия (МСП) от ХВП след присъединяването на България в Европейския съюз, Пета научна конференция „Мениджмънт и предприемачество“ при ТУ – София,

филиал Пловдив, 30-31 октомври, 2008, стр. 96-102.

[2] Годишен доклад за състоянието и развитието на националната политика в областта на иновациите 2006, МИЕ, С., 2006, стр.63.

[3] Dwyer, L. et al., (2003) "Destination competitiveness: a model and indicators", *Current Issues in Tourism* Vol.6, pp. 369–413.

[4] Grundey, D. (2008), "Managing sustainable tourism in Lithuania: dream or reality, Technological and Economic Development", *Baltic Journal of Sustainability*, 14 (2), pp. 118-129).

[5] Halal W. (2000), "Corporate community: a theory of the firm uniting profitability and responsibility", *Strategy & Leadership*, pp.10-16.

[6] Porter, M., Kramer, M. (2002), "The Competitive Advantage of Corporate Philanthropy", *Harvard Business Review*, December, p.22.

[6] Yang, J.T. (2007), "The impact of knowledge sharing on organizational learning and effectiveness", *Journal of Knowledge Management*, Vol.11 No 2, pp. 83-90.

[7]European Innovation Progress Report, Trend Chart 2006, EUR 22410, p. 12

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том II, Съюз на учените сесия 5 - 6 ноември 2015. Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series A. Public sciences, art and culture, Vol. II., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 5 – 6 November 2015.

**ИКОНОМИЧЕСКИ ПОДХОД КЪМ УСТОЙЧИВОТО РАЗВИТИЕ
ИВА БИЧУРОВА
УНИВЕРСИТЕТ ПО ХРАНИТЕЛНИ ТЕХНОЛОГИИ – ПЛОВДИВ**

**ECONOMIC APPROACH TO SUSTAINABLE DEVELOPMENT
IVA BICHUROVA
UNIVERSITY OF FOOD TECHNOLOGIES – PLOVDIV**

Abstract

The economic approach to dealing with the issues of sustainable development is one of the components in the overall approach, including more social and environmental measures. Achieving sustainable economic development is closely linked to improving the quality of life, which does not exclude the possibility of storing conditions and opportunities of the environment. To achieve this specific purpose government, economic policy should broaden opportunities offered valuable economic indicators, such as focus on the group of natural, including employment measures.

Увод

Икономическият растеж представлява постигането на устойчиво и стабилно развитие на дадена икономика, в зависимост от наличието на национални ресурси и степента на тяхното използване, в т.ч. от равнището на трудова заетост, респ. безработицата. Под икономическата устойчивост не би трябвало да се разбира само постигане на икономически растеж във времето. Устойчивият икономически растеж означава едновременно подобряване на качеството на живот и на околната среда.

Същинска част

Икономическият подход към концепцията за устойчиво развитие е основан на теорията на Хокс-Линдал за максималния поток на съвкупния доход, който може да бъде произведен при условия в крайна сметка на съхраняване на съвкупния капитал, с помощта на който се произвежда този доход. Тази концепция подразбира оптималното използване на ограничените ресурси и използването на екологични – природни, енергийни и спестяващи материали технологии, включващи добив и преработка на суровини, създаване на екологично приемлива продукция, минимизиране на преработваните и унищожаването на отпадъците. Но при решаването на въпроса за това какъв капитал да се запази – физически или природен, или човешки – и в каква степен различните видове капитал са взаимно заменяеми, а също така при стойностната оценка на тези активи, особено на екологичните ресурси, възникват проблеми за правилната интерпретация.

В етапа, в който превесът на парадигмата пада върху екологичната политика, се говори за „еко – фашизъм”. Проявяват се два вида устойчивост – *слаба*, когато става дума за заместване във времето на природните блага са заменяеми от създадените от човека високо-технологични продукти, което гарантира запазването на общото ниво на благата и *силна*, когато трябва да се намали природният капитал, при което част от продажбата на невъзобновяеми ресурси трябва да се насочва към увеличаване на ценността на възобновяемия природен капитал. Акцентът е върху това, че природните блага не винаги са заменяеми от тези, създадени от човека. В тази връзка е изказването на D. Meadows в доклада на Римския

клуб от 1974 г., а именно, че единствената алтернатива на бързото изчерпване на природните ресурси е нулевият икономически растеж. В концепцията си за „силна устойчивост“ Bretschger (1999) приема, че обема и интензитетът на това потребление трябва да е поне равен на интензитетът на възстановяване на използваните ресурси (напр. изсичането на горите в един участък да бъде съпроводено със засаждането им в друг участък и т.н.).

Под понятието „силна устойчивост“ Daly и Cobb (1989) влагат разбирането за максимални равнища за потребление на природен капитал. Тези нива са във физически измерения и не е възможно тези форми на капитал да са взаимозаменяеми с други форми. Доктрината на устойчивото развитие предполага смяна на процесно насоченият към резултативно насоченият подход към производството, икономиката и околната среда и последователно преминаване към най-икономично използване на ограничените ресурси на земята [3].

Икономическият подход на екологичната политика се отнася до 4 типа механизми и свързаните с тях инструменти за постигането на екологично равновесие [4]:

- ❖ Фискален механизъм, с който се регулират екологичните взаимоотношения по повод на замърсяването и използването на природните ресурси между държавата, бизнеса и потребителите;
- ❖ Механизъм на отговорност и застраховане, с който се регулират взаимоотношенията между причинители на екологични щети и потърпевши – предприятия, население и екосистеми;
- ❖ Финансов механизъм, с който се управлява и стимулира инвестиционния процес в екологичната област;
- ❖ Пазарен механизъм, с който се създават нови пазари, например за търговия с разрешителни за въглеродни емисии.

Като необходима предпоставка за устойчиво развитие, изпъква „дематериализацията“ на производството, което може да се постигне чрез дейности по „разкриване на ключовите отрасли, като се отчитат преките и косвените разходи; подобряване на отрасловата структура, особено за отраслите, произвеждащи продукция за крайно потребление и за износ; преход към ниско ресурсоемки, безотпадни и малкоотпадни технологии, респ. към икономично използване на отпадните продукти“ [2]

Икономическият растеж представлява постигането на устойчиво и стабилно развитие на дадена икономика, в зависимост от наличието на национални ресурси и степента на тяхното използване, в т.ч. от равнището на трудова заетост, респ. безработицата.

Устойчивото развитие на икономиката се постига, когато ресурсите са разпределени оптимално, търсенето на стоки и услуги е стабилизирано, безработицата не е по-голяма от 5-6 %. При тези условия се постига максималното възпроизводство на брутния вътрешен продукт. Подобни резултати се наблюдават, когато стопанският цикъл е във фазата на възход.

Механизмът на взаимодействие на икономическите и екологичните елементи порождат нови идеи относно стойностната оценка и интернационализацията на външните въздействия на околната среда. Някои автори разделят процеса на устойчиво развитие на 4 фази:

➤ **Първи стадий** на устойчиво развитие - съответства на конкурентното равнище на икономиката, предопределено от задвижването на националното богатство. Поради обстоятелството, че предприятията не търсят нови технологии, идеи и продукти, тази фаза се свързва с ниската им конкурентоспособност. Други особености са утежняването на данъчното бреме, липсата на стимули за реализацията на капиталовложения, сливанията на предприятия и навлизането на чуждестранни конкуренти.

➤ **Втори стадий** на устойчиво развитие – свързва се с разширяването на възможностите за вътрешно инвестиране в индустрията и развитието на местните технологии.

➤ **Трети стадий** на устойчиво развитие - отнася се до повишените национални конкурентноспособни преимущества, следствие на реализираните инвестиции в икономиката. Другите последици се отнасят до усъвършенстване на технологиите, квалификацията на кадрите и разрастването на инфраструктурните подобрения.

➤ **Четвърти стадий** на устойчиво развитие – свързан е с развитието на чуждестранни технологии и тяхното масово внедряване. Силната позиция на предприятията на местния пазар и укрепването им на външния предопределя разработването на стратегия за международно и глобално развитие.

Ефективната икономическа политика предполага наблюдаването, регистрирането и измерването на икономическите процеси и тяхното количествено и качествено измерване. Това става с помощта на система от икономически показатели.

Оценката на икономическото състояние и финансовата устойчивост изисква разработването на цялостна методика [1]. Използваните до момента стойностни показатели имат редица недостатъци, свързани с това, че противопоставят икономика-екология и икономика-социално-развитие. Уместна е употребата на натурални измерители, които наред с негативите си, имат и много положителни страни. Особено значение следва да се отдели на употребата на трудови измерители.

Показателите за измерването на устойчиво развитие отразяват факта, че трите подхода по отношение на третирането на концепцията за устойчивото развитие са взаимопреплитащи се. Природните ресурси са източникът и базата за реализацията на производствен процес. Тяхното усвояване гарантира благосъстояние и сигурност. От друга страна качеството на ресурсите и технико-технологичните възможности за тяхното преработка осигурява здраве на хората.

Икономическите показатели за устойчиво развитие обхващат основните съставки на благополучието като негова основна цел. Техният брой обхваща 23 показателя, разделени в 4 групи.

Заключение

Постигането на устойчиво икономическо развитие е тясно свързано с подобряването на качеството на живот, което не изключва възможността за съхраняване на условията и възможностите на околната среда. Това насочва държавната икономическа политика към разширяване на възможностите, които предлагат използваните до момента стойностни икономически показатели, чрез добавяне на натурални, в т. ч. и трудови измерители.

Използвана литература:

[1] Йорданова-Динова, П., Финансово състояние и финансова устойчивост на МСП от подотрасъл „Млекопреработка“ като условие за развитие и конкурентноспособност (по примера на подотрасъла в Пловдивска област за периода 200-2009 година), Осма научна конференция „Мениджмънт и предприемачество“ при ТУ – София, филиал Пловдив, октомври, 2011., стр. 102-107.

[2] Ковачев А., (2005), Управление на икономиката в контекста на устойчивото развитие, Изд. Сиела, София, стр.286-287

[3] Sustainable Development OECD. Policy Approaches for 21st Century, Paris, 1997(Reprint 1998), p. 45 в Ковачев, А., Управление на икономиката в контекста на устойчивото развитие, Изд. Сиела, София, стр.219-221.

[4] www.bg-ikonomica.com

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том II, Съюз на учените сесия 5 - 6 ноември 2015. Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series A. Public sciences, art and culture, Vol. II., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 5 – 6 November 2015.

МОТИВАЦИЯ НА ЖИТЕЛИТЕ И ПОСЕТИТЕЛИТЕ НА ПЛОВДИВСКА ОБЛАСТ ЗА КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ

Елена Петкова

**Софийски университет „Св. Климент Охридски“,
катедра „География на туризма“**

MOTIVATIONS OF RESIDENTS AND VISITORS OF PLOVDIV DISTRICT FOR CULTURAL TOURISM

Elena Petkova

**Sofia University “St. Kliment Ohridski”,
Geography of Tourism Department**

Abstract:

The aim of the paper is to present the results of a questionnaire survey with local people and tourists, who visited cultural and historical sites on how important for them the participation in cultural tourism is. In addition, the importance for respondents to participate in other types of tourism is studied too with the view to determine which types of tourism they consider as important and what the role of cultural tourism in their priorities is.

Key words: types of tourism, cultural tourism, Plovdiv

Introduction

Scientific literature review reveals a large number of highly similar definitions of cultural tourism. Appropriate for that paper is the following one:

“Cultural tourism includes travelling, which primary or secondary aim is visit of historical, art, scientific or related to cultural heritage sites and events” [1]. Therefore cultural tourism includes specific activities carried out in order certain objectives of people who travel to be achieved.

Cultural tourism could include activities, such as: visits of museums and galleries, participation in festivals and other events; historical places, attractions, archeological heritage, etc. [3].

The participants in cultural tourism, who travel to specific regions, are motivated to visit cultural sights and events, whether this is the main reason for the trip/ journey or not. In this sense, cultural tourists meet their specific needs, such as: acquisition of knowledge, social contacts, positive emotions, prestige, etc. Conditions necessary to meet these needs are: accommodation, food, additional services, transport, etc. [2].

It can be concluded that in order to carry out cultural tourism certain preconditions should be met. Primary among these are people, in this case tourists, as tourism is human activity. These people have certain needs and motives, which are the cause for their participation in cultural activities during their trips/ journeys.

Methodology of Study

The aim of the paper is to present the results of a questionnaire survey with local people and tourists, who visited cultural and historical sites on how important for them the participation in cultural tourism is. In addition, the importance for respondents to participate in other types of tourism is studied too with the view to determine which types of tourism they consider as important

and what the role of cultural tourism in their priorities is. Respondents are people, who visited the district of Plovdiv, as it has significant prerequisites for cultural tourism development, i.e. availability of a large number of cultural and historical monuments and sites, well-developed general and specialized tourism infrastructure, etc.

The district of Plovdiv is situated in the central part of Southern Bulgaria and has an area of 5972.9 sq. km, which represents 5.4% of the territory of the country. The district is characterized by a favorable transport, geographic position, high natural, economic and human potential, highly-productive lands, thermal mineral waters and extremely rich cultural heritage. The favorable geographic position of the district is complemented by the availability of transport infrastructure [4].

The questionnaire includes 3 questions. In the first respondents were able to indicate in a free text what is important to them when they decide to take a trip. In the next question they estimate the importance of opportunities to participate in various forms of cultural and other types of tourism. Chosen are those forms and types of tourism that Plovdiv district has appropriate prerequisites for development. The importance is evaluated by a 5-point scale, where 1 mean not important at all and 5 - very important activity. The results are summarized and shown by mean values. In the next question the respondents could point their country or region of residence. The questionnaire is in English and in Bulgarian and it was distributed in the first half of 2014. The total number of respondents is 53 people.

Results of Study

Almost all respondents are Bulgarians. There are only 2 foreigners (from Romania and Italy). Most Bulgarians are local people - just over half of all respondents (51%), and similar is the share of domestic tourists - 45% - little less than a half of the respondents (Table 1).

Table 1. Region of Residence of Respondents

Region	Number	Share
Foreigners (Romania, Italy)	2	4%
Rest of Bulgaria	24	45%
Plovdiv District	27	51%
Total	53	100%

The answer of the open question reveals that the availability of attractions and entertainments or the experience is important to some of the respondents. The availability of sights and sites is important to those respondents. They wish to visit interesting and beautiful places or a place, where they have not been before. They strive to acquire knowledge about local culture or to have good time. Other respondents consider the preliminary organization of the trip as important. They strive to be well-prepared, to develop a preliminary plan of the route, and choose in advance the accommodation and interesting places to visit. Important to them is preliminary to get information about the trip. Still other respondents pay more attention to practical aspects when they decide to take a trip. They consider as important the time and price of travel, safety and security. Some of them consider as important to have friends in the destination they visit. Important to these respondents are also the successful arrival, infrastructure and accessibility. Other respondents consider as important the appropriate conditions during the stay, such as a good company, cleanliness, attractiveness, comfort, atmosphere. Some respondents consider as important the travelling itself, including the availability of good roads, suitable transport and quick and comfortable trip (Table 2).

Table 2. What is Important to Respondents When They Decide to Take a Trip/ Journey?	
Availability of Sights and Tourist Sites	Attractions and entertainments - the experience
To visit interesting and beautiful places	
To learn more about the local culture	
To have a good time	
To visit a place, where they have not been before	Preliminary organization
Preliminary studying interesting places that they can visit	
Development of preliminary plan - route, accommodation establishment, schedule	
To consider the route in advance and to reserve hotel, motel, etc.	
Preliminary to get information about the trip/ journey	
To be well prepared	Practical aspects
Time of travel	
Prices that they can afford and to have funds	
Safety and security	
To have friends there to show them the place	
To arrive successfully	
The infrastructure	
Accessibility	Appropriate conditions during the stay
Good conditions	
Good company	
Cleanliness	
Attractiveness	
Comfort	Traveling
Pleasant atmosphere	
Good roads	
Availability of suitable transport to the destination	
Quick travel	
Comfortable travel	

The importance of practicing different types of tourism activities for respondents is presented in Table 3. Most important to respondents are the opportunities to practice nature-oriented tourism (mean value 4.13), followed by urban types of tourism - entertainments, nightlife, shopping (4). These activities are extremely important to respondents.

There are very important to the respondents activities (mean values 3.50-3.99), which include opportunities for contacts with local people, communities, languages and styles of living (3.81), opportunities to learn about material culture - visiting museums, cultural, historical, archeological and architectural monuments, sites and sightseeing (3.63) and opportunities for business tourism - participating in conferences, seminars, fairs, trade shows, training and other educational and business events.

All the other activities could be classified as important to respondents (mean values above 3 up to 3.49). These include opportunities for acquiring new knowledge - learning about local culture, art, crafts, history, traditions, architecture and folklore (3.40), followed by the oppor-

tunities to learn about non-material culture - visiting theatres, concerts, exhibitions, festivals and other specific cultural events (3.38), for religious tourism - visiting religious monuments - monasteries, churches, etc. (3.35), for sport tourism - opportunities for sport and attending sporting events (3.35), and the lowest (though positive) mean values receive the opportunities for medical and spa tourism (3.24).

Residents of Plovdiv district give the highest estimate to the importance of the opportunities for entertainments, nightlife and shopping (4.27), followed by the opportunities for visiting natural areas and sights (3.96). The lowest but still positive estimate they give to the importance of opportunities for visiting theatres, concerts, exhibitions and festivals (3.19).

Domestic tourists give the highest estimate to the importance of the opportunities for visiting natural areas and sights (4.33). High estimate they also give to the importance of the contacts with local people, communities, languages and lifestyles (3.92). The lowest - average - estimate they give to the opportunities for medical and spa tourism (3.00).

Most important to Bulgarians as a whole are the opportunities for nature-oriented tourism (4.14), followed by the opportunities for entertainments, nightlife, shopping, etc. (4.02), and least important - the opportunities for medical, spa and wellness tourism (3.30).

Table 3. Importance of the factors, which determine the place of visit	Total	Plovdiv District	The Rest of Bulgaria	Bulgarians overall	Foreigners
Opportunities for visiting museums, cultural, historical, archeological and architectural monuments, sites and sightseeing	3.63	3.46	3.79	3.62	4.00
Opportunities for visiting theatres, concerts, exhibitions, festivals and other specific cultural events	3.38	3.19	3.54	3.36	4.00
Opportunities for visiting religious monuments - monasteries, churches, etc.	3.35	3.54	3.21	3.38	2.50
Opportunities for learning about local culture, art, crafts, history, traditions, architecture and folklore	3.40	3.31	3.50	3.40	3.50
Opportunities for contacts with local people, communities, languages and styles of living	3.81	3.65	3.92	3.78	4.50
Opportunities for visiting natural areas and sights	4.13	3.96	4.33	4.14	4.00
Opportunities for medical, spa and wellness services	3.24	3.46	3.00	3.30	1.00
Opportunities for sport and attending sporting events (competitions, tournaments, etc.)	3.35	3.50	3.29	3.40	2.00
Opportunities for participating in conferences, seminars, fairs, trade shows, training and other educational and business events	3.56	3.65	3.29	3.53	5.00
Opportunities for entertainments, nightlife, shopping, etc.	4.00	4.27	3.75	4.02	3.50

Foreigners give the highest (maximum) estimate to the importance of the opportunities for business tourism (5.00). Very high estimate they give to the importance of the opportunities for contacts with local people, communities, languages and styles of living (4.50). High estimate (4.00) they give to the importance of the opportunities to get acquainted with the tangible and intangible culture of the district and for practicing nature-oriented tourism. Above average value (3.50) they give to the importance of the opportunities to acquire new knowledge about the culture and for shopping and entertainment tourism. Below average value (2.50) foreigners give to the importance of opportunities for practicing religious tourism, low value (2.00) - to the importance of the opportunities for practicing sport tourism, and the lowest value - to medical, spa and wellness tourism (1.00), i.e. these types of tourism (religious, sport, spa and medical tourism) are not important to them.

Conclusion

Most important for respondents overall is the opportunity for participating in nature-oriented tourism, followed by entertainment and shopping tourism. However, opportunities for participation in cultural tourism are very important to the respondents too. More important is the opportunity to learn about tangible, and less important - about intangible culture- cultural events and performances. This applies for Bulgarians in particular, while foreigners consider as very important both tangible and intangible culture, which have the same significance for them. Especially important to both the respondents overall and Bulgarians (locals and visitors) and foreigners in particular are the contacts with local people, communities, languages and styles of living.

References

- [1] Assenova M, Marinov V, Dogramadjieva E, Semerdjiev D. A Manual of the Entrepreneur about Domestic Tourism: How to Attract and Serve Bulgarian Tourists? Ministry of Economy, Energetic and Tourism. Sofia. 2010 - in Bulgarian
- [2] Kostov E. The Cultural Tourism. University Press „Economy“. Sofia. 2001 - in Bulgarian
- [3] Mileva S. Recreation through Specialized Tourism. Editorial House „Avangard Prima“. Sofia. 2004 - in Bulgarian
- [4] www.pd.government.bg - June, 2015

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том II, Съюз на учените сесия 5 - 6 ноември 2015. Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series A. Public sciences, art and culture, Vol. II., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 5 – 6 November 2015.

СЪСТОЯНИЕ НА ТУРИЗМА В ОБЛАСТ ПЛОВДИВ

Елена Петкова

**Софийски университет „Св. Климент Охридски“,
катедра „География на туризма“**

STATE OF TOURISM IN THE DISTRICT OF PLOVDIV

Elena Petkova

**Sofia University “St. Kliment Ohridski”,
Geography of Tourism Department**

Abstract:

In this paper the state of tourism in a specific region of Bulgaria - the District of Plovdiv - is evaluated through questionnaire filled by tourists and local people. They have had the opportunity to estimate the components of the overall tourism product of the region.

Key words: tourism, district of Plovdiv

Introduction

In order tourism development of a region to be realized certain conditions must be met. Key among those is the availability of tourist resources, sights and attractions. Other import conditions are the availability of accommodation establishments, food and beverage facilities, transport to and within the region, information, infrastructure, etc. Often those prerequisites or conditions are combined or synthesized into models so they are analyzed together as components of the overall tourism product of the region.

Such is the system model, which presents the region or the tourist destination as a system. Thus Laws and Le Pelley argue that „all tourism destination systems consist of elements (or subsystems) in the form of natural or primary attractions such as climate,“ or historic city, or cathedral, „supported by secondary features such as hotels,“ guest houses, shopping and catering attractions, etc. [1]. The model allows some of the factors or conditions for tourism development to be derived and in turn studied as components of the overall tourism product of a destination.

According to Russo and Van der Borg the factors that determine the competitiveness of the destination could be synthesized in the „tourist product“... Thus the components of the tourism product are: primary tourist products; secondary or complementary products; the image of the destination; the external accessibility of the destination; and the internal accessibility to attractions [2]. The overall assessment of tourism in a destination or a region given by tourists could be done through the estimation of those components. Moreover, some attributes of the region should also be assessed, such as prices, attractiveness, atmosphere, safety, quality of service, variety of services, etc.

Methodology of Study

In this paper the state of tourism in a specific region of Bulgaria - the District of Plovdiv - is evaluated through questionnaire filled by tourists and local people. The respondents have had the opportunity to estimate the components of the overall tourism product of the region.

The district of Plovdiv is located in the central part of Southern Bulgaria and occupies an area of 5972.9 sq. km, which represents 5.4% of the territory of Bulgaria. The district has convenient

transport geographic position and is characterized by high natural, economic and human potential, highly productive lands, thermal mineral waters and extremely valuable cultural heritage. The favorable geographic position of the district is complemented by the availability of transport infrastructure [3].

The questionnaire has been prepared in Bulgarian, English and Russian. It consists of 2 questions. One of them requires respondents to fill in their country or district of residence. The other includes 30 attributes of Plovdiv District that should had been evaluated by a 5-point scale with estimates from 1 to 5 as 1 means very bad and 5 - very good condition of the attribute. The questionnaire is distributed during the first half of 2014 in the district center - the city of Plovdiv, where significant prerequisites for tourism development are available. It is completed by 38 people. The results are summarized and shown by mean values.

Results of Study

Half of the respondents are local people - from district of Plovdiv (50%). The rest are Bulgarians from other regions of the country (45%) and only 2 people (5%) are foreigners (Table 1).

Table 1. Region of Residence of Respondents	number	share
Plovdiv district	12	50%
The rest of Bulgaria	17	45%
Foreigners (Romania, Russia)	2	5%
Total	38	100%

The highest estimates of most attributes of tourism in the district of Plovdiv are given by the local people. Exceptions are the cultural and historic monuments, sights and heritage, atmosphere, safety and security and prices, which have received the highest estimates given by Bulgarians of the other districts of the country and the mineral water, spa and wellness, value for money and price discounts, which have received the highest mean values by foreigners. To sum up, residents of Plovdiv District have given the highest estimates of the attributes of tourism in the district with the exceptions of the ones related to prices, some attractions (cultural and historical sites, monuments and heritage and mineral waters, spa and wellness), as well as the atmosphere and safety and security of the region.

Among the attributes, residents of Plovdiv District have given the highest estimates (mean values) both to scenery, climate, terrain and natural resources (4.74) and entertainment, nightlife and shopping (4.74). High mean values have received the variety of services (4.61) and cultural and historical monuments, sites and heritage (4.58), followed by food and beverage facilities (4.56) and transport to the region (4.56), in turn followed by religious monuments (4.53), accommodation establishments (4.50) and the overall impression (4.50). The lowest estimates (among good and average) have been given by local residents to cleanliness (3.67) and the attributes concerned with price policy within the region namely: price discounts (3.67), prices (3.61) and value for money (3.61).

Domestic and international tourists have given the highest estimates to cultural and historic monuments, sites and heritage. Meanwhile, local residents have given the fourth highest value to that attribute. It could be summarized that although Plovdiv District is rich in cultural and historical sites, they are not visited by local residents as often as they are visited by tourists. The highest value by local residents has been given to scenery, climate and natural resources. That attributes ranks second according to domestic tourists but 23-rd according to foreigners. The highest value by local residents has also been given to entertainments, nightlife and shopping. That attributes ranks fourth according to domestic tourists but 27-th - according to international tourists.

Table 2.State of Tourism of District of Plovdiv - assessments of visitors - mean values	Total	District of Plovdiv	The rest of Bulgaria	Bulgarians overall	Foreigners
Scenery, climate, terrain, natural resources	4.45	4.74	4.29	4.53	3.00
Cultural and historic monuments, sights and heritage	4.63	4.58	4.71	4.64	4.50
Cultural events (concerts, festivals, exhibitions, theatre performances, etc.)	4.26	4.47	4.06	4.28	4.00
Religious monuments	4.11	4.53	3.76	4.17	3.00
Mineral water, spa and wellness	3.79	3.89	3.50	3.78	4.00
Sport and sporting events (competitions, tournaments, etc.)	4.05	4.42	3.82	4.14	2.50
Conferences, seminars, fairs, trade shows and other business events	4.14	4.32	3.75	4.15	4.00
Entertainment, nightlife, shopping, etc.	4.37	4.74	4.18	4.47	2.50
Hospitality of local people	4.11	4.28	4.06	4.17	3.00
Acquiring knowledge	4.08	4.28	4.06	4.17	2.50
Discovering new places	4.16	4.39	3.94	4.17	4.00
Getting acquainted with unknown people, communities, new languages	4.03	4.22	4.00	4.11	2.50
Hotel establishments	4.22	4.50	4.06	4.29	3.00
Restaurant establishments	4.38	4.56	4.29	4.43	3.50
Transport from and to the region	4.32	4.56	4.12	4.34	4.00
Transport in the region	4.11	4.22	4.00	4.11	4.00
Information and advertising	4.03	4.33	3.71	4.03	4.00
Infrastructure of the district	4.00	4.17	3.82	4.00	4.00
Variety of services	4.30	4.61	4.00	4.31	4.00
Quality of service	3.89	4.11	3.65	3.89	4.00
Promptness of service	3.95	4.11	3.82	3.97	3.50
Atmosphere	4.11	4.11	4.12	4.11	4.00
Cleanliness	3.65	3.67	3.65	3.66	3.50
Safety and security	3.70	3.72	3.76	3.74	3.00
Convenient working hours of sites	4.15	4.22	4.00	4.15	4.00
Prices	3.62	3.61	3.65	3.63	3.50
Value for money	3.65	3.61	3.65	3.63	4.00
Price discounts	3.62	3.67	3.53	3.60	4.00
Attractiveness	4.32	4.50	4.18	4.34	4.00
Whole impression	4.30	4.50	4.12	4.31	4.00

The residents of Plovdiv District ranked high variety of services (third highest value), food and beverage facilities (fifth), transport within the region (sixth) and religious monuments (seventh), followed by attractiveness, overall impression and accommodation establishments (eighth, ninth, tenth). The lowest ranks by them are given to price-related attributes: prices (29), value for money (30), discounts (27), as well as to cleanliness (28).

Domestic tourists ranked high food and beverage facilities (at second place) and attractiveness (fourth), followed by the overall impression, transport to the region and atmosphere (sixth, seventh and eighth). The lowest estimates they have given to mineral waters, spa and wellness (30th place), price-related attributes: discounts (29), prices, value for money, as well as cleanliness and quality of service (at 25th, 26th, 27th and 28th places).

The ranking of foreigners is little different but the small number of respondents of that group should be borne in mind. At the forefront positions they ranked attractions such as cultural and historical monuments, cultural events, religious monuments, mineral waters, spa and wellness, business events, specific characteristics that motivate tourist visits, such as discovering new places, components of the overall tourist product, such as transport to and in the region, information and infrastructure, the variety and quality of services, the atmosphere, the attractiveness, the overall impression, as well as value for money and price discounts (from 1st to 18th place). Average mean values are given by them to safety and security, hospitality of local people and religious monuments and negative, below average values are given to: the opportunities of sport tourism, acquisition of new knowledge and acquaintances with unknown people, communities and languages. Probably, it is necessary more of those opportunities to be provided to foreigners (as likely they are - to Bulgarians) (Table 2).

Conclusion

Based on the analysis presented above, we consider that two important recommendations could be given. Firstly, cultural and historic monuments, sites and heritage should be more accessible to local residents. The latter should realize that those are the main advantages of the region and thus would seek to promote those more intensively among tourists. The local people should also realize the benefits of cultural tourism development. In this regard, discounts should be available for local people visiting cultural and historical sites, such as vouchers that should be distributed in various organizations, companies, institutions and especially educational institutes. It is necessary to work in several areas, such as improving cleanliness in the district and establishing more flexible pricing policy, expressed in price discounts. Sport facilities and sporting events, religious monuments, entertainments and nightlife should be more accessible to foreigners. Like domestic, international tourists should also have broader opportunities to acquire new knowledge and get acquainted with local culture. To meet their requirements the quality of accommodation establishments and safety and security in the region of Plovdiv should be improved.

References

- [1] Laws, E., B. Le Pelley (2000). Managing Complexity and Change in Tourism: The Case of a Historic City. *International Journal of Tourism Research* 2: 229-246
- [2] Russo, A., J. Van der Borg (2002). Planning Considerations for Cultural Tourism: A Case Study of Four European Cities. *Tourism Management* 23: 631-637
- [3] www.pd.government.bg - June, 2015

СОЦИАЛНИТЕ МРЕЖИ В КОНТЕКСТА НА ПОВИШАВАНЕ МОТИВАЦИЯТА НА СТУДЕНТИТЕ В СЪВРЕМЕННОТО ВИСШЕ ОБРАЗОВАНИЕ

Милена Тепавичарова, Людмила Бойкова
Висше училище по сигурност и икономика

SOCIAL NETWORK SITES AS A TOOL FOR STIMULATING STUDENTS' MOTIVATION IN HIGHER EDUCATION

Milena Tepavicharova, Lyudmila Boykova
University of Security and Economics

Abstract: The increasing importance of individualized and practically oriented educational programs along with the inherent opportunities for stimulating students' motivation represent a focal point in almost every academic debate led in the last few years. This article aims to explore the online dimensions of student motivation in the context of the progressively intensified inclusion of SNS activities in students' everyday life. Young people worldwide create individualized online profiles in an effort to present themselves, maintain social connections and share information. We explore the possibilities to fulfill Maslow's hierarchy of needs: "physiological", "safety", "belongingness and love", "esteem" and "self-actualization" through SNS-related activities. Furthermore, we review possible practices to include SNS activities as a motivational tool in students' academic life.

Keywords: Motivation, Education, Social Network Sites

Нарастващата нужда от индивидуализирано и практическо ориентирано обучение, както и възможностите за повишаване мотивацията на студентите в рамките на учебния процес са неразривна част от академичния дебат в последните години. Младите хора в световен мащаб включват информационните и комуникационни технологии (ИКТ) в своето ежедневие и активно пренасят част от своя живот във виртуалното пространство. Създаването и споделянето на онлайн съдържание се превръща в неразделна част от представянето на собствената идентичност, начин на живот и социално общуване [1]. Социалните мрежи проникват във все повече и повече аспекти на живота на младите хора и се превръщат в начин за изразяване на идентичност [2, 3, 4, 5] и важно средство за комуникация [6,7]. Социалните мрежи предлагат интерактивна онлайн среда, където потребителите могат да представят различни страни от своята личност пред своите приятели и познати[8]. Потребителите предприемат нарочни действия, за да представят своята идентичност чрез социалните мрежи, опитвайки са да брандират самите себе си (персонален бранд мениджмънт във виртуалното пространство)[5].

Предишни изследвания показват че студентите имат повишено усещането за полезност на даден учебен курс, когато в него е включено използването на ИКТ (за индивидуална

и групова работа например) [9]. Като цяло потребители, които прекарват голяма част от времето си във Фейсбук, са по-склонни да използват Фейсбук, за да общуват със своите обучители [10], а мотивацията и компетентността могат да имат важно значение при онлайн дейностите, независимо от по-широки личностни структури [11]. Някои студенти изразяват опасения, свързани със споделянето на лична информация, и предпочитат да общуват със своите преподаватели чрез Фейсбук групи, създадени за конкретен проект, а не в качеството им на Фейсбук „приятели“ [10].

В областта на социалното онлайн общуване има разнообразие от уеб-базирани услуги, които задоволяват различни потребности и са ориентирани към различни потребители. Социалните мрежи варират от многофункционални платформи (като Фейсбук, Instagram, Twitter, Tumblr) и професионално ориентирани социални мрежи (LinkedIn¹) до платформи, които са географски ориентирани (VK², Qzone, Renren Network³). Милionите потребители на социални мрежи интегрират тази интерактивна онлайн среда в своите ежедневни дейности [12]. Социалните мрежи предоставят различни опции за онлайн общуване и взаимодействия като: чат, игри, видео разговори, участия в групи, инициране на допитвания, споделяне на файлове и интерактивна комуникация (включително и коментари, харесвания и споделяне на мнения). Фейсбук е социална мрежа и като такава позволява на потребителите създаването и развиването във времето на публичен или полу-публичен профил, изграждането на списък с други потребители, с които те споделят връзка и общуване с тях [12]. Въпреки че търсенето на нови запознанства чрез социалните мрежи е важен аспект от участието в тях, в много от големите социални мрежи участниците невинаги търсят да се срещнат с нови хора, а вместо това те комуникират предимно с хора, които вече са част от разширената им социална мрежа [12].

Фейсбук е създаден през 2004 година като социална мрежа за студентите в САЩ, но бързо се разраства и придобива световна популярност. Сайтът предлага възможности за онлайн комуникация и себеизразяване. Потребителите създават персонален профил, след което могат да виждат съдържание, публикувано на платформата и да общува с други потребители. От своя профил потребителят може да търси други потребители в платформата (хора, групи, организации и др.) по ключови думи. В много случаи потребителят трябва да изпрати заявка за „приятелство“ до друг потребител и след насрещно одобрение двамата стават „приятели“ в рамките на платформата. Така всеки от „сприятелените“ потребители вижда съдържанието, което е публикувано от другия, и може да общува чрез публикации, чат, коментари и др. Фейсбук страниците на някои групи, компании и известни личности са със свободен достъп и всеки потребител може да вижда съдържанието им и да публикува коментари. Когато потребителят иска да стане част от затворена Фейсбук група, той трябва отново да изпрати заявка до администратора на групата и след насрещно одобрение да стане участник в групата. Също така има и скрити Фейсбук групи, видими само за участниците в тях. В този случай има администратор, който избира кого да покани за присъединяване към групата.

Предишни изследвания разглеждат приложението на различни аспекти на мотивационните теории и използването на социалните медии и виртуалното пространство като цяло [13,14]. Социалните мрежи са свързани и с изграждането на социален капитал и психическото благосъстояние, като използването на социални мрежи е по-ползотворно за потребители с ниско самочувствие и ниска удовлетвореност от живота [15]. Изследване проведено сред студенти по бизнес в Обединеното Кралство предполага, че използването на социалните мрежи за кариерно развитие е умение, което студентите трябва да развият,

1 LinkedIn е бизнес ориентирана платформа, която се използва с цел професионално общуване и изграждане на професионална мрежа.

2 VK е социална мрежа, която е особено популярна сред говорещите руски потребители.

3 Qzone и Renren Network са китайски социални мрежи.

за да се реализират успешно на пазара на труда. Авторите препоръчват университетите да подготвят студентите с нужните за тази цел умения[16]. Някои изследователи смятат, че различните социални мрежи (като “Facebook” и “MySpace”) имат специфични положителни и отрицателни страни, свързани със сигурността и доверието, които трябва да бъдат взети под внимание при включването им в обучението[17].

Целта на настоящата статия е да разгледа възможностите за задоволяване на част от човешките потребности чрез дейности в социалните мрежи. За тази цел ние разглеждаме връзката между йерархията на потребностите на Маслоу (физиологични, сигурност, принадлежност и любов, оценка, себеактуализация) и ежедневните дейности в социалните мрежи.

Физиологични потребности – те са условие за физическото оцеляване на индивида (храна, въздух, вода, подслон, репродуциране на индивида и др.) и като такива трябва да бъдат задоволени на първо място[18].

Сигурност – след относително задоволяване на физиологичните потребности индивидът се стреми към състояние на сигурност, безопасност, ред, структура и др. Потребността от безопасност и сигурност е доминираща в случаите на война, болести, природни бедствия и др. [18].

Принадлежност и любов – третото ниво на човешките потребности включва междуличностни отношения като любов, привързаност и чувство за принадлежност. Индивидите изпитват нуждата от принадлежност и приемане от страна на дадена социална група, като това чувство е особено силно сред младите хора. Способността за задоволяването на тази група потребности е пряко свързана с нормалното и успешно адаптиране в обществото [18].

Оценка – включва потребностите от уважение, самочувствие, престиж. Задоволяването на потребността от висока оценка води до чувство на увереност в себе си и сила. Важно е самооценката да е базирана на реални умения и компетентност на индивида, а не на чужди мнения [18].

Себеактуализация – свързана е с реализирането на максималния потенциал на индивида – лично израстване, креативност, знание и др. Тази потребност е строго индивидуална и варира от това да бъдеш перфектен студент до това да си спортист, артист или друго. Възникването на тази потребност е свързано със задоволяване на по-низшите потребности от йерархията поне в определена степен [18].

От една страна, подтиците за задоволяване на потребностите не могат да бъдат изолирани един от друг или да се локализируют соматично[18]. Например студентите искат да имат високи оценки, но това поведение може да е мотивирано от желание да се докажат пред своите съученици, да удовлетворят родителите си, да получат стипендия или да изградят диплома с висока оценка, която да им осигури по-добра работа. От друга страна, желанията на индивида обикновено са средства за постигане на цели, а не цели сами по себе си[18]. Студентите учат, за да си вземат изпита, а не заради знанието само по себе си.

Все повече индивиди целенасочено пренасят част от своите дейности в онлайн пространството. Такъв пример са общуването чрез социални мрежи, пазаруването онлайн, запазването на резервации онлайн, посещаването на онлайн курсове и др. Според Kellerman[14] индивидите задоволяват част от своите потребности във виртуалното пространство [14].

Таблица 1. Задоволяване на потребностите във виртуалното и реалното

пространство (адаптирано от Kellerman)[14].

Потребност	Физическо пространство	Виртуално пространство
Физиологични	Задоволяване навсичкипотребности.	Подпомага доставката чрез онлайн поръчки и информация.
Сигурност	Физическа сигурност.	Управление на сигурността и контрол.
Принадлежност и любов	Някои връзки се осъществяват във физическото пространство.	Някои връзки се осъществяват във виртуалното пространство.
Оценка	Силно застъпена във физическото работно място.	В интернет са силно застъпени аспектите, свързани със статус и репутация.
Себеактуализация	Частично постижима във физическото пространство.	Нарастваща роля на виртуалното пространство.

Фейсбук предлага широк диапазон от дейности/приложения, чрез които потребителите могат не само да общуват помежду си, но и да показват аспекти от личността си на широк кръг от потребители чрез минимални усилия: снимки, статуси, публикации, чат, скайп разговори, профилна снимка, цветен филтър за профилната снимка, снимка на корицата, обмен на документи, клипове, песни, игри, коментари, споделяне, харесване, следване на страница/профил. Една най-обикновена смяна на статуса (от „обвързан“ към „необвързан“) подава голямо количество информация до останалите потребители и може да бъде стимул за започване на дискусия или получаване на подкрепа (потребители ще попитат: „Защо се разделихте?“, ще споделят: „Ти си по-добре без нея.“ или ще изпратят подкрепа: „Ти си супер, скоро ще намериш правилната жена за теб!“)

Таблица 2. Задоволяване на потребностите посредством Фейсбук дейности.

Потребност	Потенциална полза от Фейсбук	Пример
Физиологични	Обмен на информация между потребителите, използване на отстъпки промоции, участие в игри с награди и др.	Потребители създават група, в която си разменят книги или други вещи, които не са им нужни. Потребители създават група за пътуване между два града, където се групират за пътуване в удобно за тях време и си поделят пътните разходи.
Сигурност	Споделяне/получаване на информация относно конфликти или природни бедствия. Поддържане на връзка със семейство/приятели от разстояние, отбелязване на местонахождението, филтриране на споделяната информация за различни групи фейсбук приятели. Търсене на помощ за личен проблем.	Чрез участие в определени групи или следване на определени страници потребителите могат лесно да получават информация относно развитието на даден конфликт или природно бедствие. Потребителите могат да разделят своите Фейсбук приятели на определени групи и да филтрират споделяната информация по групи с цел да постигнат разделение между личния, професионалния и интимния си живот.

Принадлежност и любов	Поддържане на връзки и създаване на нови такива, улеснено общуване в асинхронна среда.	Потребителите могат да обменят снимки, песни, съобщения с любимите си хора и да получават любов и подкрепа от по-широк кръг от приятели в асинхронна виртуална среда, което е особено важно при поддържане на връзки/ контакти от разстояние.
Оценка	Споделяне на успехи и постижения, получаване на подкрепа и комплименти от други потребители.	Потребителите споделят снимки, преживявания, мисли с цел да получат одобрението и признанието на другите потребители. Потребителите получават оценка и одобрение не само за големите си успехи (завършване на образователна степен, повишение и др.), но и за малките си ежедневни постижения (сполучливо сготвено ястие, ръчно изплетен шал и др.).
Себеактуализация	Участие и разпространяване дейността на благотворителни Фейсбук групи, заемане на позиция относно актуални проблеми в обществото и др.	Потребителите могат да допълнят потребностите си от социална ангажираност чрез участия в определени фейсбук групи (на благотворителни организации, политически партии, свързани с културната дейност и други). Потребителите могат да покажат лесно принадлежност към дадена кауза само чрез промяна на профилната снимка и по-детайлно чрез публикации, споделяния, покана на приятели да участват в определени събития и др.

Фигура 1. Примерен парадигматичен модел на студентските потребности в академичната среда.

Съобразявайки се с предложения парадигматичен модел, сме разработили препоръки относно възможни практики за интегриране на Фейсбук в академичния живот на студентите. Преподавателите трябва да насърчават създаването на студентски Фейсбук групи с учебна цел. В тези групи студентите могат да обменят документи и информация помежду си, свързани с учебния процес и да разискват в онлайн среда части от учебния материал, които не са им ясни. Когато преподавателите също са част от такава група, те могат да качват допълнителни материали и да следят и коригират обсъжданията на учебния материал.

За да използват Фейсбук средата като спомагача учебна среда, е добре преподавателите да задават на студентите конкретни проекти с ясни цели и задачи, които да бъдат реализирани в рамките на Фейсбук групата или посредством нея. Такъв пример е да се зададе като задача на студентите да създадат Фейсбук страница за даден продукт и да изградят на тази база примерна рекламна кампания за социалните мрежи. Накрая на заданието различните работни групи да представят своята кампания пред курса, където да бъдат обсъдени силните и слабите страни на техния проект. Фейсбук средата може да се използва активно и за съвместна работа по абстрактни проекти – например, ако група студенти имат за задача да напишат материал по даден въпрос или да решат сложно уравнение/задача, те отново могат да използват Фейсбук като място за обсъждане на възможните решения, обмен на материали и мнения и мониторинг от страна на преподавателя, който да коригира и насочва тяхната работа към желания резултат.

Голямото предимство на Фейсбук средата в такива случаи е възможността за асинхронна дистанционна комуникация между участниците, които могат да осъществят съвместната работа в удобно за тях време и място. Ролята на студентските Фейсбук групи би била още по-голяма при студентите заочно и дистанционно обучение, които рядко се събират физически на едно място. Чрез такива групи студентите могат да поддържат връзка със своите колеги и преподаватели, да обменят информация и да работят по задания по групи, което иначе е много трудно, тъй като често тези студенти са разпръснати из страната и дори извън граница и нямат възможност да се събират на едно физическо място. Важен аспект в този случай е и възможността студентите да се окуражават един друг и да си помагат, тъй като заочната и дистанционна форма на обучение понякога е свързана с регресираща мотивация на студентите, които имат множество извън академични ангажименти и не са постоянна част от физическата академична среда.

Фейсбук е позната за студентите онлайн среда, където те прекарват част от свободното си време и вече са пренесли част от социалното си общуване. Следователно ние смятаме, че тази социална мрежа може да бъде интегрирана като спомагателна учебна среда в академичния процес. Използването на информационни технологии в учебна среда спомага за активиране на учениците като действащ субект в образователния процес [19]. За да бъде такава интеграция пълноценна е нужно преподавателите да създават специфични задания с ясно дефинирани параметри и да извършват последващ контрол и оценка на изпълнението. В бъдещата си работа ние планираме разработването на конкретен експериментален модел на интеграция на социалните мрежи в учебната среда и неговото тестване в реални условия.

Източници:

[1] Livingstone, S. (2008) Taking risky opportunities in youthful content creation: teenagers' use of social networking sites for intimacy, privacy and self-expression. *New Media & Society*, 10(3): 393-411.

[2] Subrahmanyam, K., Šmahel, D. (2011) Constructing Identity Online: Identity Exploration and Self-Presentation Digital Youth Advancing Responsible Adolescent Development, pp 59-80

[3] DeAndrea, D. C., Shaw, A. S., & Levine, T. R. (2010). Online language: The role of culture in self-expression and self-construal on Facebook. *Journal of Language and Social Psychology*, 29,

[4] Zhao, S., S. Grasmuck, and J. Martin. (2008) "Identity construction on Facebook: Digital empowerment in anchored relationships." *Computers in human behavior* 24, no. 5 : 1816-1836.

[5] Sandhu, N. (2014) *Social Media As An Emerging Tool For Personal Brand Management*. NIFT

[6] Pempek, T. A., Yermolayeva, Y. A., & Calvert, S. L. (2009). College students' social networking experiences on Facebook. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 30(3), 227–238.

[7] Quan-Haase, A. and Young, A.L. (2010). Uses and gratifications of social media: A comparison of Facebook and Instant Messaging. *Bulletin of Science, Technology and Society*, 30(5): 350-361.

[8] Webb, L.M., Wilson, M. I., Hodges, M., Smith, P.A., and Zakeri, M (2012) *Facebook: How College Students Work It in Social Media: Usage and Impact* edited by Hana S. Noor Al-Deen and John Allen Hendriks Lexington Books: UK.

[9] Venkatesh, V., A. Croteau, and J. Rabah. (2014) "Perceptions of effectiveness of instructional uses of technology in higher education in an era of Web 2.0." *System Sciences (HICSS)*, 47th Hawaii International Conference on. IEEE, 2014.

[10] Cheung, R. and D. Vogel. (2010) "Can Facebook enhance the communications between teachers and students?." *International Journal of Learning* 17, no. 11

[11] Ross, C., E. Orr, M. Siscic, J. Arseneault, M. Simmering, R. Orr (2009) Personality and motivations associated with Facebook use, *Computers in Human Behavior*, v.25 n.2, p.578-586

[12] Boyd, D., M., and Ellison, N., B., (2008) *Social Network Sites: Definition, History*, *Journal of Computer-Mediated Communication*, 13 pp.210–230

[13] Karahanna, Elena, Sean Xin Xu, and Nan Zhang. (2015) "Psychological Ownership Motivation and Use of Social Media." *Journal of Marketing Theory and Practice* 23.2 : 185-207.

[14] Kellerman, Aharon. (2014) "The Satisfaction of Human Needs in Physical and Virtual Spaces." *The Professional Geographer* 66.4: 538-546.

[15] Ellison, N., C. Steinfield and C. Lampe. (2007) "The benefits of Facebook "friends:" Social capital and college students' use of online social network sites." *Journal of Computer-Mediated Communication* 12.4 : 1143-1168.

[16] Benson, V., S. Morgan, and F. Filippaios. (2014) "Social career management: Social media and employability skills gap." *Computers in Human Behavior* 30: 519-525.

[17] Griffith, S. and L. Liyanage. (2008) "An introduction to the potential of social networking sites in education." *Emerging Technologies Conference* 2008

[18] Маслоу, Е., (2010), „Мотивация и личност“, Кибеа

[19] Бойкова, Ф. (2005) „Обучението по български език и информационните технологии“ в: *Езикът и литературата. Методически парадигми и образователни политики*. София: Млада гвардия ISBN 954 - 91385-2-6

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том II, Съюз на учените сесия 5 - 6 ноември 2015. Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series A. Public sciences, art and culture, Vol. II., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 5 – 6 November 2015.

АНАЛИЗ НА ВЗАИМОВРЪЗКАТА МЕЖДУ МОТИВАЦИЯТА НА ЧОВЕШКИТЕ РЕСУРСИ И СЪПРИЧАСТНОСТТА ИМ КЪМ СТОПАНСКАТА ОРГАНИЗАЦИЯ

Милена Тепавичарова

Висше училище по сигурност и икономика – Пловдив

ANALYSIS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN MOTIVATION OF THE HUMAN RESOURCES AND THEIR COMMITMENT TO THE BUSINESS ORGANIZATION

Milena Tepavicharova

Higher School of security and economy - Plovdiv

Abstract: The development of the companies in recent years has been accompanied by drastic changes in the way of work, the involvement of the employees in its implementation, their expectations, values and skills. Change is no longer a product of the efforts of a limited circle of people, but is the result of the activity of the members of the entire organization. Regardless of their nature, as well as their dimensions, the businesses have similar problems. They are mainly related to the integration of the members of the organization so they do their best in achieving the common organizational goals. This requires ensuring their commitment and loyalty.

The aim of the present research is to investigate the relationship between the motivation of the human resources and their commitment to the company. The establishment of interaction between determinants has an essential practical importance because it allows predicting the occurrence of an attitude or behavior in the presence of others.

Keywords: motivation, commitment, human resources business organization

Въведение

Социално-икономическите промени в България през последните години оказаха съществено влияние върху състоянието и развитието на стопанските организации. Това повлия и върху начина на работа, участието на сътрудниците в нейното изпълнение, техните очаквания, ценности и умения. Мениджърите бяха изправиха пред предизвикателства, налагащи търсенето на нови решения. Преосмислянето на ценностите свързани с поведението на човека в труда, неговата удовлетвореност и чувството му за съпричастност, се оказаха определящи за успеха на мениджърския екип и жизнеспособността на организацията като цяло.

Промените в съдържанието на работата, в служителите и в организации, наложиха и промяна на традиционните модели за управление на човешките ресурси. Те са свързани основно с интегрирането на членовете на организацията за полагане на максимални усилия относно постигането на общите организационни цели. Постигането на положителни

производствено-икономически резултати в стопанските организации вече не са продукт на усилията на ограничен кръг от хора, а са резултат от активността на членовете на цялата организация.

Така въпросът за мотивацията на работещите и съпричастността им към стопанската организация се превръща в една от основните предпоставки за организационната ефективност и успех. Липсата на мотивация и привързаност към целите на организацията водят до повишаване на текучество и намаляване на ефективността. Така се обезсмисля влагането на средства за обучение, квалификация и професионално развитие на човешките ресурси. Това налага проучването и анализирането на основните фактори, определящи поведението на човека в труда, неговата мотивация и съпричастността му към стопанската организация.

Цел на настоящето проучване е да се изследва взаимовръзката между мотивацията на човешките ресурси и съпричастността им към стопанската организация. Установяването на взаимодействие между отделните детерминанти има съществено практическо значение, тъй като дава възможност да се прогнозира появата на дадена нагласа или поведение, при наличието на останалите.

Материал и метод

За проучване на взаимовръзката между мотивацията на човешките ресурси и съпричастността им към организацията, бяха анкетирани 117 човека от девет, различни по размер, статут и форма на собственост стопански организации. Извадката обхваща 89% от работещите в организацията, което дава право да се приеме за представителна. Основните характеристики на участниците в анкетата са предствени на фигур 1./

Възраст	<ul style="list-style-type: none"> • От 16 до 35 години - 24,61% • От 36 до 55 години - 46,53% • Над 56 години - 28,86%
Образование	<ul style="list-style-type: none"> • Висше магистър - 11,65% • Висше бакалавър - 17,73% • Средно специално - 24,16% • Средно общообразователно - 36,64% • Основно - 8,56% • Начално - 1,26%
Продължителност на професионалния опит до момента	<ul style="list-style-type: none"> • Под 1 година - 1,47% • От 1 до 5 години - 19,24% • От 6 до 15 години - 24,83% • От 15 до 35 години - 33,10% • Над 36 години - 21,36%
Професионална позиция	<ul style="list-style-type: none"> • Работници - 38,18% • Служители - 32,15% • Мениджъри на визово ниво на управление 12,38% • Мениджъри на средно ниво на управление 14,53% • Мениджъри на висше ниво на управление 2,76%

Фигура 1. Класификация на участниците в проучването по различни критерии

В проучването се използва предварително разработен въпросник. Той представя различни твърдения, описващи мотивацията на човешките ресурси, както и съпричастността им към организацията, в която работят. Участниците бяха помолени да оценят различните твърдения, като използват скала от 1 до 10. /Най-ниската оценка е 1, а най-високата – 10./

Мотивацията за труд беше измерена с различни твърдения, организирани в 10 групи. Те представят основните аспекти на мотивацията, а именно:

➤ Мотивация за труд, свързана с условията на работа – изразена чрез твърдения от типа “Физическите условия на моето работно място са добри” и “Работното ми време е удобно за мен и семейството ми”;

➤ Мотивация за труд, свързана със заплащането и възнагражденията – изразена чрез твърдения от типа на “Доходът, който получавам, ми осигурява добър стандарт на живот”;

➤ Мотивация за труд, свързана със съдържанието на работата - изразена чрез твърдения като “Моята работа е интересна и увличаща”, “Работата ми изисква да използвам уменията и способностите, които имам”, или “Работата ми е напрегната”;

➤ Мотивация за труд, свързана с самоконтрола - изразена чрез твърдения като “Мога самостоятелно да определям начина и последователността на изпълнение на задачите си”;

➤ Мотивация за труд, свързана с обратната връзка – изразена чрез твърдения от типа на “Винаги мога да преценя дали постигнатите от мен резултати са добри”

➤ Мотивация за труд, свързана с политиката на организацията спрямо нейните служители - изразена чрез твърдения от типа на “На работното ми място има добра организация на труда”, “Организацията ми осигурява използването на допълнителни придобивки и облаги”

➤ Мотивация за труд, свързана с професионалното и личностно развитие - изразена чрез твърдения като “Имам възможност да бъда повишаван и да напредвам в работата”

➤ Мотивация за труд, свързана с признанието - изразена чрез твърдения като “Аз съм справедливо оценяван и признан от ръководството”

➤ Мотивация за труд, свързана с колегите - изразена чрез твърдения като “Отношенията между членовете на нашия екип са добри”

➤ Мотивация за труд, свързана с ръководството – изразена чрез твърдения като “Моят шеф е компетентен специалист” или “Имам разбран и симпатичен началник”.

Основните аспекти, разкриващи съпричастността на човешките ресурси към стопанските организации са насочени към:

- съдържанието на труда,
- условията на средата,
- отношенията с управленския екип,
- заплащането,
- взаимоотношенията с колегите,
- общата удовлетвореност.

Те се изразяват чрез твърдения, свързани с възможността за автономия и контрол, отговорността при изпълнението, възможността за използване на способностите и уменията в процеса на труда, напрегнатостта в работата и разнообразието при извършване на трудовите задачи.

Проучването обхваща периода септември 2014 г. - ноември 2014 г. То се базира на данни от специално разработени за целта на анализа въпросници. За уточняване на данните и информацията се използва метода на интервюто. Статистическата обработка на данните се извършва чрез корелационен анализ по метода на Пирсън. За обработка и анализ на данните се използва статистическият пакет SPSS 13.0 и Microsoft Office (Word, Excel, Power Point).

Резултати и обсъждане

Данните от проучването показват, че първият разгледан аспект на съпричастността на човешките ресурси към стопанските организации, произтичащ от съдържанието на труда, е в статистически значима взаимовръзка с всички разгледани аспекти на мотивацията. / Таблица 1./ Особено високи корелационни коефициенти се наблюдават, съответно при възможността за професионално и личностно развитие $R=0,567/$, признанието $R=0,659/$,

съдържанието на работата / $R=0,686$ / и самоконтрола / $R=0,575$ /. Тяхната значимост се доказва при $\alpha=0,01$. Това показва, че колкото повече в стопанските организации се създават условия за професионално развитие и самоусъвършенстване, толкова повече личността е склонна да развива съпричастност към условията, които предлага съответната организация.

Таблица 1. Корелация между отделните аспекти на мотивацията и съпричастността

Съпричастност	Съдържанието на труда	Условията на средата	Отношенията с управленския екип	Зплатането на труда	Взаимоотношенията с колегите	Обща удовлетвореност
Мотивация						
Условия на труд	0.399**	0.507**		0.307*		
Възнаграждение	0.449**	0.656**	0.347**	0.886**		
Съдържание на работата	0.686**	0.395**	0.460**	0.326**		0.396**
Смоконтрол	0.574**	0.581**	0.503**	0.284*		0.286*
Обратн връзка						
Политика на организацията	0.397**	0.467**	0.237*	0.323**		
Възможност за професионално и личностно развитие	0.567**	0.633**	0.525**	0.589**		0.323**
Признние	0.659**	0.629**	0.573**	0.538**	0.244*	0.344**
Взаимоотношенията с колегите	0,386**	0.326**	0.426**	0.257*	0.367**	0.246*
Взаимоотношенията с ръководството	0.434**	0,515**	0.701**	0,258*	0.317**	0.355**

Собствени изчисления; *Корелацията е доказана при нива 0,05; ** Корелацията е доказана при нива 0,01

Сходни резултати се наблюдават и при взаимовръзката на съпричастността на човешките ресурси, произтичаща от условията на средата и мотивацията за труд. За постигането на висока организационна ефективност и развитие на стопанските организации, се изисква удовлетворяващо заплащане на вложения труд / $R=0,656$ при $\alpha=0,01$ /, създаване на условия за професионално и личностно развитие / $R=0,633$ при $\alpha=0,01$ /, признание / $R=0,629$ при $\alpha=0,01$ / и самоконтрол / $R=0,581$ при $\alpha=0,01$ /. Това предполага, създаване на работна среда предоставяща свобода, гъвкавост, възможности за вземане на самостоятелни решения и поемане на отговорности.

Обикновено взаимоотношенията на работещите с управленския екип се възприемат като добра възможност за оценка и обратна връзка по отношение на работата и усилията вложени в нея. Данните от настоящото проучване показват, че при взаимовръзката на съпричастността на човешките ресурси, произтичаща от отношенията с управленския екип и мотивацията за труд се отчитат високи корелационни коефициенти, при почти всички аспекти на мотивацията. Особено силна правопрпорционална зависимост се наблюдава при възможностите за професионално и личностно развитие с $R=0,525$ при $\alpha=0,01$, както и при признанието с $R=0,573$ при $\alpha=0,01$. Анкетираниите обвързват тези два аспекта на мотивацията с управленския екип, което налага отлична комуникация между отделните нива в стопанските организации, както и ясно регламентиране на възможностите за професионално и личностно развитие.

Важен аспект, разкриващ съпричастността на човешките ресурси в проучениет стопански организации и взаимодействието му с мотивацията за труд, е заплащането (материалните придобивки). Доброто заплащане изисква и добре свършена работа. То се явява като признание за вложения труд и постигнатите резултати. В настоящото изследване се наблюдава статистически доказана взаимозависимост между заплащането и всички аспекти на мотивацията. Особено високи корелационни коефициенти се отчитат при възможностите за развитие / $R=0,589$ при $\alpha=0,01$ / и признанието / $R=0,573$ при $\alpha=0,01$ /.

Доброто заплащане е в пряка връзка с възможностите да професионално и личностно развитие и е признание за отлично свършена работа. Това подсилва съпричастността на човешките ресурси към проблемите и развитието на стопанските организации.

При анализа на взаимовръзката между съпричастността на човешките ресурси, произтичаща от отношенията с колегите и мотивацията за труд, не се отчитат статистически доказани корелационни коефициенти. Изключение правят аспектите отнасящи се до отношенията с управленския екип и признанието. При тях се отчитат статистически доказани, но ниски корелационни коефициенти.

Интерес представляват резултатите от анализа на последния разгледан аспект на съпричастността на човешките ресурси, произтичащ от общата удовлетвореност. При него не се отчитат статистически доказани корелационни коефициенти по отношение заплащането и условията на труд, както и по отношение на политиката на организацията и обратната връзка. Общата удовлетвореност е в пряка взаимовръзка със съдържанието на работата с $R=0,396$ при $\alpha=0,01$, възможностите за развитие с $R=0,323$ при $\alpha=0,01$, признанието с $R=0,344$ при $\alpha=0,01$ и отношенията с управленския екип с $R=0,355$ при $\alpha=0,01$. От данните можем да съдим, че работещите в стопанските организации, се чувстват удовлетворени в среда, предоставяща им възможност за професионално и личностно развитие, което им носи заслужено признание.

Заклучение

В резултат на представените данни и направения анализ за взаимовръзката между мотивацията на човешките ресурси и съпричастността им към стопанската организация могат да се направят следните по-важни изводи:

➤ Колкото повече в стопанските организации се създават условия за професионално развитие и самоусъвършенстване на човешките ресурси, толкова повече личността е склонна да развива съпричастност към условията, които предлага съответната организация;

➤ За постигането на висока организационна ефективност и развитие на стопанските организации, се изисква създаване на работна среда предоставяща свобода, гъвкавост, възможности за вземане на самостоятелни решения и поемане на отговорности;

➤ Взаимоотношенията на работещите с управленския екип се възприемат като добра възможност за оценка на човешките ресурси и обратна връзка по отношение на работата и усилията вложени в нея;

➤ Доброто заплащане е в пряка връзка с възможностите за професионално и личностно развитие и е признание за отлично свършена работа. Това подсилва съпричастността на човешките ресурси към проблемите и развитието на стопанските организации;

➤ Работещите в стопанските организации, се чувстват удовлетворени в среда, предоставяща им възможност за професионално и личностно развитие, което им носи заслужено признание.

Литература

1. Бенчева, Н., М. Тепавичарова, (2011): Самообучението като инструмент за повишаване на компетентността на мениджърите и служителите, В: Национална научна конференция „Изводи от кризата – поуки препоръки стратегии“, КИА

2. Василев, В., (2001): Психологически основи на управлението, изд. Сема, С.

3. Илиев, Й., (2001): Умението да мотивираме, изд. Нова звезда, С.

4. Николов-Алексиева В., Хаджиев Б., (2011): Съвременни тенденции в управлението на корпоративната собственост, В: Конференция с международно участие, Висше Военно Училище, Велико Търново

5. Miner, J., Miner G., (2003): Personnel and Industrial Relations, In. McMillan Publishing Company, N.Y.

6. Pernick, R. (2001): Creating a leadership development program: nine essential tasks, In. Public Personnel Management, Vol. 30 No. 4

7. Schienstock, G. (2004): Organizational Innovations: Some reflections on the Concept, Tampere: University of Tampere – Research Institute of Social Science-Work research Center

8. Swanson, R. & E. Holton (2001): Foundations of Human Resource Development, In. Barrett-Koehler

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том II, Съюз на учените сесия 5 - 6 ноември 2015. Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series A. Public sciences, art and culture, Vol. II., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 5 – 6 November 2015.

ПАРАДИГМИ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ И ИЗУЧАВАНЕ НА КОРПОРАТИВНАТА КУЛТУРА

Яница Петкова Димитрова
Университет по библиотекознание и информационни технологии,
София

Резюме: Конструктът на корпоративната култура е пряко свързан с организацията и детерминира съществуването и развитието ѝ. След като в края на миналия век корпоративната култура се превръща в обект на академични изследвания, се създават различни перспективи и подходи за обяснението ѝ. Настоящата статия разглежда перспективите и подходите за изучаването ѝ с цел по-всеобхватно обяснение на същността на корпоративната култура и значението за успешното развитие на съвременната организация.

Ключови думи: Корпоративна култура, интерпретативен подход, функционалистки подход, критичен подход.

JEL: M 14

PARADIGMS FOR RESEARCHES AND EXPLORATIONS THE CORPORATE CULTURE

Yanica Petkova Dimitrova
University of Library Studies and Information Technologies

Abstract: The construct of the corporate culture is directly linked to the organization and determines its existence and development. Since the end of the last century, corporate culture became the subject of academic study, creating different perspectives and approaches to her explanation. The present article examines the perspectives and approaches to studying it with a view to a comprehensive explanation of the essence of corporate culture and the importance for the successful development of the modern organization.

Key words: Corporate culture, interpretative approach, functionalist approach, critical approach

JEL: M 14

Корпоративната култура има съществена роля за повишаване на цялостното представяне на компанията, в средата, в която реализира своята дейност. Тя представлява форма на социален контрол, повлияваща на поведението и на решенията, вземани от мениджърите и служителите в рамките на организационния живот, като трябва да се отчита, че корпоративната култура действа и на подсъзнателно ниво. Тя е спойката, която обединява членовете на организацията, мотивира ги и им създава чувството за общосподелена

организационна реалност, т.е. тя е рамката, в която съществува конструктът на организационната идентичност. Този факт придобива особено значение във време, когато все по-популярни стават виртуалните компании и мултинационалните корпорации, в които нараства необходимостта да се повишава чувството на служителите за идентификация с организацията, за която работят.

Корпоративната култура е пряко свързана с процеса на генериране на смисъл (sensemaking process), подпомагайки членовете на организацията в разбирането на процесите и събитията, протичащи в нея. За възприемане и осъзнаване на същественото значение, което има корпоративната култура за цялостния успех на организацията, са „отговорни“ комуникациите на организацията, които подпомагат ефективността и ефикасността на комуникационните процеси, подsigуряват ясна, изчерпателна и консистентна информация за всички ключови стейкхолдъри на компанията.

Ако се задълбочим в изясняване същността на конструкта, можем да кажем, че в общата концептуална рамка на корпоративната култура влизат цялостният корпус от изградени с времето традиции, изповядвани ценности, бизнес стил и налаган в общественото пространство имидж, създаден от дадена компания по време на функционирането ѝ. Целта е да направи компанията разпознаваема на пазара и съответно търговските ѝ марки – продаваеми и колкото се може по-широко популярни. Корпоративната култура представлява и вид комплексно послание, насочено (пряко или косвено) към външните стейкхолдъри, целящо да експонира по най-добрия начин уникалните характеристики на определена компания, и към вътрешните – за рамкиране на съвместните им действия и създаване на организационно поведение с цел реализация на корпоративната стратегия. Корпоративната култура подпомага служителите на компанията по-лесно да се адаптират при промяна на различни дейности или сфери на действие и да съдействат по-активно за утвърждаването им. Културата на една организация и висшият ѝ мениджмънт са взаимно детерминирани.

Експлицирането на корпоративната философия е в центъра на усилията на корпоративната култура и обуславя предназначението на основните ѝ компоненти – представянето на *мисията* на компанията, разкриването на *ценностната ѝ система*, създаването на *символи и герои*, налагането на определен *етикет* и култивирането на *фирмени ритуали* (Trice and Beyer, 1993)¹. В този хоризонт се изграждат определени норми, задаващи правилата за поведение в компанията. Те са носители на корпоративните ценности. Корпоративната култура инициира изграждането на някакъв вид вътрешноорганизационен климат, който в съчетание със стила на управление е от доминиращо значение за мотивацията на служителите в компанията.

Създадените определения за корпоративна култура са твърде много, което отново показва сложността и многоплановостта на конструкта. Едно от най-популярните и широко споделяни определения, от гледна точка на социалните науки, принадлежи на Едгар Шейн (Schein, 1985)² и гласи, че корпоративната култура е „модел от споделени основни допускания, които групата научава в процеса на разрешаване на *проблемите с адаптацията си към окръжаващата я среда и вътрешната интеграция* (курсивът мой - Я.Д.) и които функционират успешно, докато се приемат за валидни от групата. Те се научават от новите ѝ членове като правилен модел на възприемане, мислене и усещане на отношението към тези проблеми“. Съгласно Шейн (1985)³ културата на една организация се състои от три нива, които са различни по своята видимост – на повърхността се намират артефактите, следвани от корпоративната философия, изразена в ценностите и нормите, а на най-дълбокото ниво

1 Trice, H. and Beyer, J Cultural Leadership in Organizations. – Organization Science, 1993, № 2. 149–169.

2 Schein, Ed. Organizational Culture and Leadership. San Francisco, Jossey-Bass Publishers, 1985

3 Schein, Ed., 1985, цит. съч.

– част от което функционира и подсъзнателно – са основните допускания. Шейн разглежда корпоративната култура като монолитна цялост – членовете на организацията са обединени около широко споделени ценности и норми, детерминирани от ръководството.

Корпоративната култура се разглежда и като „силна” и „слаба”, като впоследствие се подчертава и същественото ѝ значение за адаптивността на организацията, което подпомага конкурентоспособността ѝ в бизнес средата, в която функционира. Културата на организацията е пряко свързана с комуникациите – конструира се, управлява се и се променя чрез тях, същевременно, съществуващата в организацията корпоративна култура, определя политиката за реализация на комуникациите на организацията. Корпоративната култура е сложен конструкт, който не може да бъде определен еднозначно.

Мери Джо Хатч (Hatch, 1993)⁴ създава модел, който се базира на основополагащия за изследванията на корпоративната култура модел на Шейн (1985), чрез който представя динамичния характер на културата, като непрекъснат процес на конструиране и реконструиране. Корпоративната култура може да бъде фрагментирана, състояща се от различни субкултури и контракултури, може да бъде двусмислена, предполага едновременно поддържането на статуквото и тенденцията към осъществяване на промяна, флексибилност и стабилност, ориентацията към вътрешноорганизационната и към външноорганизационната среда.

За обосноваване сложния характер на корпоративната култура, служат формулираните от Мартин перспективи за разглеждането ѝ (Martin, 1992)⁵. Тя не споделя виждането на Шейн, че артефактите, ценностите и основните допускания са всички елементи на културата, които рефлектират на различните ѝ нива. С цел по-всеобхватното разбиране на корпоративната култура се изисква осъществяване на по-задълбочен анализ. В тази връзка Мартин определя четири „проявления на културата“ (cultural manifestations), които разкриват значенията или т.нар. **форми на културата** (например фирмените ритуали и практики, които посочват това, което е допустимо в рамките на конкретната корпоративна култура), **формалните практики** (представени обикновено в писмена форма и контролирани от мениджмънта на компанията), както и **неформалните** (незаписани и появили се в резултат на социалните взаимодействия в компанията), **съдържателните теми** (content themes) - социалните предимства за служителите, които насърчават производителността, качеството, социално отговорните действия на компанията.

Чрез изучаването на смислите, стоящи зад културните значения, трябва да се получи по-всеобхватна представа как организацията се представя пред своите членове и как, от своя страна, те я възприемат, както и за начина, по който пресъстворяват перцепциите си по отношение на културата; нагласите и емоционалните им реакции при изпълнение на ежедневните служебни задължения.

Използвайки модела на Шейн, изследванията на Мартин (1992; 2002)⁶ представят културата като непълно споделена от членовете на организацията система, която обхваща и нивата на конфликт и двусмисленост. Тя създава три перспективи за изследване на корпоративната култура.

Перспективата за културата като интегративен организационен процес / integration perspective/ - Съгласно тази перспектива, корпоративната култура се разглежда като монолитна цялост, в рамките на която всички нейни елементи са общосподелени и подкрепят организацията в последователните ѝ действия, целящи реализация на целите ѝ. Акцентът е поставен на хармонията, последователността и консенсуса (според Мартин, разработките на Шейн попадат в рамките на тази перспектива).

4 Hatch, M. J. The Dynamics of Organizational Culture. – The Academy of Management Review, 1993, 18, № 4, 657–693

5 Martin, J. Cultures in organizations: Three perspectives. New York, Oxford University Press, 1992.

6 Martin, J., Organizational Culture. Mapping the Terrain, Sage, Thousand Oaks, London, 2002, pp. 93–114

Перспективата за разграничаването/differentiation perspective/ - Организацията е представена като конструкт от различни субкултури, които съществуват в хармония (или в състояние на конфликт). Субкултурите могат да бъдат и индиферентни по отношение една на друга, както и спрямо корпоративната култура. Имат различен източник (могат да се основават на разграничения като професионални задължения, позиция в организационната йерархия, принадлежност към определен отдел на компанията и пр.). За да бъде постигнат консенсус в организацията въздействието на субкултурите трябва да се ограничи. Служителите на организацията могат да принадлежат към няколко субкултури, като не е изключено някои от тях да притежават ценности, които са в конфликт с останалите. Основните характеристики на тази перспектива са непоследователността, търсенето на консенсус между субкултурите, разграничението.

Перспективата за корпоративната култура като процес на фрагментация/fragmentation perspective/ - Нито последователността, нито непоследователността могат да се разглеждат като норма. Двусмислеността е част от организационния живот. Разбирането за консенсус се „размива“ и се превръща в проблем, защото сложността и неопределеността покриват интерпретациите на културните значения. Основните характеристики на тази перспектива са непоследователността, липсата на яснота, парадоксът, противопоставянето и объркването.

За изследването и по-комплексното изучаване на конструкта на корпоративната култура е недостатъчно самостоятелното разглеждане на всяка една от тези перспективи. В допълнение съществуват и парадигми за изследване на корпоративната култура, които произтичат от подходите за изучаване същността на организацията.

През 1979 г. Бърел и Морган (Burrell and Morgan, 1979) издават своя труд „Социологическите парадигми и организационния анализ“, в който обособяват четири парадигми за изучаване на различните перспективи спрямо организациите и тяхната същност. Впоследствие, създадените от тях парадигми, се превръщат в рамка за реализиране на редица теоретични изследвания във връзка с организационната теория. Парадигмите са: функционалистка /functionalist/, интерпретативна /interpretative/, радикално хуманистична /radical humanist/, радикално структуралистка /radical structuralist/ парадигма. Според авторите те трябва да бъдат разглеждани отделно, защото не предполагат създаването на синтезиран или на мета подход. Някои изследователи защитават тезата на Бърел и Морган за стриктното самостоятелно изучаване на парадигмите (Jackson and Carte, 1991)⁷, докато други аргументират мултипарадигмалния подход /multiparadigm approach/ (Gioia and Pitre, 1990; Schultz and Hatch, 1996)⁸. Според Джойя и Питри (1990) функционалистският подход доминира в организационните изследвания, но мултипарадигмалният е подходящ от гледна точка на изучаването на организационната същност и характеристиките ѝ от различни перспективи, които по-всеобхватно обясняват сложния и многопластов характер на организационния конструкт и елементите, които го съставят. Шулц и Хатч (1996) създават стратегия на крос-парадигмите, която наричат парадигма на взаимодействието /interplay/, приложима за интерпретативната и функционалистката парадигма, защото представлява едновременно различията и взаимовръзките между тях. Съчетанието на тези две парадигми е възможно през призмата на постмодерната теория.

Ние ще разгледаме парадигмите във връзка с изследванията за разбирането на същността на корпоративната култура. Необходимо е да започнем с кратка характеристика

7 Jackson, N., & Carter, P. In defense of paradigm incommensurability. *Organization Studies*, 1991, 12: 109-128.

8 Gioia, D. A., & Pitre, E. Multiparadigm perspectives on theory building. *Academy of Management Review*, 1990, 15: 584-602.

Schultz, M. & Hatch, M.J. Living with Multiple Paradigms: The Case of Paradigm Interplay in Organizational Culture Studies, *The Academy of Management Review*, 1996, Vol. 21, No. 2, pp. 529-557.

на подходите за изследването на корпоративната култура, които са в унисон с постмодерната теория. Това са критичният (critical approach) и постмодерният (postmodernist approach), обединени /чрез разбирането на приликите и разликите между тях/, във връзка с разглежданата проблематика, от Алвесон и Диитз (Alvesson and Deetz, 2006)⁹. Основната цел на обединения подход е разкриването на възможността на социалните и технологични структури в организацията да служат за потискане на служителите, както и на опитите за „освобождането“ им чрез критика на съществуващата структура и очертаване тенденциите и възможностите за промяната ѝ. В рамките на този подход, мениджмънтът на организацията се разглежда като влияещ по презумпция на всички структурни процеси в организацията. Началото му е поставено от Франкфуртската школа, към него се причисляват и теоретици на постмодерната критика като Фуко (Foucault), Дерида (Derrida) и Делюз (Deleuze). В контекста на корпоративната култура, в рамките на критичния подход, реализират изследванията си Матс Алвесон (Alvesson, 2002), Чарниавска (Czarniawska 2002); Бърел (Burgell 1984), Хардинг (Harding, 2003); Бътлър (Butler 2004); Монин (Monin, 2004).

Интерпретативният подход е определян още и като антропологичен, но в основата му се намират и теориите, свързани с феноменологията, семиотиката, херменевтиката, интерпретативната етнография. Съгласно този подход организационната реалност се разглежда като оформена и утвърдена чрез символите и социалните взаимодействия на членовете ѝ.

Интерпретативният подход дефинира културата като същността на организацията (*something that an organization is*) и елементите, които я определят. Корпоративната култура се дефинира чрез параметрите на организацията – език, граници, идеология, както и чрез нормативните критерии, които легитимират властта, наградите, наказанията. Всяка организация, чрез корпоративната култура, създава свои церемонии и ритуали, които представляват ориентири за членовете ѝ и оформят чувството за споделена реалност, в която се реализират организационните събития. Церемониите и ритуалите са и начин за създаване и пресъздаване на организационната идентичност. Най-общо казано, изследванията в обхвата на интерпретативната парадигма, се съсредоточават върху „мрежите от значения, организирани в символи и репрезентации“ (Smircich, 1985:63)¹⁰. В рамките на този подход корпоративната култура и корпоративната стратегия са взаимосвързани и взаимозависими (Bate, 1994)¹¹. Корпоративната култура се разглежда като създадена от лидерите (най-вече от основателите на компанията) и не се акцентира на управлението или промяната. Тъй като вярванията на основателите на компанията са транслирани в основните допускания, които направляват организацията и се предполага, че се споделят от членовете на организацията на подсъзнателно ниво, те лесно се превръщат в ценности и вярвания, които се възприемат и поддържат и от следващите ръководители. С помощта на системата от награди и наказания се направлява организационното поведение в съответствие с ценностите и нормите. Следователно осъществяването на промяна се случва като естествен, продължителен структурен процес, а не като управленска интервенция.

Съгласно интерпретативния подход основно задължение на лидерите на организацията е да подпомагат работата в екип и да повишават мотивацията на персонала. Една от основните цели на този подход е възможността да бъде обяснен механизмът за създаване на значения (sensemaking) за членовете на организацията с помощта на комуникациите на

9 Alvesson, M. and Deetz, S. Critical Theory and Postmodernism Approaches to Organizational Studies. In Clegg, Stewart R., Cynthia Hardy, Thomas B. Lawrence and Walter R. Nord. The Sage Handbook of Organization Studies. Sage, 2006.

10 Smircich, L. Concepts of Culture and Organizational Analysis. – Administrative Science Quarterly, 1983, 28, № 3.

11 Bate, S. Strategies for Cultural Change. Oxford, Butterworth Heinemann, 1994.

организацията (Lewis, 1997)¹².

Изследователите от това направление отделят съществено внимание на многообразните интерпретации на организационната реалност и на трудността при създаването на широко споделяни символи и значения. Според тях създаването на културата е проблематичен момент, тя е нещо, което трябва да бъде обяснено. Съгласно интерпретативния подход основен аспект на организационната промяна се явява създаването и прилагането на нови организационни символи. В рамките на този подход културата не се разглежда единствено като интегративно цяло, но и като съставена от различни субкултури (Meyerson & Martin, 1987; Van Maanen & Barley, 1985)¹³. Някои автори разглеждат субкултурите като подчинени на доминантната корпоративна култура, други считат, че хомогенната същност на културата е изключително рядко явление. За изследователите, изучаващи организацията чрез интерпретативния подход, организационната промяна настъпва под влиянието на вътрешни и външни фактори (например, самите субкултури биха могли да предизвикат настъпването на промяна на доминиращата корпоративна култура).

За изследванията, проведени от гледна точка на този подход, е характерно прилагането на т.нар. „културен одит“ (cultural audit), който включва наблюдение на организационното поведение, преглед на документи на организацията за определяне на основните характеристики на корпоративната култура.

Другият подход за изследване и изучаване на корпоративната култура е т.нар. функционалистки подход, произтичащ от теорията за системите, прилагана в социологията и в антропологията. Той разглежда корпоративната култура като нещо, което организацията има/притежава (*something that organization has*; тук трябва да отбележим и обособеното като „Cultural engineering“, или т.нар. „Corporate culture school“ (Alvesson, 2002)¹⁴, или „value engineering“ (Martin & Frost, 2011)¹⁵направление).

За разлика от поддръжниците на интерпретативния подход, функционалистите разглеждат корпоративната култура като интегративен конструкт, основаващ се на хармонията на ценностите, широко споделяни от членовете на организацията, които стоят в основата на постигането на конкурентните предимства на компанията. Корпоративната култура се разбира като „социалното лепило“, свързващо членовете на организацията. Тя се възприема като организационен аспект, който подлежи на управление, измерване, промяна. В рамките на този подход корпоративната култура се разглежда като набор от ценности и вярвания, които са артикулирани от корпоративните ръководители и се въплъщават в определено организационно поведение чрез възприемането и споделянето им от членовете на организацията. Успешните компании, според функционалистите, притежаващи сериозни конкурентни предимства, характеризират се с висока степен на мотивация, привързаност към организацията и идентификация с нея от страна на техните членове.

Подходът, определен като „Cultural engineering“ е израз на перспективата на мениджмънта спрямо корпоративната култура. Според Матс Алвесон (Alvesson, 2002) се наблюдава тенденция за „тривиализиране“ (trivialization) на културата, съгласно която многоаспектността на феномена култура се свежда до разглеждането ѝ като условие за постигане на конкурентно предимство за компанията. Алвесон счита, че концепцията

12 Lewis, G. Organizational Communication-An introduction, 1997 <http://www.canberra.edu.au/uc/lectures/commedu/sem971/unit4041/intro_to_com_w5_organisa-tional_com_n.txt> (20.03.2013).

13 Meyerson, D. & J. Martin. Cultural Change: An Integration Of Three Different Views. – Journal of Management Studies, 1987, 24, № 6, 623–647.

Maanen, J. V. and S. R. Barley. Cultural Organization: Fragments of a Theory. – In: Frost, P. J., L. F. Moore, M. R. Louis, C. C. Lundberg and J. Martin. Organizational Culture. Beverly Hills, SAGE Publication, 1985, pp. 31–53.

14 Alvesson, M. Understanding Organizational Culture. London, Sage Publication Ltd, 2002.

15 Martin, J. & P. Frost. The Organizational Culture War Games: A Struggle for Intellectual Dominance. – In: Clegg, S., C. Hardy & W. Nord. Communication and Organizational Culture. Newbury Park, California, SAGE Publications, Ltd., 2011.

за корпоративната култура не трябва да бъде обърквана с идеологията на мениджмънта на компанията (management ideology). Идеологията на мениджмънта е само един от компонентите на корпоративната култура и в тази връзка самата корпоративна култура трябва да се изучава във всичките ѝ проявления, а не като подчинена на разбиранията на мениджмънта за същността и характера ѝ (Alvesson, 2002: 46)¹⁶. Можем да отбележим, че тази критика на учения има пряка връзка с направлението в изследванията на корпоративната култура - „Cultural engineering“ (или „Corporate culture school“) и свързано с разбирането за корпоративната култура като управленски проект (managerial design). В рамките на този подход корпоративната култура се разбира като подсистема на организацията, включваща ценностите, нормите, вярванията и стила на поведение на служителите в организацията. Трябва да се взема предвид най-вече факта, че управлението на корпоративната култура е изключително сложен процес. Също така е немислимо измерването единствено на определен компонент на корпоративната култура – например силата (strength) ѝ, защото същността ѝ не е едноизмерна, а представлява „паяжина от значения“ (Geertz, 1973)¹⁷. Тази критика не е напълно коректна, защото авторите, изследващи характера на връзката корпоративна култура – конкурентно представяне, акцентират и на други аспекти на културата – адаптивността, ориентацията към целите и пр. (Димитрова, 2015)¹⁸.

Друг проблем, свързан с направлението „Cultural engineering“ (value engineering), е разглеждането на ценностите и нормите като отделни от останалите компоненти на организацията. При изследване на влиянието им трябва да се вземат предвид същността на предмета на дейност на организацията, съществуващата система за възнаграждения, полът на служителите - респонденти, възрастта им, степента на образованието им и тяхната квалификация, позицията им в организационната йерархия, както и интересите им, за да се оформи по-пълна картина на влиянието на ценностите и нормите (както е например в изследването на Hofstede et al., 1990)¹⁹. В действителност е невъзможно членовете на организацията да действат по еднакъв начин под влиянието на нормите, приети в нея. Изводът на Алвесон се състои в разбирането за ценностите и нормите, съставляващи корпоративната култура, като оказващи ограничено директно влияние върху ефективността на организацията в разбиранията за организационно поведение и желание за работа. В действителност релевантността на културните модели (cultural patterns) спрямо процесите, протичащи в организацията, и постигнатите резултати, оказват значително въздействие, но по индиректен начин.

За Алвесон най-същественото е да се търсят резултатите (outcomes) от съществуващата в организацията култура. Разбирането на същността на корпоративната култура е от изключително значение за ръководството на компанията, в противен случай не би могла да бъде осигурена връзката между нея и повишаването на цялостното представяне на компанията в средата, където реализира бизнес дейността си.

Управлението на корпоративната култура се разглежда, от функционалистите, като top-down процес, т.е. необходимо е мениджърите да контролират своите служители и чрез общосподелените ценности. При осъществяването на промяна на ценностите, създадени от организацията, се проявява резистентност, от страна на членовете на организацията, при приспособяване към новите условия. Според Чейни и др. (2004), консистентността в споделяните ценности и норми, и в организационните практики, не позволява на организацията да прояви флексибилност и да се адаптира към промяната (Cheney et al.,

16 Alvesson, M, цит. Съч.

17 Geertz, C. The interpretation of cultures. New York, Basic Books, 1973.

18 Димитрова, Я. Корпоративна култура и конкурентоспособност – реалната връзка, сп. Социология и икономика, кн. 4, 2015г. (под печат).

19 Hofstede, G., B. Neuijen, D. Ohayv, G. Sanders. Measuring Organizational Cultures: A Qualitative and Quantitative Study Across Twenty Cases. – Administrative Science Quarterly, 1990, 35, № 2, 286–316.

2004: 89)²⁰.

Окръжаващата организацията среда, в рамките на функционалисткия подход, се разглежда като основен катализатор на организационната промяна. Тук се прави разграничение между процесите на трансформация и промяна на корпоративната култура. Трансформацията представлява промяна в основните допускания, докато промяната на корпоративната култура изисква промяна на артефактите, а в много случаи – още и на ценностите и вярванията, споделяни в организацията.

Изследванията, в рамките на функционалисткия подход, за разлика от тези, които имат за отправна точка интерпретативния подход, се основават на създадените инструменти за изследване (survey instruments) на корпоративната култура и представляват количествен сбор от индивидуалните отговори на изследователските въпроси по отношение на определени ситуации, които според изследователите, предопределят различията в характеристиките на корпоративните култури.

Често редица автори работят в рамките и на двете перспективи. Взаимовръзката между организацията и корпоративната култура, която се открива в петте парадигми на културата, формулирани от Линда Смирсич, произтича и от интерпретативния и от функционалисткия подходи. Парадигмата за **културата като сравнителен мениджмънт (comparative management)**, я разглежда като независима величина, привнесена в организацията чрез индивидите, работещи за нея. Парадигмата за **корпоративната култура (corporate culture)** я представя като **вътрешна величина**, с помощта на която мениджърите могат директно да оказват влияние върху политиката на организацията. При парадигмата за **организационното познание (organizational cognition)** е предпоставена идеята, че културата не се проявява като елемент на организацията. Културата е представена като система от споделени знания, ценности, вярвания, т.е. организацията може да бъде разглеждана като система от знания. Четвъртата парадигма разглежда **културата като система от споделени символи и значения от членовете на организацията**, които впоследствие се превъплъщават в действия. В рамките на петата парадигма, **културата** се разглежда като **израз на подсъзнателните психични процеси**. Корпоративната културата тук е представена като форма на скритото, подсъзнателно ниво на човешкия разум.

Чрез концептуализирането на културата като променлива величина се представя идеята, че тя е „епистемологичен инструмент“, който обособява организационните изследвания като социален феномен (Smircich, 1983)²¹.

Представените характеристики, подходи и перспективи за изучаване и изследване на корпоративната култура нямат за цел да обяснят в пълнота нейната същност, те са предназначени да разкрият сложността, многоплановостта, както и до голяма степен съществуващата (все още) неяснота, относно особеностите и същественото ѝ значение за цялостното развитие на организацията. Доказана е връзката на корпоративната култура със стратегията и структурата на компанията, което следователно изисква много по-всеобхватен, многоизмерен и интердисциплинарен подход за изучаването ѝ. Във връзка с това, можем да посочим определението на Матс Алвесон за корпоративна култура като по-релевантно спрямо съвременното състояние на теорията, свързана с конструкта. Според това определение, корпоративната култура в същността си е „начинът, по който нюансите на организационния живот се възприемат, създава възможностите за интерпретация на различните феномени и представлява подхода, чрез който рамката от предписания за мисли и действия в организацията се базира на обагрнените от културата атитюди, приоритети, действия. На нея се основава функционирането на организацията“ (Alvesson, 1995: 112)²².

20 Cheney, G., L. Christensen, Ch. Conrad and D. Lair. Corporate Rhetoric as Organizational Discourse. – In: Gant, D. The SAGE Handbook of Organizational Discourse. London, SAGE Publications, 2004, 79–103.

21 Smircich, 1983, цит. Съч.

22 Alvesson, M. Management of Knowledge-Intensive Companies. Berlin – New York, De Gruyter, 1995

До голяма степен акцентът тук е поставен на перцепциите на членовете на организацията, относно нейната същност и характеристики, които подсказват, че процесът на „sensemaking” е повлиян както от стратегиите на мениджмънта за формулиране и управление на корпоративната култура (т.нар. „sensegiving”), така и от възприятията, тълкуванията, атиюдите и емоциите на останалите членове на организацията в процеса на изграждане и представяне на нейната същност, който е перманентен.

Цитирана литература:

Димитрова, Я. Корпоративна култура и конкурентоспособност – реалната връзка, *сп. Социология и икономика*, кн. 4, 2015г. (под печат).

1. Alvesson, M. and Deetz, S. *Critical Theory and Postmodernism Approaches to Organizational Studies*. In Clegg, Stewart R., Cynthia Hardy, Thomas B. Lawrence and Walter R. Nord. *The Sage Handbook of Organization Studies*. Sage, 2006.

2. Alvesson, M. *Understanding Organizational Culture*. London, Sage Publication Ltd, 2002.

3. Alvesson, M. *Management of Knowledge-Intensive Companies*. Berlin – New York, De Gruyter, 1995

4. Bate, S. *Strategies for Cultural Change*. Oxford, Butterworth Heinemann, 1994.

5. Burrell, G., *Sex and Organisational Analysis*, „Organization Studies”, 1984, 5 (2), pp. 97–118.

6. Burrell, G., & Morgan, G.. *Sociological paradigms and organizational analysis*. London, Heinemann, 1979.

7. Butler, J., *Undoing Gender*, Routledge, London, 2004.

8. Cheney, G., L. Christensen, Ch. Conrad and D. Lair. *Corporate Rhetoric as Organizational Discourse*. – In: Gant, D. *The SAGE Handbook of Organizational Discourse*. London, SAGE Publications, 2004, 79–103.

9. Czarniawska, B., Höpfl, H. (eds.), *Casting the Other: the Production and Maintenance of Inequalities in Work Organizations*, Routledge, London, 2002.

10. Geertz, C. *The interpretation of cultures*. New York, Basic Books, 1973.

11. Gioia, D. A., & Pitre, E. Multiparadigm perspectives on theory building. *Academy of Management Review*, 1990, 15: 584-602.

12. Harding, N., *The Social Construction of Management*, Routledge, London, 2003.

13. Hatch, M. J. *The Dynamics of Organizational Culture*. – *The Academy of Management Review*, 1993, 18, № 4, 657–693.

14. Hofstede, G., B. Neuijen, D. Ohayv, G. Sanders. *Measuring Organizational Cultures: A Qualitative and Quantitative Study Across Twenty Cases*. – *Administrative Science Quarterly*, 1990, 35, № 2, 286–316.

15. Jackson, N., & Carter, P. In defense of paradigm incommensurability. *Organization Studies*, 1991, 12: 109-128.

16. Maanen, J. V. and S. R. Barley. *Cultural Organization: Fragments of a Theory*. – In: Frost, P. J., L. F. Moore, M. R. Louis, C. C. Lundberg and J. Martin. *Organizational Culture*. Beverly Hills, SAGE Publication, 1985, pp. 31–53.

17. Martin, J. & P. Frost. *The Organizational Culture War Games: A Struggle for Intellectual Dominance*. – In: Clegg, S., C. Hardy & W. Nord. *Communication and Organizational Culture*. Newbury Park, California, SAGE Publications, Ltd., 2011.

18. Martin, J., *Organizational Culture. Mapping the Terrain*, Sage, Thousand Oaks, London, 2002, pp. 93–114.

19. Martin, J. *Cultures in organizations: Three perspectives*. New York, Oxford University Press, 1992.

20. Meyerson, D. & J. Martin. *Cultural Change: An Integration Of Three Different Views*. –

Journal of Management Studies, 1987, 24, № 6, 623–647.

21. Monin, N., *Management Theory. A Critical and Reflective Reading*, Routledge, London – New York, 2004.

22. Schein, Ed. *Organizational Culture and Leadership*. San Francisco, Jossey-Bass Publishers, 1985.

23. Schultz, M. and Hatch, M.J. Living with Multiple Paradigms: The Case of Paradigm Interplay in Organizational Culture Studies, *The Academy of Management Review*, 1996, Vol. 21, No. 2, pp. 529-557.

24. Smircich, L. *Concepts of Culture and Organizational Analysis*. – *Administrative Science Quarterly*, 1983, 28, № 3.

25. Trice, H. and Beyer, J *Cultural Leadership in Organizations*. – *Organization Science*, 1993, № 2, pp. 149–169.

26. Lewis, G. *Organizational Communication-An introduction*, 1997 <http://www.canberra.edu.au/uc/lectures/commedu/sem971/unit4041/intro_to_com_w5_organisational_com_n.txt> (20.03.2013).

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том II, Съюз на учените сесия 5 - 6 ноември 2015. Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series A. Public sciences, art and culture, Vol. II., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 5 – 6 November 2015.

СЕРГЕЙ ПРОКОФИЕВ – КЛАСИКА НА ХХ ВЕК

Юлияна Мирчева – АМТИИ - Пловдив

Антония Мирчева – НУМТИ „Добрин Петков” – Пловдив

SERGEY PROKOFIEV – XX CENTURY CLASSICAL MUSIC

Yuliyana Mircheva – Academy of Music,

Dance and fine Arts – city of Plovdiv

**Antonya Mircheva – Dobrin Petkov National School of music
and Dance- – city of Plovdiv**

Abstract

Sergey Sergeyevich Prokofiev created art for more than half a century, as he began with plays for children in 1902 and died in 1953, when he had created the most significant monumental XX century masterpieces. He left to the world 7 operas, 7 symphonies, a great number of instrumental concerts, cantatas, oratorios, film music, etc.

Prokofiev was interested in various art trends which are characteristic of XX century, but he was able to preserve his style individuality.

Prokofiev`s creative work represents an original event in Russian culture. It also possesses the capability of eternal never-fading youth. Nowadays composer`s music is still played at concert and operas stages on all continents.

Key words: Prokofiev, classic, cantatas, oratorios, film music

Повече от половин век продължава творческата дейност на родения през 1891 година Сергей Сергеевич Прокофиев, започваща от детските пиеси през 1902 година и завършваща с монументалните творения през последните години от неговия живот, което свидетелства за големия размах и силата на неговия творчески гений. Всички негови произведения завинаги са влезли в златния фонд на съветската музикална култура, като например балета „Ромео и Жулиета”, операта „Война и мир”, V, VI и VII симфонии, но, редом с тези произведения и други от неговото наследство звучат на концертните подиуми и са влезли в репертоара на известни изпълнители в целия свят. Повече от 130 опуса са включени в списъка на съчиненията на композитора и е много важно да се отбележи, че не е забравил нито един музикален жанр: написал е 7 балета, 7 опери, 7 симфонии, 9 инструментални концерта и 9 клавирни сонати, кантати, оратории, романси, музики към филми и драматични спектакли. Неговото творчество на Прокофиев е разнообразно по тематика и сюжет. В юношеските си години той се отдава много на модната за тези години поезия на Малмонт, Ахматова, но в зрелия си период той се обръща към стиховете на Антоколски, Маршак, към прозата на Валентин Катаев и Б. Полевой.

Творчеството на Прокофиев неразривно е свързано с музикалния живот през първата половина на 20 век. Отдавайки се на различни художествени течения, характерни за изкуството през тази епоха (увлечение към класицизма на XVIII век, ексцентрика, гротеска, повишена експресивност и т.н.), Прокофиев съумява да запази своята индивидуалност, да изработи свой собствен стил. Острото чувство на съвременността, винаги прозиращо в музиката на Прокофиев, не допуска равнодушно отношение. За неговите произведения винаги са избухвали горещи спорове и остри дискусии.

Жизнените условия на Прокофиев в много отношения съдействат неговите тесни

връзки със забележителните явления на руската и задгранична култура в началото на 20 век. На млади години се среща с И. Стравински, под чието влияние са и неговите ранни балети. Продължително общува с композиторите на Френската „Шесторка”, начело с Артур Онегер. Творчеството на Прокофиев се явява достижение на цялата общочовешка култура. А. Онегер нарича Прокофиев „величава фигура на съвременната музика”. Австрийският музикант Реблинг е писал: „Творчеството на Прокофиев, от малките клавирни пиеси до 7^{ма} симфония, от песните до ораторията „На стража на мира” и неговите опери и балети са толкова богати и многостранни, неговият път е толкова дълъг и последователен, че този майстор без каквито и да било уговорки следва да се причисли към величавите композитори от първата половина на ХХ век.

Сложна, твърде сложна е картината на музикалния живот, върху фона на която се проявява яркият самобитен талант на Прокофиев. Той се старае да се освободи от неизбежните за онова време влияния на късно-романтичната музика. Той не обича разнежването и прекалената сантименталност в музиката. Стреми се към динамика, сила, логика, яснота, точност, увличат го ритмите. Става все по-самостоятелен във възгледите си, все по-деспотичен. Неговите преподаватели от консерваторията са привърженици на спокойната музика и затова собствените си произведения той не показва на тях.

При първата поява на неговите произведения избухват много спорове и дискусии. Критикуват го много остро, като го смятат за разрушител на класическите основи. И наистина, в началото, т.е. в I^{ва} си период той се стреми към модернистичните течения.

Началният му I период е до 1917 година. През този период той се проявява като бунтар и новатор. До 1917 г. пише най-новаторските произведения, между които са: „Сарказми” и „Мимолетности”, представляващи цикъл малки клавирни пиеси. Големият композитор последователно търси нов музикален език. Прокофиев не обича да върви „по утъпкания път на епигонството”, а избира сложния път на смел новатор. „Чрез борба – към победа” – този Бетовеновски девиз по-добре от всичко определя настроенятия на младия композитор.

II период е до 1933 година, когато композиторът е в Америка и Европа.

Но след 1933 г. неговият стил се изменя.

Настъпва III^т период в неговото творчество. Той търси простота и яснота на стила. Сергей Прокофиев в една своя статия пише, че е привърженик на мелодичната музика, но е против шаблоните и баналните звукосъчетания. Той остава верен на този принцип до края на живота си. „Простотата – пише той – трябва да бъде не старата простота, а нова простота. До нея композиторът може да достигне само тогава, когато съумее предварително да разреши проблема на голямата музика и така да придобие достатъчна техника и да може като се изразява по новому, да се изразява просто!” Чрез сложното – към простото! – това е негов девиз. Именно през този период (1935 г.) композиторът написва цикъл под заглавие „Детска музика”, която представлява 12 леки клавирни пиеси.

Творчеството на Прокофиев е самобитно явление на руската култура. Неговата музика е реакция, породена от бунтарската руска интелигенция. Той признава, че е много важно поставянето на въпроса за голямата музика за народа. Музиката да не се пише за по-ограничен кръг от хора, а за народните маси.

Общите черти на цялото му творчество са: активното светуосещане, неговата музика има ярък емоционален, жизнено утвърждаващ тон. В нея липсва съзливлива сантименталност, болезнена чувствителност, съзерцателност, лириката му е здрава, мъжествена. Основният тон на неговото творчество напълно отговаря на своето време. Забелязва се воля и оптимизъм. Друга черта е характеризиращата дарба, умение да възплъти жеста. В музиката му почти липсват статични състояния, господства динамиката, дадена е власт на словото – жест. Това заема централно място в сценичните жанрове (опера, балет, музика към филми), но тези черти се забелязват и в инструменталната музика. Например в „Сарказми” и „Мимолетности”.

Музикалният му език е ярък и индивидуален. В него се съчетават простота и сложност. В ранния период има подчертан стремеж към създаване на свой музикален език. Прокофиев се проявява като новатор, не в търсенето на темите, а в търсенето на музикален

език. За него най-важното са новите прийоми на музикалната реч. Неговата мелодика е ярко характерна, по нея винаги можеш да познаеш автора. Ето какво пише Прокофиев за своите търсения: „Мелодиката трябва да бъде нова”, „аз се стремя към усвояването на такива интервални ходове, които досега са се смятали за немелодични”. Тези цитати говорят за новаторското му отношение в тази област. В неговите произведения се среща мелодика от различни типове.

Понякога те са съвсем прости, построени върху гамообразното, арпезирано движение. Обаче и тук той внася нещо неочаквано, което прави музиката му свежа. Така например, много често той заменя движение по тризвучия с вмъкнати тонове. В третия период той често използва руски национални мелодии. Мелодиката му става по-лирична. В тематично отношение – при Прокофиев по-важен е експозиционният момент, отколкото да развива само една тема. Композиторият стои на принципа на тематичния контраст. Често използва принципа на вариационност, на полифонично развитие в рамките на контрастния контрапункт. Хармонията на Прокофиев е много разнообразна. Тук също се забелязва съчетание на простота и сложност. Прокофиев пише само тонална музика и винаги се придържа към тоналния принцип. Но често използва модуляции до отдалечени тоналности, понякога даже политонални настоявания, обаче винаги се връща към тоналността. В ладово отношение преобладава мажорния лад, което е свързано с неговото оптимистично светоусещане. Диатониката преобладава за сметка на хроматиката. Но диатониката е обогатена с алтерации. Срещат се ниска V степен, ниска I степен и много други съзвучия. Ритмиката – това е най-важната област в творчеството на Прокофиев. Тук той използва своеобразен ритъм, който е характерен само за него. Композиторият използва този прием, за да активира слушателя. Неговата музика звучи със стремителни, маршови, буйни и фантастични ритми. Използва в някои произведения ритмическо остинато. Прокофиев е новатор в ритмично отношение, той пръв използва ритмическия лайтмотив.

Сергей Сергеевич Прокофиев е оставил огромно клавирно творчество. За пиано пише през целия си живот. През I^{вия} период (до 1917 г.) той има своеобразна трактовка на пианото. Не се стреми да го използва като напевен инструмент, а свири сухо, звънко, без обертонове. Използва различните регистри на пианото, стреми се към прозрачна и графична фактура. През този период всичко при него е черно-бяло, няма светлосенки. Прокофиев, освен като композитор, се изявява и като добър изпълнител.

Прокофиев внезапно почива в пълния разцвет на своите творчески постижения, не доживявайки 62 години. Смъртта го настига на работното място и всички забележителни замисли остават неосъществени, само в ескизи: 10^{та} и 11^{та} клавирна соната. Концертино за виолончело и оркестър и Соната за соло виолончело, 6^{ти} концерт за две пиана и струнен оркестър.

Съветското музикално изкуство в лицето на Прокофиев загуби гениалния художник, смелия, неуморимия новатор и горещия, искрен патриот. От неговото творчество музикантите черпят нови прийоми и принципи. Той ги учи на високия критерий на майсторството, на постоянни търсения на правдата и човечността, самобитността и народностното начало.

„Той умееше да слуша времето” – казва много точно за Прокофиев И. Еренбург. Действително, изкуството на Прокофиев запечатва епохата, могъщо и оптимистично, устремена „към нови брегове”. Това изкуство притежава и способността на вечната неувяхваща младост. Той е първият композитор, удостоен с Ленинска премия. Музиката на композитора и до днес не слиза от концертните подиуми и оперни сцени по всички континенти. Прокофиев ще живее вечно в сърцата на тези, които са го обичали, го обичат и ще го обичат.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Л. Данько, Прокофьев 1981-1953г., Москва, 1966
2. М. Сабина, Сергей Прокофьев, Москва, 1960
3. Сергей Морозов – Прокофиев, София, 1971
4. Черть стилиа С. Прокофьева, сборник теоретични статии, Москва, 1962

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том II, Съюз на учените сесия 5 - 6 ноември 2015. Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series A. Public sciences, art and culture, Vol. II., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 5 – 6 November 2015.

**„ДЕТСКА МУЗИКА” ОР. 65 ОТ ПРОКОФИЕВ – ЯРЪК ОБРАЗЕЦ НА
КЛАВИРНОТО ТВОРЧЕСТВО НА КОМПОЗИТОРА ЗА ДЕЦА**

**Юлияна Мирчева – АМТИИ - Пловдив
Антония Мирчева – НУМТИ „Добрин Петков” – Пловдив**

**MUSIC FOR CHILDREN, ORATORIO 65 BY PROKOFIEV –
BRILLIANT SAMPLE OF COMPOSER’S PIANO CREATIVE WORK
FOR CHILDREN**

**Yuliyana Mircheva – Academy of Music,
Dance and fine Arts – city of Plovdiv
Antonya Mircheva – Dobrin Petkov National School of music
and Dance – city of Plovdiv**

Abstract

Sergey Sergeevich Prokofiev left a great number of piano creative works. They are extremely various in terms of themes and plot.

Music created especially for children takes a special place among composer`s creative works. By means it the author re-creates fairy-tales in which the optimistic basis of plays, author`s forward looking to the future, and belief in noble ideal triumph are revealed with disarming charm.

Key words: Prokofiev, music for children, fairy-tales, noble ideals

Прокофиев написва много детски произведения. Най-известни са: „Петя и вълкът” – симфонична приказка за деца, четец и оркестър. Тук действащите лица се характеризират чрез различните тембри и инструменти и така децата се запознават и със самите инструменти; балетът „Пепеляшка” по едноименната приказка; „Грозното пате” – по приказка на Андерсен за пеене с пиано, както и много клавирни пиеси, предназначени за деца.

През 1935 г. Сергей Прокофиев композира цикъл от 12 леки клавирни пиеси под заглавие „Детска музика”, опус 65. В този цикъл се забелязват същите тенденции, с които се характеризира късния период на творчеството му. Това е най-напред стремежа към по-голяма простота и класическа яснота. Класическите черти се появяват както в мелодиката, станала по-изявена и лирична, така и в хармонията, която става по-строга и ясна, въпреки че чисто Прокофиевския стил винаги присъства. В този цикъл няма нищо от онова бунтарство, което е на лице в неговия ранен творчески период.

12-те пиеси, съставляващи „Детска музика”, са много разнообразни по сюжет, по характера на музиката, по жанр, увлекателни са със своите образи, интересни по своята свежа мелодика, хармония и ритъм. В цикъла ние се срещаме с картините на природата, които имат понякога изобразителен характер („Утро”, „Дъжд и дъга”, „Вечер”). Няколко пиеси представляват любимите на Прокофиев жанрове, често срещани се в неговото творчество – „Валс”, „Марш”, „Тарантела”. В някои от пиесите оживяват приказният

(„Приказка”, „Шествие на скакалците” и детският свят („Разказание” и „Гоненица”) - толкова скъпи за композитора.

Със своята прелест ни пленява **първата пиеса от цикъла – „Утро”** (Анданте транкуило). Изобразителният момент тук е толкова силен, като че ли виждаш, че слънцето още не е изгряло, неговите първи лъчи меко осветяват природата. А в дълбокия бас като че ли се долавят остатъците от изчезващата нощ – там все още е сянка, до там още не са стигнали първите лъчи от настъпващия ден. Пиесата е написана в проста триделна форма в тоналност C dur.

Първият дял представлява период с повтарен строеж между акордите - ту във високия, ту в ниския регистър свободно и леко се лее светла, ясна и свежа мелодия. В средния дял Прокофиев използва движението в разложени акорди в осминово движение, като в баса се лее една мелодия, провежда се секвентно, която преминава после в дясната ръка, но с разширена ритмика и мелодията се движи в низходяща посока. Секвенциите преминават от До мажор към ре минор. Връщането на До мажор става в репризата. Това съпоставяне на тоналностите е характерно за Прокофиев. Репризата е по-кратка, състои се от 6 такта, като завършва също в основната тоналност – До мажор.

Ето изчезнаха последните сенки на нощта. **„Разходка”** (Алегрето) донася в себе си утрешната бодрост и радост. Всичко наоколо е светло и весело. Ясно се чува подскачаща детска походка и простишка сутрешна песничка. „Разходка” е интересна с това, че в нея се използва приюм ритмическо остинато, което е характерно за Прокофиевия стил. Пиесата е написана в проста триделна форма. Първият дял представлява период с повтарен строеж. В средния дял се провежда една весела игрива мелодия, която се имитира полифонично. Интересен е акомпанимента, използващ повтарящи се секунди.

В третата пиеса – „Приказчица” (Адажио) Прокофиев ни въвежда в любимата от него област – на приказките. Тиха, нежна и много руска по мелодия и характер, „Приказчица” принадлежи към най-хубавите пиеси от сборника. Спокойна и лирична мелодия, широк диапазон на звучене върху ритмично остинато. Написана е в ла минор. Представлява период с много разгърнато изложение на темата. Прокофиев контрапунктира темата и сменя местата на мелодията и акомпанимента (подвижен контрапункт). Хармонията е в повечето места класически ясна и строга, появяването на няколко пъти на мелодичен вид ла минор и висока IV степен (любим на композитора тритонус), правят хармоничния фон по-ярък.

Четвъртата пиеса „Тарантела” (Алегро) – италиански танц със стремително движение, с остри акценти, неочаквани смени на тоналностите. Тук всичко е весело и е с ярките багри като на карнавал. Пиесата е написана в проста триделна форма. Темата е построена на триолното движение с резки и неочаквани акценти, като че ли изобразяващи удари с дайрето, рисуват картина на буен темпераментен танц. Пиесата е написана в тоналност ре минор. Мелодията е много нежна и лирична, преобладават октавовите скокове от слабо на силно време, което придава на мелодията по-прозрачен колорит. Той се подчертава също и със светлата тоналност Ре мажор. Разложените тризвучия в баса допринасят за изграждането на светлия характер.

„Разказание” (Модерато) е най-сериозната от всички 12 пиеси. Колко хубаво тя придава чувствата на детето, което може би за пръв път в живота се замисля над някои много важни въпроси и за пръв път в живота сурово да се отнесе към своите постъпки. Пиесата е построена в проста триделна форма, в тоналност ре минор. I дял – изразителната мелодия, ниският регистър, тясно по диапазон с изразителни задържания, рисува мрачното настроение на детето. Равномерният фон на терците в лявата ръка подчертават същия характер.

Средният дял е по-спокоен, благодарение на по-строгите контури на мелодията в баса и на равномерните фигурации от разложени тризвучия в дясната ръка. В репризата се явява синтез между темата от първи дял и фигурациите от средния дял. Темата става

по-развълнувана, открито емоционална. Смяната на регистъра от нисък към среден също допринасят за „по-открита” лирика в този дял. Интересна в хармонично отношение е кодата.

След тази съсредоточена по характер пиеса следва прелестен **„Валс”** (Алегрето). Написана е в проста триделна форма. Светла и изящна, мелодията се движи във възходяща посока, като постепенното движение се оживява от скокове, алтерации и модулация в далечната тоналност (Си мажор).

Целият първи дял завършва в Ре мажор, който е тоналността и на средния дял. Той има много своеобразна мелодия, характерна за Прокофиев – светла, лирична и построена на широки интервални ходове – октави, нони и децими. В тази част е много важен регистровият контраст, използването на отдалечени октави на пианото, което прави фактурата прозрачна и графична. Особено ярка и оригинална е хармонията.

След **„Валса”** следва изящното и едновременно забавно **„Шествие на скакалците”** (Алегро) – тези смешни животинки с дълги, странно изпънати крачка. Цялата пиеса е пълна с хумор. Написана е в проста триделна форма, в тоналност Си бемол мажор. С характерен ритъм се имитира походката на тези дългокраки животинки. От друга страна ясно се усеща традиционния ритъм на марша. Темата се провежда ту в дясната, ту в лявата ръка.

От **„поко мено мосо”** започва средният дял, който е по-разгърнат от първи дял. Мелодията се движи в октави унисон и е по-плавна. Темата звучи като секвенции. Особено интересен е тоналният план. Играта на тоналности допринася много за хумористичния колорит на пиесата. Постепенно се въвежда характерния ритъм от първия дял и се появява репризата.

Следващата пиеса **„Дъжд и дъга”** (Анданте) е много фино нарисувана картина на природата. Има голямо богатство на настроения в тази малка пиеска. Написана е в проста триделна форма, в тоналност До мажор. В първи дял музиката рисува унило и тъжно настроение – заради дъжда не може да се излезе вън. Повтарящите се осмини в мелодията, които се прекъсват от изразителни секундови съчетания, дават типична картина на тъга. Средният дял – причудливото движение на мелодията изведнъж хвърля светлина върху този скучен пейзаж. Той като че ли неочаквано се осветява от ярките цветове на дъгата. Лиричната мелодия и равномерния акомпанимент отразяват спокойствие. В репризата виждаме синтез между мелодията на средния дял и секундовите съчетания на първия дял. Свърши дъжда, в небето сияе дъгата, обаче последните капки падат по листата.

След тази изящна пантеистична картина, като рязък контраст се явява **„Гонитба”** (Виво). Представлява неудържима детска игра. Написана е във Фа мажор, използва гамообразните движения в триоли, което имитира самата игра на децата, тази безкрайна гоненица по диатоничните и хроматични гами. Веселият ярък характер на тази пиеса се подчертава от смяни на отдалечени тоналности. Квартовото съчетание на тоналностите е характерно за Прокофиев.

След тази своеобразна по движение и ладово-хармоничен план пиеса, следва веселият и отсечен **„Марш”** (Темпо ди марчия). Тази пиеса е особено популярна сред децата. Написана в проста триделна форма, в тоналност До мажор, в нея са използвани характерните прийоми на Прокофиев – ритмично остинато в баса и къси форшлаци. Интересна е алтерацията – композиторът едновременно понижава втора степен в баса и я повишава в мелодията. Първият дял представлява период с повторен строеж. Повторението е във Фа мажор и запазва същата хармонизация, като се прибавя интонация, повтаряща основния тон в горния регистър. Средният дял е пълен с алтерации, тоналностите се сменят. Репризата е буквална с изключение на това, че в баса се прибавят осмини, които придават на темата по-динамичен характер.

Последните две пиеси, като че ли завършват картината на изминалия ден. Музиката на първата – **„Вечер”** (Анданте тенорово) не прилича на музиката на първата пиеса **„Утро”**, но може ясно да се долови прилика между тях. Там първите слънчеви лъчи разгонваха

нощните сенки, тук – вечерният мрак идва за смяна на последните изчезващи лъчи на слънцето. Написана е в триделна форма, в тоналност Фа мажор. Пиесата започва с красиви терцово-секстови съзвучия в лявата ръка. В тези четири такта се рисува спокойната и тиха атмосфера на вечерта. На фона на равномерната ритмична пулсация, в акомпанимента звучи лирична мелодия, характерна за Прокофиев със своята чистота и свежест. В средната част като че ли виждаме как пада и се съгъства мракът, как се преплитат вечерните сенки. Репризата е почти буквална, обаче има друг характер, по-мрачен, по-съсредоточен. Това се постига с прибавяне на оргелпункт в лявата ръка.

Накрая звучи пиесата „Броди месец над полята” (Андантино), която представлява миниатюрни вариации. Това е чудесна картина на природата, спокойна и поетична. Като че ли полята тихо спят, леко осветени от хладния блясък на плуващата по нощното небе луна. Темата е написана от Прокофиев, но звучи като оригинална руска народна песен. Тоналност – Ре мажор. Простата мелодия се съпровожда от същия прост акомпанимент от разложени акорди. В I вариация – акомпанимента е в дясната ръка, а мелодията – в лявата, т.е. се контрапунктира. Структурата е запазена както и тоналността – Ре мажор. Във II вариация се забелязва смяна на характера. Мелодията се запазва, обаче отклонението в далечната тоналност (Си бемол мажор) и синкопирания акомпанимент предават на темата танцуваел характер. Като че ли след песента почва весел танц. Между II и III вариации се среща интермедия, пълна с хроматизми и неустойчивост, която подготвя кулминационната III вариация. В се синтезират черти от темата и предишните вариации.

Сергей Сергеевич Прокофиев е оставил огромно клавирно творчество. За пиано пише през целия си живот. В началния си творчески период композиторият има своеобразна трактовка на пианото. Не се стреми да го използва като напевен инструмент, а свири сухо, звънко, без обертонове. Използва различните регистри на пианото, стреми се към прозрачна и графична фактура. През този период всичко при него е черно-бяло, няма светлосенки.

Прокофиев освен като композитор, се изявява и като добър изпълнител. Той обича да свири доста твърдо, с голяма сила и енергия, но е способен и да свири такива лирични мелодии, които пленяват със своята вгълбеност и чистота.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Л. Данъко, Прокофьев 1981-1953г., Москва, 1966
2. М. Сабина, Сергей Прокофьев, Москва, 1960
3. Сергей Морозов – Прокофиев, София, 1971
4. Черть стилиа С. Прокофьева, сборник теоретични статии, Москва, 1962

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том II, Съюз на учените сесия 5 - 6 ноември 2015. Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series A. Public sciences, art and culture, Vol. II., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 5 – 6 November 2015.

ЕТЮДИТЕ НА ДЪБОРГ ЛИГЕТИ
/ ПЪРВА ТЕТРАДКА/
Татяна Гигова
АМТИИ - Пловдив

A brief analyze of the first six piano studies of Ligeti's 18 stuides is made in the present summary. (Georg Ligeti -1923-2006). A follow up of his compositional techniques, musical influences by European composers from the end of 19th and the beginning of the 20th centuries is being made. Last but not least, a detailed report on Ligeti's creative inspiration by one of the most prolific American composers Conlon Nancarrow (1929–1932) is introduced, completed by a short revue on Ligeti's interest for African ethno-musical cultures and musical trends, featuring the composer's approach to complex rhythmic structures, constant octave group alterations and unusual modal sonorities.

Keywords: Piano#study# ligeti #polyrhythmic

Проследявайки еволюцията на клавирния етюд от началото на XIX в. до края на XX в. се забелязва превръщането му от творба, която поставя чисто технически изисквания, в художествена пиеса с музикално естетическо съдържание.

След емоционалните етюди на Шопен, които предлагат техническо майсторство и богата музикална характеристика, Лист и Рахманинов внасят в жанра блясък и главозамайващата виртуозност, Дебюси, Скрябин, Стравински, Барток и Прокофиев налагат ново отношение към звука, сложни ритмични фигури и полиритмични пасажки, а творбите на Лигети са едно истинско предизвикателство за пианиста във физически и интелектуално-интерпретаторски план.

През последните години от живота си /1985 - 2006/ Дьборг Лигети създава забележителна серия световно признати клавирни етюди. През 1985 г. композира първата тетрадка, последвани съвсем скоро от втора /1988 -1994/ и трета /1995 – 2001/.

Тези етюди са вълнуващи пиеси, впечатляващи по отношение на структурното разнообразие, ритмическа освободеност, богатство на пианистични похвати, звукови и музикални ефекти. Те дават представа за промените, които настъпват в последния творчески период на автора и са свидетелство за неговите търсения като композиционна техника и художествена естетика. В тях се откриват необичайни и изненадващи звучности. Етюдите на Лигети имат заглавия, но остават встрани от програмността, като по-скоро представят атмосферата на театралност и въвеждат в свят, в който оживяват мистични образи, вихрят се шеметни танци, а звученето им много често наподобява звуците, които издават различни устройства от сферата на механиката. Всичко това се явява предизвикателство към техничните умения на пианиста, към неговата физика и дух, с непрекъснато променящата се ритмична сложност и плътност на една фактура, която почти не се среща в клавирната литература. Тук отношението на Лигети към пианото е като към инструмент, който иска да овладее и покори. Той споделя: “Мисълта за създаване на виртуозни етюди ме връхлетя най-вече заради собствената ми, недоразвита, несъвършена пианистична техника”. И още: “Трябва да ги почувстваме /етюдите, б.м./ с ръката си”. Може би затова, колкото и фактурата да е усложнена, ръката е разположена удобно върху клавиатурата, защото “за да бъде една пиеса съвместима с пианото, тактилната концепция е толкова важна, колкото

и акустичната”².

В етюдите на Лигети се откриват различни влияния и стилове. Самият той признава, че се осланя на Скарлати и неговите брилянтни, разпростиращи се до всеки ъгъл на клавиатурата сонати, на изваяната мелодия на Шопен , с усещането за дълбоко съприкосновение с клавиатурата, на музиката на Дебюси, която протича много гъвкаво, с невероятните звучности, изтръгнати от всички регистри на пианото и тази на Шуман, с вълнообразните, догонващи се и застъпващи се пасаж и бляскав жив ритъм .

Лигети неведнъж е заявявал и огромното си възхищение от американския композитор Гонлон Нанкароу (1912 – 1997), създал 50 етюда за механично пиано, базиращи се на ритмични експерименти, при които различни гласове звучат и се развиват едновременно, но в различно темпо, с ярко изразена полиритмия, сменящи се пулсации и ритмико-метрични иновации.

Влиянието на тези композитори е пречупено през призмата на неговия талант, мислене и идеи, които израстват и се оформят в сложни музикални структури.

Запознаването с първите шест етюда създава усещане за :

- непрекъснато движение, оцветено от хармонична звукова нюансировка
- двупластовост /преден и заден план/
- постоянна раздвиженост по отношение на регистъра и теситурата.
- ярко изявена полиритмичност

Етюд 1. “Хаос” (Molto vivace, vigoroso, molto ritmico) впечатлява с постигнатия хармоничен цвят чрез движение на дясната ръка върху бели клавиши и очертаване на мелодичния контур върху локрийски лад върху “си”, без арматура, а лявата, върху черни , т.е. върху пентатоничен лад с 5 диеза.

Сам Лигети в интервю споделя идеята за написване на етюда на основата на полиритмия, основавайки се на африканската музика. Тя е свързана и с употребата на “мбира”¹, инструмент, чието звучене той се стреми да наподобява.

Изпълнението на този етюд е изградено върху хроматично движение, а композиционният подход на Лигети напомня багатела N4, op.6 от Барток , където дясната ръка изпълнява нотен текст с арматура от 4 диеза, а лявата - от 4 бемола. Очертават се два звукови плана - мелодия в октави, представена в динамика “ f “, и допълваща я диатонично нахъсана линия в динамика “p”.

Интересна е и метричната пулсация. Основната мелодична формула е съставена от четири такта с осем пулсации във всеки от тях, а ритмичната формула е предствена от 3+5 и от нейната инверсия – 5+3. Това напомня неравноделните размери на българския фолклор, като подобна техника се открива и в творчеството на унгарските композитори Кодай, Барток и др., но в случая едва ли може да се говори за неравноделност, тъй като общият брой на пулсациите е четен /3+5, 5+7 и т.н./. Още повече, че по-нататък в етюда настъпва промяна на акцентирането в редуващите се модели.

Тази смяна на ударените времена нарушава йерархията , която е утвърдена в западноевропейската музика със “слаби” и “силни” времена. Тя води до образуването на съпоставящи се модели и образуването на комплексна полиритмия , възприемаща се като пресичане на метрични структури, в които 1-во, 2-ро и 3-то време могат да бъдат третираны и като силни , и като слаби времена. Движението в етюда върви паралелно, или като “ветрило” в двете ръце от средния регистър към най-високия и обратно, като се стабилизира във втория дял, в който октавите се заменят с акорди, при което се постига по-голяма релефност на звученето.

¹мбира – инструмент , наподобяващ ветрило, като най-ниската по тембър и височина пластинка се намира по средата. Другите са вдясно и вляво, преминавайки от по-ниските, към по-високите.

Етюд 2. “Празни струни” (Andantino rubato, molto tenero) с характерната си хармонична структура силно контрастира на първия. Непрекъснато звучат квинти, наподобяващи настройването на струнен инструмент, което създава импресионистична звукова атмосфера. Отново е налице движение на догонващи се и застъпващи се, различни по дължина фрази от по 4, 5, 6, 7 звука, които сякаш “плуват” в пространството и времето.

Такова “застъпване” се получава от редуването в лява и дясна ръка на метрични модели, създаващи сякаш собствена пулсация, като в определен момент фактурата се усложнява, движението във възходяща и низходяща посока обхваща голям диапазон на клавиатурата и в следствие се “успокоява” в най-дълбокия регистър на пианото. В етюда присъства и ярък кулминационен момент, но липсва драматизъм в развитието, а преобладаващата гъвкавост и прозрачността на фактурата създават общата атмосфера на тъжно романтично излъчване.

Етюд 3. «Блокирани клавиши» (Vivacissimo, sempre molto ritmico). Към нотния материал на този етюд има описание по какъв начин да се изпълнява, а заглавието му напълно се съотнася към техниката, която авторът използва и която е описана от Хенинг Сидентопд през 1973 год., а именно: една от двете ръце свири многогласно построение (три или четири тона), обозначени с малки правоъгълници с диамантена форма, като тихо натиска и задържа съответните клавиши продължително (три и повече такта). Същевременно другата ръка свири обозначени по традиционния начин мотиви, в структурата на които някои от тоновете се припокриват с вече звучащи тонове, произведени с лява ръка.

По такъв начин, когато дясната ръка свири върху клавиш, който вече е натиснат от лявата ръка, не се произвежда никакъв звук. Получава се кратка пауза, сякаш прекъсва неспирното движение. Тази техника позволява да се изпълняват бързо изключително сложни ритми, без да е необходимо пианистът да брои стойността на нотите. Фактурата на етюда е едногласна, но постепенно основната мелодична линия се дублира, като в дадени моменти преминава в триглас. Модалното звучене е непрекъснато - чрез вариране, транспониране или хроматизиране на мелодичните линии и модели, които напомнят различна ладова принадлежност - лидийска, фригийска, пентатонична. Налице е връзка с унгарския и румънския фолклор, при които комбинирането или съпоставянето на няколко лада е напълно типично и приложимо.

ЕТЮД 4. «ФАНФАРИ» (Vivacissimo molto ritmico, con allegria e slancio)- представлява монотонно движение на основата на тактове от по 8 пулсации, групирани по следния начин: 3+2+3. Отново звучат ритми, аналогични на балканските, по-точно ритъма “аксак”¹. Под влияние на променящи се акценти се променят и пулсациите - на 3 или на 5, разположени в рамките на два такта и по този начин се комбинират асиметрични ритмични модели, с което се поддържа постоянна полиритмия. Чува се непрекъсната промяна и прегрупиране на линиите и варирането е толкова ярко, че е невъзможно да се усеща постоянен ритъм (3+2+3).

¹*aksak*, буквално означава «накуцвам», «препъвам се» - ритмична система, в която определени откъси, изпълнени в бързо темпо, се основават на непрекъснатото им повторение като модул, който е резултат от съпоставянето на интонационни модели въз основа на редуване на двукомпонентни и трикомпонентни ядра, като 2 + 3, 2 + 2 + 3, 2 + 3 + 3 и т.н.

Етюдът изцяло е изграден върху остинатно движение, което преминава от едната в другата ръка. На него противостои мелодия, най-често съставена от два гласа /терци и техните обръщения/, с напълно атонално звучене. Заглавието “Фанфари” създава алузията за медно-духови тембри от времето на натуралните инструменти.

ЕТЮД 5. “ДЪГА” (*Andante molto rubato, con eleganza, with swing*) е романтично-тъжен, с натрупване на много цветове, наподобявайки звученето на “Вечер” от Шумановите Фантастични пиеси. Лигети използва във всеки такт дванайсет равномерни пулсации, като разделят мелодията на 3 мотива от по 4 тона в дясната ръка и 2 мотива от по 6 тона в лявата. Всяка ръка създава мелодични линии, които извлича от арпежираните мотиви. Артикулацията варира в процеса на развитие, като пулсациите на групиранията периодично се появяват и изчезват. Движението е плавно, с редуване на мажорни, минорни акорди, септакорди и нонакорди в двете ръце, които се раздалечават и събират, носейки моменти на напрежение или лирически отклонения. В края на етюда звучността се “разтваря” във високия регистър, сякаш дъга изчезва в небесната светлина.

ЕТЮД 6. “ЕСЕН ВЪВ ВАРШАВА” (*Presto cantabile, molto ritmico e flessibile*) е може би най-описателният етюд, с внушение за мъчително душевно страдание. Лигети развива мотива “ламенто”, при който на заден план се извява напрестанно остинатно движение. В етюда са налице моменти, в които акцентните места в двете ръце са разместват – дясната ръка върху всяка пета пулсация, а лявата – върху всяка трета. В съзнанието на слушателя, това създава усещането за движение на две самостоятелно развиващи се мелодии – всяка от тях в различно темпо. Акцентът в лявата произвежда ефект на по-бързо движение, а в дясната – на по-бавно. Този похват създава усещането за две темпови структури, при които е невъзможно изпълнителят да брой, той може само следи обозначенията в нотния текст и да усеща с върха на пръстите си различните ритмични построения.

Независимо от факта, че са написани във време, когато жанрът се е свързвал преди всичко с имената на Черни, Шопен, Лист, Дебюси, Барток и Стравински, и са били забелязвани от малцина, в края на XX век етюдите на Лигети възраждат традицията, като същевременно развиват потенциала на жанра. Надхвърляйки скромните си клавирно-технически възможности, авторът създава едни от най-трудните и стойностни творби в репертоара на съвременния пианист. Интересът му към пианото е като към хармоничен инструмент с изградена “нова концепция за тембъра и микрополифоничната фактура”, защото “ритъмът може да е експлоатиран върху всякакъв друг инструмент, но само пианото предоставя възможностите на полиритмията, при условие, че композиторът знае как да напише.”.

Етюдите на Лигети както и много от останалите му клавирни творби се базират на смели експерименти в ритъма и полиритмията. Музиката му впечатлява с начина, по който се реализира идеята за продължителност и развитие на звученето във времето.

Ползвани източници :

¹ <http://www.opentextnn.ru/music/epoch%20XX/?id=3333>

² <http://brunoserrou.blogspot.be/2013/12/gyorgy-ligeti-1923-2006-propos-sur-ses.html>

Большая советская энциклопедия, И. Советская энциклопедия. М.12976

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том II, Съюз на учените сесия 5 - 6 ноември 2015. Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series A. Public sciences, art and culture, Vol. II., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 5 – 6 November 2015.

КОНСТРУКТИВНОТО РАЗВИТИЕ НА АКОРДЕОНА – ФАКТОР ПРИ ТРАНСКРИБИРАНЕ НА БАРОКОВА МУЗИКА

Мариана Митева
Пловдивски университет “Паисий Хилендарски”

CONSTRUCTIVE DEVELOPMENT OF THE ACCORDION - TRANSCRIPTION FACTORS IN THE BAROQUE MUSIC

Mariana Miteva
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Abstract

The article reflected the constructive development of the accordion. Its distribution is traced in Europe and Bulgaria, as well as the Baroque transcription. The report points to the need for new approaches integration of transcription and the performance of the baroque accordion transcription.

Keywords: accordion, structure, transcription, Baroque

Акордеонът е музикален инструмент, възникнал през XIX в. в страните от централна Европа. Още в началото на XV век е конструиран портативен преносим орган без тръби, наречен *регал*, който ползва за звукоизточник металната пластинка, както това е и при акордеона. По-късно са създадени множество инструменти със същия тонов източник. За получаване на необходимата за звукоизвличане въздушна струя, в инструментите са били използвани различни видове мехове: клинообразни, колянни, свободни и други. По това време, според изследванията на д-р Х.Лук, е създаден първообраза на хармониума от Й.Н.Мелцел. Първообразът на акордеона се появява през 1818г., наречен е от изобретателя А.Хекел *физхармоника*. Единият от това семейство негови инструменти е с клинообразен мех, придържан с лявата ръка по време на свирене.

Следва период на конструктивно развитие и на 25 май 1829г. К.Демиян патентова във Виена усъвършенствания от него инструмент, който нарекъл *акордеон*.

Следва период на значителни конструктивни подобрения. През 1846г. Х. Банд създава инструмента *бандонеон*, а през 1850г. Валтер внедрява в дисканта хроматичния звукоред, докато все още басовият мануал е с 12 диатонични тона.

Усъвършенстванията през този период водят до бързо разпространение на акордеона в Европа, а след още четири години (в 1854г.) М.Бауер представя на индустриалната изложба в Мюнхен изцяло хроматичен акордеон в дисканта и басовата част, с триредов басов механизъм и механична система за получаване на готови акорди. Видът на клавишите в дисканта е заимстван от пианото.

Следва да отбележим факта, че все още несъвършената конструкция на изобретените до този момент инструменти, не позволява изпълнението на сложен тип фактура, като полифоничната, а само - на мелодии с моноритмичен съпровод.

Конструктивното развитие на акордеона продължава и достига до установяване на различни системи и модификации, които са *коренно различни*. И до днес акордеонът в Италия

носи старото си наименование, дадено му от А.Хекел - *физармоника*, докато обновените акордеонни конструкции в различните страни носят разнообразни наименования като хармоника, баян, концертина, банданеон и др. Така например, традиция в Русия е под наименованието акордеон да се разбира само този музикален инструмент, който е с клавиши в дисканта, независимо че той съществува освен с клавишна, така и с бутонна клавиатура. Днес в Русия съществуват девет центъра за производство на подобни инструменти.

Благодарение на конструктивното усъвършенстване и звукотембровата изразност съвременният акордеон придобива широка популярност в редица страни и на практика недвусмислено доказва своите качества и възможности на многожанров инструмент. Традиционно звукът на акордеона се свързва с народната музика - валс-мюзета и френските шансони в Европа, тангото в Латинска Америка и др. Той е популярен инструмент и в немалка част от фолклорната музика на Русия, България и други страни. Постепенно популярността на акордеона търпи развитие не само в количествени, но и в качествени показатели от различен характер. В тази връзка важно значение за развитието на специализираната литература за акордеон и баян имат събития като провеждането на първия конкурс за баянисти през 1926 г. в Москва, в който участват над 1500 баянисти от Подмосковието. Под председателството на А. Глазунов същата година, с не по-малък успех, в Ленинград протича друг конкурс за баянисти. Големият интерес и масовото участие са основание за създаване, със специален правителствен декрет, на първите класове за професионално обучение, както и на специализирана литература за баян.

Първите значими композитори за баян са Н.Чайкин, Р.Репников, Вл.Золотарьов, а по-късно - Н.Мясковски, А.Холминов, А.Репников, А.Тимошенко, както и други съвременни руски и чужди автори като Вл.Зубицки, Ф.Фугаца, Х.Бреме, В.Якоби и Т.Лундквист и др.

В периода след Втората световна война музиката за баян и акордеон преминава през различни стилови трансформации. Днес със световна известност се ползва стила „суинг“ на френския валс-мюзет, импровизационният изпълнителски стил на световноизвестния акордеонист Р. Галиано, който в последно време преоткри и красотата на бароковия стил.

В Америка интересът към акордеона е свързан предимно с джазовата музика, изпълнявана от Арт Ван Дам, Фр. Мароко и др., а в Латинска Америка - с името на световноизвестния композитор и изпълнител на банданеон Астор Пиацола, който освен спецификата на стила *танго* създава и редица полифонични произведения за инструментален ансамбъл като носещи белезите на силното емоционално и драматично въздействие на латиноамериканската музика.

Впечатленията ни от развитието на чуждата и българска акордеонна музика са, че в протича процес на постепенно оттегляне от териториите на фолклорния и забавно-развлекателен жанр и плавно навлизане в сферата на професионалната музика за акордеон. Първоначално това започва с адаптиране за акордеон на някои известни увертюри, оперни арии и класически танцувални пиеси от Хайдн, Моцарт и Бетовен, впоследствие - и на по-леки пиеси от барокови автори.

Наред с установеното през годините водещо присъствие на инструментариума със система стандартни басы - *Страдела* на немската фирма *Велтмайстер*, се появява и съответната съвременна авторска, а също и транскрибирана литература в различни стилови направления. Особено значение през третата третина на XX век имат произведенията на автори като М.Блаха, В.Троян, Х.Бол, Вл.Золотарьов и други. Не по-малка роля в репертоара имат *аранжирментите* за акордеон на пиеси със значителни художествени достойнства от различни (чужди и наши) автори като „Сцени от бала“ от Хелмесбергер, „Мото перпетуо“ от Паганини, „Кампанела“, аранжирани от Р.Вюртнер, както и други като „Рапсодия Вардар“ от П.Владигеров, „Ръченица“ из „Тракийски танци“ на П.Стайнов, „Заплакала е Рила планина“ от Т.Попов и много други.

Европейските тенденции за стилистично разширяване на авторската музика за

акордеон се проявяват у нас чрез сътворените в български национален дух, авторски пиеси и аранжimenti за акордеон от автори като Г.Гълъбов, Р.Потеров, Б.Елиезер, Г.Костов, Г.Митев и други, предназначени както за концертната практика и учебния процес, така и за участие в конкурси (наши и международни).

Важен стимул за европейското развитие на изпълнителското изкуство и на литературата за акордеон е и един от най-значимите и до сега, международни конкурси „Дни на хармониката”, провеждан в Клингентал, Германия.

Ярката проява на европейските тенденции за стилистично разширение на акордеонния репертоар води до естествения стремеж за обхващане и на бароковата инструментална музика (първоначално - в Германия). Тяхната практическа реализация обаче (не само там, по-късно и у нас), първоначално се сблъсква със съществени и често непреодолими трудности: конструктивното несъвършенство на акордеона, инструментално-изразната специфика, различията в тоновия обем, мануалите, тембродинамичната характеристика, наличие на тонова инверсия в басовия мануал (при акордеонната система *Страдела*), както и затрудненията, свързани с техническите възможности на изпълнителя, а също - и с невъзможността и нуждата от усвояване на организацията на меховите движения. Не по-малка пречка, свързана със спазване традициите на бароковия интерпретационен стил в онзи момент, е отказът или отхвърлянето, поради неразбиране, както от страна на автора на транскрипцията или от изпълнителя, на необходимостта от прилагане на правилни, нови подходи за преодоляване на посочената проблематика.

В този период при неосъзнатата необходимост от съблюдаване на значителното количество фактори, за дългия период от време, както транскрибирането на бароковата литература, така и нейното изпълнение на акордеон, страдат от съществени недостатъци, които наблюдаваме и до днес. Те са свързани, както с проблематиката на процеса на транскрибиране, така и с изпълнението на транскрибираната полифонична фактура, поради което цялостният подход към реализацията на бароковите пиеси за акордеон се оказва особено трудна задача, поради липсата на концептуалност, изразена в избора на интегриране на цялостен подход на транскрибиране и изпълнение.

Поради изказаните дотук причини, в този първоначален период на транскрибиране на пиеси за акордеон за система *Страдела*, единствено възможни за изпълнение са някои леки двугласни и тригласни полифонични фактури, които не се нуждаят от специална редакционна намеса. През втората половина на XX век в България са популярни транскрипциите на баховите инвенции, издадени в Италия от В.Мелоки.

За нуждите на конкурса в Германия по-късно е отпечатан сборника на Х.Лук (Phlichtstucke für Akkordeon) с авторски полифонични транскрипции на барокови автори като Фробергер, Муршхаузер, Букстехуде, Бах, Фишер и др., които по-късно намират приложение в учебната и конкурсна практика и у нас. Скоро след това и България са отпечатани няколко леки полифонични пиеси, транскрибирани за акордеон в различни сборници. Транскрипциите и изпълнението им все още страдат от конструктивното несъвършенство на инструмента и предимно - от липсата на основни познания и на съществен опит за спецификата на транскрибиране. Това се изразява в силно негативно влияние върху възможността за постигане на достоверен прочит на оригиналната фактура и пълноценно представяне на въздействието на бароковата музикална изразност. В резултат настъпват съществени неточности при въздействието на музикалното възприятие, водещи до съмнителни резултати по отношение на художествената достоверност. Така се извършва цялостна подмяна на звуковата картина, звукопространствените тембродинамични прояви и независимо от родството на органа и акордеона, осъщественият превод на звуковата картина е компроментиран.

И днес при транскрибиране все още се среща недопустимо пренебрегване на фактурния прочит, несъобразяване със спецификата на бароковата звукова автентичност

и превес на решенията, свързани единствено с компонента на изпълнението, водещи до неудовлетворителни стилистични резултати

Можем да обобщим, че в ранния етап от развитието на полифоничната транскрипция, осезателно се чувства липсата на разбиране и усилие на авторите на барокови транскрипции, в посока на цялостно обхващане на тази проблематика, особено за вече утвърдената акордеонна система *Страдела*.

От изложеното дотук следва изводът, че през всички периоди липсата на научна литература по проблемите на транскрибиране за акордеон на барокови пиеси практически утвърждава индивидуалния подход в решенията при транскрибиране. Най-често той е неточен и неубедителен, поради наличие на все още неоформена визия за необходимостта от интегративни научни подходи и критерии на транскрибиране, съобразени и с проблематиката на изпълнението.

Литература

1. Аврамов, Б., Л. Панайотов, Школа за акордеон-3изд, НИ, С., 1959
2. Аврамов, Б., Гълъбов, Г., Лук, Х., Школа за акордеон, ДИ, С., 1985
3. Баева, М., Концертен репертоар за акордеон, НИ, С., 1973
4. Гълъбов, Г., Пиеси за акордеон, С., 2002
5. Потеров, Р., Христоматия по акордеон, ЮЗУ, Б., 1995
6. Потеров, Р., Леки пиеси за акордеон, ЮЗУ, Б., 1996
7. Радоев, Хр., Пиеси за напреднали акордеонисти/аранж./-св.4, НИ, С., 1966
8. Радоев, Хр., Виртуозни пиеси за акордеон, НИ, С., 1967
9. Сиджимова, С., Етюди и пиеси за акордеон, ЮЗУ, Б., 1996
10. Luck, H., Die Entwicklung der Balдинstrumente, Leipzig, 1978

ПРОГРЕСИЯТА II-V-I В ДЖАЗОВАТА МУЗИКА

Петър Койчев

Пловдивски Университет „Паисий Хилендарски”

II-V-I PROGRESSION IN JAZZ MUSIC

Petar Koychev

Plovdiv University “Paisii Hilendarski”

Abstract:

The report contains general information about the II-V-I chord progression. This progression is extremely common in jazz and it is one of the most important building blocks of jazz music. Most jazz greats have thoroughly mastered II-V-I progressions, and can improvise freely over them in all twelve keys.

keywords: jazz; progression; music

Прогресията II-V-I е една от най-широко използваните акордови последования, или т.нар. каденци в джаз музиката. Тази акордова прогресия е заложена като основен хармонически похват при създаването на безброй джазови композиции. Изучаването на II-V-I прогресия е важна част от теоретичната подготовка в процеса на обучението по джаз импровизация. Докладът съдържа обща информация за произхода и структурата на прогресията II-V-I в джазовата музика и нейните модификации. Импровизацията в джаза се базира на принципа, че хармоничната схема на мелодията не се състои от изолирани, самостоятелни акорди, а от сродни функционално акордови групи. В хармоничните схеми отделния акорд не е толкова важен, колкото функционалното движение. Първото нещо, което трябва да се направи при разработването на импровизацията върху определена тема е да се направи сериозен и обстоен мелодичен и хармоничен анализ и да се определят различните възможни скали, които могат да бъдат използвани в разработката на собствена импровизация. Познаването на хармоничните последователности II-V-I в мажор и минор и скалите, от които те произхождат, би спомогнало за разбирането на законите, които ръководят джазовата импровизация в тези прогресии. Основна задача на джаз музиканта е в следствие да трансформира скалите в мелодични линии и фрази, тоест да ги използва като тонов материал за построяване на своите импровизации.

II-V-I прогресия в мажор

Както в класическата музика, така и в джаза, основните функции на акордите са три: тоника, субдоминанта и доминанта. Прогресията II-V-I в мажор, представлява последование от акорди, които имат функцията на минорна субдоминанта, доминанта и тоника. При тази преогресия се наблюдава следната зависимост: доминантата е отстояща на интервал чиста квинта надолу от субдоминантата, тониката е отстояща на интервал чиста квинта надолу от доминантата (фиг. 1).

S	D	T
II ^m 7	V ⁷	I ^{maj} 7
G ^m 7	C ⁷	F ^{maj} 7

Основните акорди в джазовата хармония произлизат от мажорната скала. Чрез построяване на четиризвучие от основната, третата, петата и седмата степен на всеки лад от до мажорната скала произлизат следните *септакорди* (фиг.2).

Акордовата прогресия II-V-I в тоналност до мажор е: Dm7, G7 и Cmaj7. При нея акордът построен върху II степен е минорен септакорд; акордът построен върху V степен е доминантов септакорд; акордът построен върху I степен е мажорен септакорд. Тези три акорда – I, II и V – мажорен септакорд, минорен септакорд и доминант-септакорд – са трите най-важни и широко употребявани акорди в съвременния джаз.

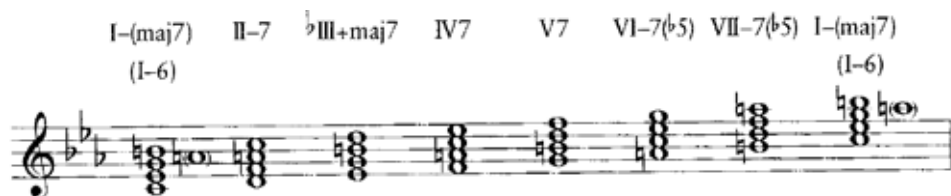
II-V-I прогресия в минор. При тази прогресия акордът, построен върху II степен е полуумалено четиризвучие; акордът построен върху V степен е доминантов септакорд; акордът построен върху I степен е минорен септакорд.

Всички акорди от II-V- I прогресия в минор произлизат от скалата на хармоничния минор. Диатоничното построяване на четиризвучия от всяка степен на до хармоничен минор изглежда по следния начин (фиг.3):

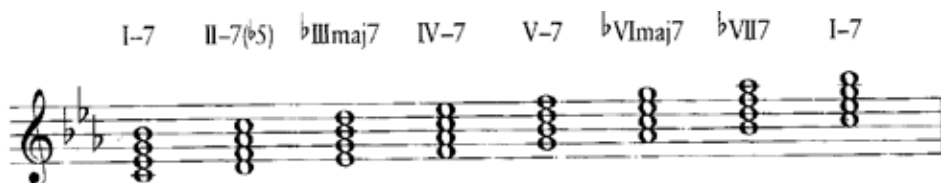
Прогресията II-V-I в минор изглежда по следния начин: II7b5 - V79b – Im7. В тоналност до минор: D7b5 - G79b - Cm7.

Много често се срещат съвременни джаз композиции, които са в минорна тоналност, но са съставени от мелодии и акорди, които произлизат от някои от другите разновидности на минора - мелодичен, натурален, дорийски. Това се нарича модална замяна (замяна с акорди от паралелни тоналности).

Диатоничното построяване на четиризвучия от всяка степен на **мелодичния минор** изглежда по следния начин (фиг.4)

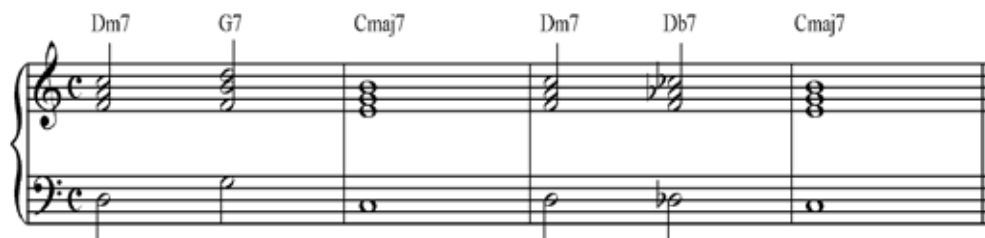
Диатоничното построяване на четиризвучия от всяка степен на **натуралния минор** изглежда така (фиг.5):

Чрез модална замяна са възможни множество модификации на прогресията II-V-I: **II-7, IIo, II-7(b5); V7, V-7, V7(b9), V7(9); I-7, I-6, I-(maj7).**

Всяка II-V-I прогресия може да бъде модифицирана, чрез замяна на доминантовия акорд V7, с доминантов акорд отстоящ на умалена квинта нагоре от него IIb7.

„Всеки доминантов акорд може да бъде заместен с друг доминантов акорд, който съдържа един и същи тритонус, образуван между терцовия и септимовия тон от четиризвучието” [Thomas, J., 2002, с.123]. Това е така наречената тритонусова замяна. Например доминантата на Cmaj7 е G7, а тритонусовата замяна на G7 е Db7, отстоящ на половин тон над Cmaj7 или на умалена квинта над G7 (фиг. 6).

В джазовата музика често се среща заместване, което се базира на „не-акордови” тонове. „Това са диатонични тонове от мажорната скала, които се строят на терци над последния тон от четиризвучието” [Nettles, B., 1992, с.36]. Друго наименование на тези тонове е „надстройка” на акорда (фиг. 7).

Акordi с надстройка 9, 11 и 13-та степени не засягат основната звучност, а обогатяват хармонията.

Съществува и заместване, което се базира на добавяне на „алтеровани” тонове към доминантовия септакорд. Този тип заместване създава още по-голямо напрежение, преди доминантата да се разреши в тониката. „При всеки доминантов акорд, петата и деветата степени могат да бъдат увеличени и умалени. Така се образува така наречената алтерована доминанта.” [Везнев, А., с.71]. Алтерованите тонове произлизат от диатониката на мелодичния минор. Ладът образуван от седма степен на мелодичния минор се нарича *алтерован* (фиг.8).

С добавянето на акордови замени и алтерации, съществуват много вариации на II-V-I прогресия. Изучаването на II-V-I прогресия е особено важно за всеки джазов музикант, тъй като тя е много често срещан хармоничен ход в джазовата музика. Повечето големи джаз музиканти много добре са усвоили тази прогресия и могат да импровизират свободно в нея, във всички тоналности.

Библиография:

1. Везнев, А. Начини за импровизиране в съвременната музика. София: Издателство Петрум, 1994.
2. Abersold .J. Vol. 3, The II-V7-I progression, a new approach to jazz improvisation. USA: Jamey Abersold, 1974.
3. Nettles, B., Graf, R. The chord scale theory and jazz harmony. USA: Advance music, 1997.
4. Thomas, J. Voice leading for guitar. CA, USA: Halleonrd, 2002.

Автор: Петър Койчев – редовен докторант в Пловдивски Университет ”Паисий Хилендарски”, с научен ръководител доц. д-р Таня Бурдева (email: petarkoychev@uni-plovdiv.bg).

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том II, Съюз на учените сесия 5 - 6 ноември 2015. Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series A. Public sciences, art and culture, Vol. II., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 5 – 6 November 2015.

ЗА НЯКОИ ПРОБЛЕМИ В НАЧАЛНОТО ОБУЧЕНИЕ ПО КЛАСИЧЕСКА КИТАРА

Живко Каратабанов, Мариана Митева
Пловдивски университет “Паисий Хилендарски”

SOME PROBLEMS FOR THE INITIAL TRAINING IN THE CLASSICAL GUITAR

Zhivko Karatabanov, Mariana Miteva
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Abstract:

In this publication are affected a part of the main problems of education in the classical guitar. Bulgarian methodological tools are systematized for the initial training in the classical guitar.

Key words:

initial training, guitar

Китарата е инструмент, който е познат още от античността. Тя се е променяла и усъвършенствала през вековете. Моделът испанска класическа китара, който е актуален и до днес се нарича „Jurado”. Конструиран е през 1883г.от испанския лютиер Антонио де Торес, затова този модел се нарича още и „Торес”. В страни като Испания, Бразилия, Германия, Русия, Франция, както и в България се произвеждат класически китари от всички размери. Тъй като обучението по класическа китара е препоръчително да започва между седем и дванадесет годишна възраст големината на китарата е от съществена важност в началния етап на обучение.

В началния етап проблемите на обучението обикновено са породени от неправилния подбор на големината на инструмента, което води до сериозен дискомфорт и до формиране на неправилна постановка на ръцете и тялото. В нашата педагогическа практика установихме, че въпреки различията в методите на обучение в школите на Л.Панайотов, П.Панайотов, В.Вълчев, Е.Пухол, Д.Агуадо, А.Крамской и други, авторите се придържат към вече утвърдената постановка, която описваме по-долу:

Китаристът сяда с изправено тяло, като поставя инструмента върху левия си крак, позициониран върху т.нар. столче. Десният е леко изнесен встрани, задната част на инструмента се опира в него, а грифът е разположен успоредно на лявото рамо. Дясната ръка се позиционира върху страничната горна част на инструмента, със свободна китка и леко закръглени пръсти, а тези- на лявата ръка са разположени успоредно на струните и също са леко закръглени в първата фаланга.

Неправилната постановка на тялото в ранна училищна възраст води освен до лошо звукоизвличане и до сериозни физически увреждания (дори и до заболявания като сколиоза).

Един от основните проблеми в постановката на дясна ръка е свързан с начина на възпроизвеждане на звука. В случая проблемът произтича от неправилното пречупване на китката под определен ъгъл. Това е предпоставка за известно напрежение и стягане на китката на ръката при по-продължителни упражнения. За да се избегнат последиците от появата на известна болка, моментно схващане, по-късно и на ставна деформация, базирайки се на наблюденията си с подрастващи ученици, въвеждаме в педагогическата си практика така наречените „упражнения на сухо”. Същите представляват система от пръстови упражнения с редуващи се първи, втори и трети пръст, без участието на инструмента.

Друг аспект от проблематиката на постановката е свързан с лявата ръка. Един от основните проблеми, който влияе не само на доброто тоноизвличане, а и на освобождаване на ръката от излишното мускулно напрежение, е неправилното ѝ позициониране върху инструмента. В педагогическата си практика сме срещали различни модели на неправилно позициониране. Най-често срещаният е прибиране на лакътя към тялото, което води до нарушаване на изискването за перпендикулярно разположение на ръката към грифа. В противен случай се измества положението на пръстите и палеца, който трябва да е разположен точно срещу средния пръст.

Друг случай на неправилно разположение на лявата ръка е пречупването на палеца в първата фаланга. Това също е неправилно и създава напрежение в цялата ръка. Почти винаги при неправилното положение на лявата ръка се получава, освен некачествен тон и болка във върховете на пръстите. За преодоляване на тези проблеми сме разработили и приложили комплекс от подходящи технически упражнения, съобразени с индивидуалните възрастови и физически особености на обучавания. Упражненията са разработени в първа позиция, в четвъртини и осмини ноти, с постепенно натоварване на първи, втори, трети и четвърти пръст, при изпълнение в последователност първа- шеста струна.

За успешните резултати в процеса на обучението по класическа китара, особено важно значение има и правилният подбор на методическите пособия, осигуряващи както подходящия технически материал, така и пиеси с художествени достойнства.

Едно от първите български методически пособия за усвояване на класическа китара датира от 1931 г. – „Самоучител по китара” от Радой Милков. В него са залегнали всички мажорни и минорни гами. Според проф. Никола Атанасов „Стилът е лек за усвояване, упражненията, приложени в нея са мелодични и увлекателни”.

В периода до 1945 г. открихме и други издания, като школите „Прогрес” на Борис Станков. В България фундаменталната основа за обучението по класическа китара поставя пособието на Илия Делиев „Начална школа за китара”. Това е първата специализирана школа за начинаещи класически китаристи.

По-късно начална школа за китара издава и Никола Ников.

На голяма популярност у нас се радват свитъците на Любен Панайотов- „Аз уча китара”. В основата на неговата методика за начално обучение е залегнало, още от първите уроци, ансамбловото музициране учител-ученик, заимствано от известния цигулков педагог Тр. Миланов. За тази цел Л. Панайотов е съставил и систематизирал специализирани упражнения на фолклорна основа, като най- често песенният образец е представен в различни тоналности. Според нашите наблюдения този подход предлага пълноценно овладяване на грифа на китарата и развива музикалния слух и ладо-тоналния усет на обучавания

Същият метод на ансамблово музициране се използва с успех от много преподаватели и до днес. Той е добра и важна основа за обучението и в следващите етапи от усвояване на китарата.

Голям принос в създаването на методическите пособия за начално обучение по китара има и проф. Панайот Панайотов. Пособието му „Начална школа за китара” е разработено на базата на различни фолклорни образци (български, руски, немски и френски), но в него отсъства методът на ансамбловото музициране учител-ученик, както това е в школата на

Л. Панайотов.

Ново съвременно издание за овладяване на класическата китара е пособието на Валентин Вълчев- „ Да свирим на китара” I-ва част. То се отличава със съвременен и богат подбор на песенни образци от различни жанрове-класика, рок, поп музика, блус и други. За разлика от пособията за начално обучение по китара на Л.Панайотов, това издание малко по-късно включва ансамбловото музициране, под наименованието първа и втора китара.

Настоящата публикация не претендира за изчерпателност на темата, засяга само малка част от проблематиката на началното обучение по класическа китара и може да послужи като отправна точка за нови педогогически изследвания в тази област

Литература:

- 1.Вълчев.,В., Да свирим на китара I ч.,С,2007
- 2.Ников,Н.,Начална школа за китара,С,1987
- 3.Панайотов,Л., Аз уча китара 1ч.,С, 1983
- 4.Панайотов,П., Начална школа за китара,С,1993
- 5.Панайотов.,П., Методика на обучението по китара.,С,1995

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том II, Съюз на учените сесия 5 - 6 ноември 2015. Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series A. Public sciences, art and culture, Vol. II., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 5 – 6 November 2015.

ТВЪРДА АТАКА НА ЗВУКООБРАЗУВАНЕ В ПЕЕНЕТО И РИСКА ОТ ИЗПОЛЗВАНЕТО Й ЗА ГЛАСОВИЯ АПАРАТ

**Майя Бошева
ПУ „ Паисий Хилендарски”**

**Резюме. Съзнателното използване на твърдата атака, трябва да бъде внимателно и краткотрайно, за да не се рискува гласовия апарат. Използването ѝ може да бъде много рисковано при неподготвени вокални изпълнители.
(твърда атака, риск за гласовия апарат)**

HARD ATTACK OF SOUND-PRODUCTION IN SINGING AND THE RISK OF USING IT FOR VOICE BOX

**Mayya Bosheva
Plovdiv University „ Paisii Hilendarski”**

Abstract. The conscious use of hard attack must be carefully checked and the short-term, in order not to risk damage to the voice box. Its use can be very risky at unprepared vocal performers
(hard attack, risk for the voice box)

Според начина на атакуване и различното трептене на гласните връзки се различават три вида атака на тона – мека, твърда и придихателна. Взаимодействието на вибриращите гласни връзки и издишвания въздушен поток е „фонация” и именно в тези два елемента се коренят постановъчните особености на гласовете в различните вокално-изпълнителски стилове. Атаката върху гласните връзки определя характера на звукообразуването на тона. От физиологична гледна точка най-благоприятната за правилно образуване на тона е меката атака – въздушната струя се насочва горе в купола на носната кухина, в твърдото небце, зад предните резци. Тя е най-подходяща и целесъобразна, тъй като при нея гласните струни са много приближени една към друга, но не плътно прилепнали. Подструнното въздушно налягане е умерено и въздушният стълб преминава без много силен тласък през неплътно прилепналите гласни връзки. Издишването и атакуването на тона става едновременно, а атаката горе в твърдото небце спомага за поддържане необходимата висока позиция на гласа. Динамичното нюансиране при меката атака се извършва чрез регулирането на интензивността на звука, т.е. постигане на различна степен на сила на въздушната струя.

При твърдата атака-coup de glotte (удар върху глотиса) - самото название показва направлението на въздуха към глотиса. При „твърда” атака гласните връзки са плътно прилепнали една към друга и напрежението, в което се намират при фонация изисква повишено подглотисно налягане. Това общо напрежение на фонаторните органи предизвиква по-експлозивно и рязко разтваряне на гласните връзки. При този механичен принцип се създават условия за произвеждане на звук с по-ярък, по-остър, по-рязък оттенък. При плътно прилепнали гласни връзки,

глотисът е затворен напълно и подструнният въздух трябва да го разтвори със сила. За преодоляване на напрежението е необходима по-голяма сила на въздушното налягане, което предизвиква и по-рязко разтваряне на гласните връзки. Началото на тона предшества издишването на въздушната струя. Като следствие от това се получава дразнене на лигавицата и умора на мускулите. Постигането на височини и филирането на звука са значително ограничени. Пеенето е мъчително и уморително за гласните връзки. При неразумна и прекалена употреба на твърда атака може да се стигне до заболявания на гласните връзки или дори до загуба на гласа. Чрез тази атака обикновено целта е за по-силен и агресивен звук. Неподготвените певци често не съзнават, че пеят по такъв начин и това води до затруднения за улеснено звукоизвличане. Този проблем може да бъде разрешен само чрез осъзнаване на истинската причина и правилно контролиране на взаимодействието между диафрагмено дишане и гласни струни. Твърдата атака се използва изявено при народното пеене. В миналото народните певци са пеели на открити пространства (на нивата, на събор), а не в затворени, акустични зали с мощна звукова опора на народен оркестър или апаратура за пеене. Това изисква много по-голяма сила на звука, за да се справят с всички неблагоприятстващи условия. При този стил на пеене употребата на „твърда“ атака на звукообразуване е естествен начин за постигане на очакваното звучене на тона. Това звукоизвличане изисква ларинксът да се намира във високо или средно положение и е характерно с гръдния механизъм на звукообразуване. Този физиологически акт намалява обема на глътчния резонатор, което оказва значително влияние върху тембровата характеристика на основния ларинксов звук. Динамиката е форте, с малки изключения медзофорте. Това е наложено от обективните условия. Според А. Дафов, при народнопесенния стил се очертават два периода, в които се наблюдава застъпване на различни атаки при народното пеене. В първия период преобладава пеенето с твърда атака. Певческата атака, която е първият психофизиологичен акт на фонаторните органи при образуване на началния звук при пеенето. През втория период се утвърждава новият многогласен народнопесенен жанр в изпълнителското майсторство на народни хорове и ансамбли. Между певците, включени в тези професионални и самодейни хорове все повече започва да се използва меката атака. Това е продиктувано и от все по-голямата заетост и натовареност на народните певци както в репетиционната, така и в концертната дейност. Същото важи и за изпълнителите на класическа музика. Те старателно избягват употребата на твърда атака, за да предпазват гласовия си апарат от претоварване поради дълготрайните изпълнения, които изискват издръжливост на гласа. Наложително е изработването на добра дихателна опора и мека атака върху гласните струни, за да може да се разчита на здрав глас.

При поп пеене се получава използване на трите вида певчески атаки като се дава предимство на характерното оформяне на тона при глътка, меко небце и пренасочването му напред под ъгъл, който да изхвърли насочения звук (тон) към твърдото небце и напред. В търсенето на разнообразие в звученето съвременните изпълнители използват гласовия си апарат по нов начин. Този начин предполага един и същи глас да звучи по различен начин като се използват всички познати прийоми на вокалната техника по безопасен начин. Използването на твърда атака е допустимо за художествени цели, като се внимава да не се претовари гласовия апарат като времетраене и напрежение върху гласните струни. По-голямото и пълноценно участие на диафрагмата помага при използването на твърда атака да се избегне претоварване на гласните връзки, като се пренасочи тона и твърдата атака да се трансформира в мека. При простудни състояния или дискомфорт по други

причини е желателно да се избягва употребата на твърда атака и да се предпазва гласовия апарат максимално. В тези случаи се прибегва до симулация чрез по-интензивно участие на диафрагмата за усилване на звука, колкото е възможно за определения момент. Твърдата атака може да бъде причина за неточно интониране, когато гласът е твърд, стегнат, „нееластичен”, което е резултат от стегнатата мускулатура на врата. При начин на звукоизвличане когато звукът предшества въздуха не може да се разчита на чисто възпроизвеждане на тона. Звукоизвличането е пряко свързано с динамиката (не е еднакво при силно и тихо пеене), различно е при различните начини на акцентирание на определени моменти (чрез мека или твърда атака на пеене). В зависимост от целта, силният уплътнен тон може да бъде с мека и не е задължително да е с твърда атака, която е препоръчително да не се използва често. Желателно е да се работи за физическа издръжливост на гласа с внимателно подбрани и подредени упражнения, които постепенно да увеличават натоварването върху цялата звукообразуваща система. Неслучайно всички вокални педагози са единодушни за влиянието на твърдата атака върху гласовия апарат и предупреждават за внимателното и дозирано използване на този начин на звукоизвличане. При случаи, в които певецът пее неосъзнато само с твърда атака (обикновено в стилове като метъл, рок, диско и др.) поради специфичните изисквания на тези стилове, препоръчително е да се започнат подходящи упражнения за промяна на атаката без това да се отрази на звученето на тона като сила. Това включва максимално участие на диафрагмата, промяна на насочването на звука и овладяна глътччна ширина под пълен контрол. Всеки акт в тази промяна трябва да бъде осъзнат, за да може да се избегне пренапрягането на гласните струни и директната атака върху тях с цел да се постигне силен звук. Това изисква необходимото време и търпение от страна на певеца. Смисълът на изучаване на вокална постановка е да се използва гласовия апарат пълноценно без опасност от увреждане, за да се постига художествено изпълнение на професионално ниво.

Литература

1. Бръмбаров, Хр., Г. Златев-Черкин и Ив. Максимов – „По някои въпроси на вокалната педагогика у нас”-„Българска музика”, 6, 1962г.
2. Жабленска, Л. Теоретични въпроси при певческото звукообразуване. Музикални хоризонти, No 16, 1976
3. Белоброва, Е. Техника естрадного и рок-вокала. <http://www.rockvokalist.ru/news.html>
4. Голдшмид, Кнеплер, Майер. История на музиката. Берлин, 1956
5. Дмитриев, Л. Голосообразование у певцов. Муз., Москва, 1962
6. Benjamin, С. Eyes and Ears, 2004 –www.lightandmatter.com/sight/sight.html
7. Quinlan, John. Tips On Popular Singing. Embassy Music Corporation, 1941

ЗВУКОИЗВЛИЧАНЕТО КАТО ЧАСТ ОТ МЕТОДИКАТА НА ОБУЧЕНИЕТО ПО АРФА

СИМОНА ДУКОВА

**НАЦИОНАЛНА МУЗИКАЛНА АКАДЕМИЯ
„ПРОФ. ПАЧНО ВЛАДИГЕРОВ” СОФИЯ**

Abstract:

The article deals with the importance of working on the sound as one of the basic instrumental standard of excellence. Says about principles of sound production of the first finger”against itself”with the return to the original position.The author says about the Russian and French harp basic discipline of the sound.Gives some practice and advices for better sound and good articulation.

Key words: harp,sound,V. Dulova, practice,articulation

Един от основните компоненти при свиренето на арфа се явява красотата на звука. Прието е да се счита ,че за това е достатъчно да имаш добри ръце за арфа. Оттук следва ,че качеството на звука е вродено. Естествено, много зависи от физиологията на ръцете, прекалено дълги тънки пръсти със слабо развити възглавнички, огъващи се фаланги не помагат при силата и красотата за извличане на звука. Също така и късите месести пръсти, които не могат достатъчно свободно да се прибират „в длан” също не допринасят за силата и красотата на звучане. Въпреки всичко ,дори с такива физически показатели, може да се достигне до добър и чист звук, като се следват определени условия.

Важно значение в красотата и чистота на звука играе артикулацията на пръстите „в длан”. Също така и движението от китка, което дава пеещо звучене, особено при свирене на акорди. Препоръчва се двете движения да се покажат на ученика още от първия урок ,за да се изградят необходимите навици.

Според руската школа поради това ,че втори пръст е най- устойчив, удобен и по неговото положение се определя правилната постановка на ръката, то следва да се започне обучението с него. Припомняме ,че при френската школа обучението започва от трети пръст, който се явява един от най- трудните за овладяване пръст.

Втори пръст захваща струната с една трета от възглавничката обърната към изпълнителя, трябва да се следи за това първата фаланга да не се огъва и пръста да бъде полукръгъл.

Звукоизвличането произлиза от движението на пръста към дланта. Нужно е , поставяйки пръста на струната, със силно движение да върнем пръста към дланта. Този начин на звукоизвличане се използва за втори,трети и четвърти пръсти.

Най- сложната и неудобна позиция за извличане на звука се явява на първи пръст. Той играе в противоположна посока” от себе си” . Правият първи пръст трябва да направи не голямо движение „от себе си”, бързо да завърши елипсовидно движение и да се върне

в изходно положение. Във Френската школа се използва движението на първи пръст „от себе си” и след това веднага се захлупва над втората фаланга на втори пръст и възможно най- бързо се връща в първоначално положение. Така например К. Салседо е използвал този метод.

Според В. Дулова”... от моя гледна точка това води първо- към излишно движение, което води до неудобство при свиренето на виртуозни пасажи и второ- при свирене „от себе си”от сгънатият пръст се получава сух и рязък звук.

Според мен и двете школи (руската и френската) са прави по повод звукоизвличането. В зависимост от движението, сложността и местоположението на пасажа върху струните трябва да се използва тази техника на звукоизвличане, която е най- удобна в дадената ситуация. Така например, в низходящ гамовиден пасаж руската постановка за звукоизвличане, която изисква връщането на палеца с елипсовидно движение в изходна позиция, може да доведе до схващане, напрегане и скованост при бързите пасажи. В нисходяща позиция естествено положение на ръката (въпреки всичко зависи от физиологията на арфиста) е палеца да „захлупва” втори пръст, с което се освобождава китката, палецът е по-близо до следващата струна, която необходимо да се изсвири. Това води до една освободеност, няма напрежение и стягане в китката, постига се по-бърза техника и звука може да се контролира по-добре. Докато във възходяща посока при гамовидни или други пасажи по- удобна е руската школа. В този случай изсвирайки първия пръст, той естествено се връща на своята първоначална позиция, което води до съвсем леки корекции на пръста във възходяща посока. По този начин ръката се освобождава от напрежение и движението става много по естествено.

Много от преподавателите от едната или от другата школа не виждат предимствата на съчетаването на двете школи в зависимост от всички фактори при изпълнението на арфа. Така например, промяна на звукоизвличането от едната школа към другата само в бързо темпо може да доведе до сериозни увреждания на ръцете и психиката на изпълнителя. Много от преподавателите не се съобразяват с физиологията на дадения ученик и налагат своето виждане и начин на звукоизвличане без да се съобразяват с всеки индивидуален случай.

Тъй като артикулацията се явява един от най- важните елементи в арфовото изпълнителско изкуство според мен трябва да се отделя особено внимание на този елемент. Освен чрез непрекъснато контролиране на звука от ученика това може да се постигне с няколко прости упражнения. Тези упражнения спомагат за силата на артикулация „в длан” и възможността всички пръсти да се движат както заедно така и в различни комбинации или по отделно.

Първото упражнение е бързо и силно събиране на всички пръсти в длан със натиск вече в дланта. Това може да се прави във всеки момент от деня. Това упражнение е важно да се следи в началото при събиране на пръстите „В длан”, да се чува звук. Това означава, че упражнението се изпълнява точно. В следствие от това упражнение в началото могат да бъдат лека мускулна треска на предмишничните мускули. Това упражнение може да се използва (вече при по-възрастни ученици) като начин за разсвирване при малко време за разсвирване или при невъзможността за такова. Загрява мускулната тъкан и мускулите са готови за по-голямо натоварване.

Второто упражнение е събиране на дланите една към друга, първи и трети пръст се разминават помежду си с бързо движение и се притискат силно към дланта. В единия случай левия палец е пред десния, отново се събират ръцете, после левия е над десния отново с бързо движение и пак се връщат в изходна позиция. Това се повтаря в комбинации втори- четвърти пръсти; трети-пети; първи - пети; първи - четвърти; първи - трети, първи - втори., втори - пети, втори - трети и т.н. Това упражнение спомага за добра артикулация и самостоятелност на всеки един пръст.

Упражненията ,както и постоянното следене от страна на ученика за възпроизведения звук са от особена важност.Звукоизвличането и красотата на звука отделят истинското арфово изпълнение от просто изсвирените на ноти.Арфата като инструмент има едно силно преимущество и това е красотата на звука,който е немислим без правилното звукоизвличане.

Литература:

1. М. Христова, Методика на обучението по арфа, Музика, София, 1991.
2. В. Дулова, Искусство игры на арфе, Всесоюзное издательство „Советский композитор”, Москва, 1975г., 185

СЪДЪРЖАНИЕ

1. Изковаване и заемане на телескопични думи в български език - Корнелия Чоролеева 4
2. Ролята на подлога и предикатива, изразен със съществително име, при съгласуването им с копулата в българския и английския език - Славка Грънчарова 8
3. Превод на английски и български конструкции с опорна дума „туризъм“: семантична прозрачност и еквивалентност - Цвета Луизова-Хорева 13
4. Играта като нова парадигма при изучаването на чужд език от студенти в бакалавърски медицински специалности - Ивайло Дагнев, Мария Сайкова, Мая Янева 19
5. Психологизмът през XIX век в контекста на „Логически изследвания“ от Едмунд Хусерл - Николай Узунов 23
6. Евхаристията в древнохристиянския литургичен паметник „Завет на Нашия Господ Исус Христос“ - Любка Бурмова 28
7. Духовенството в древнохристиянските литургични паметници I-IV век - Любка Бурмова 34
8. Състояние на традиционните морални ценности у нас в периода на тоталитаризма - Ваня Узунова 41
9. Социално инженерство по образец в образователната политика на България /1944-1954Г./ - Мина Колева Маринова 45
10. Политиката на ККП за „едно дете в семейство“. Положителни и отрицателни аспекти на политиката. - Ерхан Ахмедов 50
11. Изследване факторната структура на използваните тренировъчни натоварвания във вработващия първи мезоцикъл в дисциплините 200м и 400м - Христо Стоянов, Йордан Йовчев 57
12. Оптимизиране структурното разпределение на специалните тренировъчни показатели, чрез изследване факторната структура на тренировъчните натоварвания през предсъстезателния мезоцикъл в дисциплините - 200м и 400м - Христо Стоянов, Йордан Йовчев 62
13. Модел на училищна политика за промоция на здравето - Маргарита Панайотова 67
14. Личността, стилът и авторитетът на възпитателя в институцията „ДОМ“ - Димитър Богданов 74
15. Разликата между “проект” (прóта̀у̀ра), “план” (с̀хѐ̀дио) и “програма” (пр̀б̀у̀ра̀ция) във философията на корнелиус касториадис. - Александра Арабаджиева 80
16. Предприемачески структури за развитие на пазарите за иновации и за интелигентна специализация - Божидар Хаджиев 84
17. Възможности за подобряване на управлението и ефективността в публичните служби за заетост - Венелин Терзиев, Севдалина Димитрова, Евгений Стоянов, Екатерина Арабска 90
18. Интернет и общуване - Христина Дайлянова, Тони Михова 94

19. Характеристика и тенденции в развитието на заетостта на непълно работно време в България - Татяна Панчева	98
20. Демографско състояние на населението в България - Мариана Мургова	103
21. Анализ на факторите, влияещи върху краткосрочната задлъжнялост на предприятия от хранителната индустрия - Петя Йорданова-Динова, Светла Георгиева	108
22. Факторен анализ на дългосрочната задлъжнялост на предприятия от хранителната индустрия - Светла Георгиева, Петя Йорданова-Динова	112
23. Възможности за прилагане на концепцията за устойчиво развитие - Ангел Димитров, Веселина Жекова, Маргарита Русева	116
24. Конкурентоспособност на фармацевтичната индустрия в България - Петър Атанасов	123
25. Някои проблеми в развитието на млекопреработвателната промишленост в България - Елица Маринова	127
26. Инвестиция в недвижим имот - Михаил Михайлов	131
27. Анализ на ефективността на стопанската дейност на предприятия от сектор „млекопреработка“ (анализ на обръщаемостта на вземанията) - Светла Георгиева, Петя Йорданова-Динова	135
28. Анализ на ефективността на стопанската дейност на предприятия от сектор „млекопреработка“ (анализ на обръщаемостта на материалните запаси) - Петя Йорданова-Динова, Светла Георгиева	140
29. Натуралната икономика и нейната тежест върху стопанския живот на България - Иван Иванов, Димитър Тошев	146
30. Релацията между трайността на хранителните продукти и ефективността на обръщение на краткотрайните активи - Иван Иванов	150
31. Реинженеринг на финансовата и управленска отчетност чрез внедряване на егр системи - Ивелина Кулова	157
32. Финансовият бенчмаркинг – метод за усъвършенстване на финансовия мениджмънт в индустриалното предприятие - Ивелина Кулова	161
33. Корпоративната социална отговорност и значението на знанието като конкурентно предимство - Ива Бичурова, Георги Тосков	164
34. Икономически подход към устойчивото развитие - Ива Бичурова	168
35. Мотивация на жителите и посетителите на пловдивска област за културен туризъм - Елена Петкова	171
36. Състояние на туризма в област пловдив - Елена Петкова	176
37. Социалните мрежи в контекста на повишаване мотивацията на студентите в съвременното висше образование - Милена Тепавичарова, Людмила Бойкова	180
38. Анализ на взаимовръзката между мотивацията на човешките ресурси и съпричастността им към стопанската организация - Милена Тепавичарова	187
39. Парадигми за изследване и изучаване на корпоративната култура - Яница Петкова Димитрова	192

40. Сергей Прокофиев – Класика на XX век - Юлияна Мирчева	202
41. „Детска музика” ор. 65 от Прокофиев – ярък образец на клавирното творчество на композитора за деца - Юлияна Мирчева	205
42. Етюдите на дьорг лигети / първа тетрадка/ - Татяна Гилова	209
43. Конструктивното развитие на акордеона – фактор при транскрибиране на барокова музика - Мариана Митева	213
44. Прогресията II-V-I в джазовата музика - Петър Койчев	217
45. За някои проблеми в началното обучение по класическа китара - Живко Каратабанов, Мариана Митева	221
46. Твърда атака на звукообразуване в пеенето и риска от използването ѝ за гласовия апарат - Майя Бошева	224
47. Звукоизвличането като част от методиката на обучението по арфа - Симона Дукова	227

НАУЧНИ ТРУДОВЕ НА СЪЮЗА НА УЧЕНИТЕ - ПЛОВДИВ

СЕРИЯ А. ОБЩЕСТВЕНИ НАУКИ, ИЗКУСТВО И КУЛТУРА ТОМ. II

ISSN 1311 - 9400

ОТГОВОРЕН РЕДАКТОР:

Проф. д-р инж. Симеон Василев

ТЕХНИЧЕСКИ РЕДАКТОР:

София Василева

Тираж 50

ISSN 1311-9400

СЪЮЗ НА УЧЕНИТЕ В БЪЛГАРИЯ - ПЛОВДИВ

ЕВРОПА, БЪЛГАРИЯ, 4000 ПЛОВДИВ
ул. Митрополит Паисий 6, п.к. 172,
тел.: 032/ 62 86 54

UNION OF SCIENTISTS IN BULGARIA
CITY OF PLOVDIV

EUROPE, BULGARIA, 4000 PLOVDIV
6 Mitropolit Paisii Str., P.O. Box 172,
Tel. +359/ 32/62 86 54